Μεταπτυχιακή Έρευνα

ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου
Τμήμα: Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας
Κατεύθυνση: Ιστορίας

Καλλιαμπάκου Αικατερίνη
Πτυχιούχος Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών
ΕΑΠ
Τμήμα Ελληνικού Πολιτισμού

Αιτίες πυρκαγιάς

ή αλλιώς

Οι απηχήσεις του εννοιολογήματος της ελληνικότητας στην υπερρεαλιστική παραγωγή του Νίκου Εγγονόπουλου, την τελευταία περίοδο του μεσοπολέμου έως τις παρυφές της δεκαετίας του 1950. Ένα σχεδίασμα μεταξύ ιδεολογίας και αισθητικής.

Σύμβουλος Καθηγήτρια: Δέσποινα Παπαδημητρίου

ΑΘΗΝΑ 2012

Πίνακας περιεχομένων

εισαγωγή 5

αναφορικά με την τιτλοφόρηση και τον στόχο 5

γιατί ελληνικότητα και υπερρεαλισμός - μεθοδολογία 7

μερικές παρατηρήσεις 19

δομή και ερωτήματα 24

[1] το αφήγημα μιας αναζήτησης 29

[2] μεσοπόλεμος 53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: η θρυαλλίδα των υπερρεαλιστών 53

I. σκιαγραφώντας την είσοδο του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα 53

II. Νίκος Εγγονόπουλος, ο εμπρηστής του Κανόνα 71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: η συζήτηση περί ελληνικότητας στην εκπνοή του μεσοπολέμου 87

[3] η δεκαετία 1940-1950 103

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ο β' παγκόσμιος πόλεμος και η έννοια της εθνικής ενότητας 103

ΚΕΦΑΛΑΙΟ **2: ζητήματα ταυτότητας, εννοιολογήματα και διατυπώσεις περί ελληνικότητας. Ο συντηρητικός λόγος μετά την Κατοχή** 125

Επίμετρο 141

Βιβλιογραφία 151

Εισαγωγή

Στο εισαγωγικό μέρος πρόκειται πρώτον να καταγραφεί ο στόχος, να ερμηνευθεί η τιτλοφόρηση και επιπλέον να οριστεί η οπτική γωνία και το χρονικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Δεύτερον θα παρουσιαστούν η εστίαση, οι επιλογές, και η μεθοδολογία. Τρίτον θα καταγραφούν παρατηρήσεις που στόχο έχουν να διασαφηνίσουν τη θέση και τις επιλογές του παρόντος και τέλος θα προσδιοριστεί η δομή και θα προταθούν ερωτήματα προς απάντηση.

Αναφορικά με την τιτλοφόρηση και τον στόχο

Ο Νικόλας Κάλας, ένας από τους σημαντικότερους εισηγητές του σουρεαλισμού στα ελληνικά πράγματα, είχε υποστηρίξει στο δοκίμιό του *Εστίες πυρκαγιάς,* που πρωτοδημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1938, πως η τέχνη « *είναι εναντίον της καθεστηκυίας τάξης, εναντίον της κυρίαρχης τάξης, εναντίον κάθε κομφορμισμού, εναντίον των αγάδων κάθε είδους. Το αποδεικνύει ο Παρθενώνας: η τέχνη είναι μπαρουταποθήκη».*[1] Στηριζόμενη στο σχήμα αιτίας- αποτελέσματος, η παρούσα μελέτη παραφράζει τον τίτλο του δοκιμίου και έχοντας επίγνωση του πιθανολογικού χαρακτήρα που προάγει η επαγωγική συλλογιστική, αντιμετωπίζει ως αιτία την υπερρεαλιστική κίνηση ενώ στη θέση του αποτελέσματος τοποθετεί το φλέγον – για πολλούς ακόμη και σήμερα- ζήτημα της ελληνικότητας.

Η επαγωγή σαφώς και δεν παραγνωρίζει την ενδεχόμενη παρουσία και άλλων αιτιών που, διαδραματίζοντας ρόλο ως προς την ανάδειξη της έννοιας ελληνικότητα την περίοδο του μεσοπολέμου, αναζωπύρωσαν ζητήματα εθνικής ιδιοπροσωπίας. Απλά προτείνει τη δική της οπτική, ορίζοντας τα χρονικά όριά της από το 1935, έτος που ο Ανδρέας Εμπειρίκος εκδίδει την *Υψικάμινο*, εφαρμόζοντας τα σουρεαλιστικά αιτήματα στον ελληνικό πνευματικό χώρο, έως τις παρυφές του 1950, συμπεριλαμβάνοντας στο χρονικό πλαίσιο του παρόντος πονήματος μια δεκαπενταετία κατά την οποία τα γεγονότα που διατράνωσαν την κρίση της ελληνικής κοινωνίας, συνέβαλλαν στην αναπροσαρμογή των όρων και των ορίων αυτοαντίληψης και θέασης του γίγνεσθαι. Συνεπώς το παρόν δε φιλοδοξεί να καταστεί μιαν ακόμη ιστορία της λογοτεχνίας, εστιασμένη στον ελληνικό υπερρεαλισμό, μολονότι η υπερρεαλιστική παραγωγή του Ν. Εγγονόπουλου κρίνεται

[1] Νικόλας Κάλας, *Εστίες πυρκαγιάς,* μτφ. Γιάννα Σαββίδου, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ: 85

ως σημαντικός θεματικός του άξονας, προϋποθέτοντας την εντρύφηση στην ιστορία, τη θεωρία και την κριτική του έργου του.

Στόχος του εγχειρήματος είναι, επιβαίνοντας στο υπερρεαλιστικό όχημα, να αναζητήσει μια από τις διαδρομές της ελληνικής διανόησης που έφερε ως οδόσημο την έννοια «ελληνικότητα». Η πληθυντικοποίηση της συνυποδήλωσης «διαδρομή» συναινεί με και υποστηρίζει την ποικιλία των όρων που συνέθεσαν την ελληνική σκέψη της περιόδου, αναγνωρίζοντας το πλήθος των αναζητήσεων που επιχείρησε η διανόηση της εποχής, προκειμένου να καταγράψει και να αναπαραστήσει το εκάστοτε γεγονός, να συνομιλήσει και να ερμηνεύσει τη συγκυρία, να νοηματοδοτήσει την εμπειρία και να οργανώσει τον περιβάλλοντα χώρο, τον παρελθόντα χρόνο και τη συγχρονία της, προδιαγράφοντας, εκ παραλλήλου, το μέλλον της.

Αναζητήσεις που συνοπτικά αφορούν στην ιδιομορφία των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών γεγονότων, οι οποίες στιγμάτισαν τις συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους αλλά και στις επιδράσεις και εξαρτήσεις του ελληνικού γίγνεσθαι -όχι αποκλειστικώς πνευματικού- με το εκτός των ελληνικών συνόρων περιβάλλον. Τα γεγονότα, προσκρούοντας στην υποκειμενική διαδικασία σύλληψής τους από τον εκάστοτε δέκτη, έγιναν αντικείμενα πρόσληψης, μεταποίησης και αναμετάδοσης μέσω ιδιαίτερων συμφραζομένων, εστιάσεων και οπτικών γωνιών. Βέβαια η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου είναι αμφίδρομη. Αναφυόμενες περιστάσεις, προβλέψιμες ή μη, συνέβαλαν στη διάνοιξη νέων οδών στις οποίες διοχετεύτηκε ο ρους της σκέψης τού εκάστοτε διανοητή. Συνεπώς το παρόν, έχοντας επίγνωση του πλήθους των παραμέτρων που συναπαρτίζουν εκείνο που συνοπτικά θα αποκαλούσαμε «η σκέψη της ελληνικής διανόησης την β' περίοδο του μεσοπολέμου και τη δεκαετία 1940-1950», εστιάζει αποκλειστικώς στην έννοια της ελληνικότητας και στις σχέσεις που εξύφανε με τον ελληνικό υπερρεαλισμό. Σχέσεις που επικάθονται στον ιστό των αλληλεξαρτήσεων της ιστορίας του όρου, προσδίδοντάς του έναν ρόλο που εναλλάσσεται ανάμεσα σε εκείνον του θύτη και του θύματος.

Γιατί ελληνικότητα και υπερρεαλισμός- μεθοδολογία

Στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, νεολογισμοί και καινοφανείς όροι ανανεώνουν το ελληνικό λεξιλόγιο, εισάγουν συλλογιστικές, εγκολπώνουν προθέσεις, προάγουν τάσεις και καθίστανται αφετηρίες στοχασμών. Άμεσα συνδεδεμένος με τα κύρια κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα του β' μισού του 19ου αιώνα, ο όρος ελληνικότητα, φέρει, κατά τη διάρκεια της ιστορικής του πορείας, ετερώνυμα εννοιολογικά φορτία. Αναδεικνύεται πολύσημος και επιδέχεται πλείστους ορισμούς, ενίοτε αντιφατικούς.

Στο σύγχρονό μας ιστορικό γίγνεσθαι συχνά η χρήση του όρου, καθίσταται έναυσμα διαλόγου ή ακόμη και αφετηρία διαξιφισμών από μερίδα της διανόησης, πανεπιστημιακών, δημοσιογράφων, πολιτικών κομμάτων ή – και ας επιτραπεί εδώ η καυστικότητα – επιτήδειων, που φέροντας άποψη επί παντός επιστητού, επιχειρούν να τον εγκολπώσουν σε μικρό ή μακρό συμφεροντολογικές σκοπιμότητες και βλέψεις. Η ελληνικότητα είθισται να ορίζεται ως διακριτικό στοιχείο και κριτήριο προσδιορισμού του ελληνισμού. Ταυτότητα φαντασιακή που στοιχειοθετείται μέσω νοερών ειδοποιών χαρακτηριστικών, τα οποία αναδιαμορφώνονται κατά τη διάρκεια του ιστορικού γίγνεσθαι. Συνείδηση εθνική ή ελληνική που προϋποθέτει γνώση, παγίωση και αποδοχή του ανήκειν. Άλλοτε προσδιορίζεται ως σύζευξη της εσωστρεφούς εθνικής συνειδήσεως και της εξωστρεφούς εθνικής ταυτότητας. Κάποτε ανάγεται σε αίσθημα που αποδίδει την ελληνική υφή, κυρίως μέσα στα πλαίσια της καλλιτεχνικής – γραμματειακής παραγωγής, ακροπατώντας ανάμεσα σε αισθητική και ιδεολογία. Οι ορισμοί ποικίλουν ανάλογα με τις αντιλήψεις, τις προθέσεις και τις βλέψεις των συγγραφέων τους.

Εκτός της ποικιλίας των αφηρημένων όρων που εγγράφονται πλάι στην έννοια, επιχειρώντας να τη νοηματοδοτήσουν, εξίσου πολυπληθή είναι και τα συγκεκριμένα ουσιαστικά που συντάσσονται δίπλα της. Η σύγχρονη αρθρογραφία βρίθει απόψεων περί ελληνικότητας που αντιδιαστέλλονται στην εκάστοτε ετερότητα, προβαίνοντας σε αναφορές περί ελληνικότητας έργων Τέχνης, ελληνικότητας στο στοχασμό ξένων διανοητών, ελληνικότητας της Μακεδονίας ή της Κύπρου ή ακόμη και… ελληνικότητας των ήχων και των στίχων που μας εκπροσωπούν στους διαγωνισμούς της Eurovision! Πέρα από το μειδίαμα, η κατάχρηση της έννοιας[2] εγείρει ερωτήματα

[2] Κατά τον Δ. Τζιόβα η κατάχρηση του όρου *ελληνικότητα*, ακόμη και στις μέρες μας, οφείλεται στην ανασφάλεια που διακατέχει τον Έλληνα, στη ρευστότητα και αντιφατικότητα των δανεισμένων από τη δύση πολιτικών θεσμών- απόρροια της ιδιόμορφης ανάπτυξης του καπιταλισμού- που εξαιρουμένης

που εν πολλοίς, προσπερνώντας τα γεγονότα που την οικειοποιούνται, αναφέρονται στον αυτοπροσδιορισμό της αλλά και στα δομικά υλικά της.

Τι ακριβώς είναι η ελληνικότητα; Ταυτότητα φαντασιακή;[3] Συνείδηση; Ιδεολόγημα[4]; Κατά τον Δ. Τζιόβα υπάρχει αισθητή διαφορά ανάμεσα στις έννοιες συνείδηση και ταυτότητα, διάκριση που συνίσταται στην εσωστρέφεια και ομοιότητα για τη συνείδηση και στην εξωστρέφεια, διαφορά και ετεροαναγνώριση για την ταυτότητα[5]. Οι εσωστρεφείς/ αμυντικοί ή εξωστρεφείς/ δυναμικοί μηχανισμοί που οργάνωσαν τη σχέση του «εμείς» με τους «άλλους» στη διάρκεια της νεότερης ελληνικής ιστορίας, κατά τον Δ. Γ. Τσαούση, συνάδουν με τις έννοιες του πολιτισμικού και του πολιτικού αντίστοιχα, ενώ τα δίπολα που σκιαγράφησαν το ελληνικό ιστορικό τοπίο καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και στο μεγαλύτερο μέρος του 20ου, ουσιαστικά κατοπτρίζουν την κρίση ταυτότητας που στιγμάτισε την νεοελληνική κοινωνία, διατρανώνοντας την «*αντίφαση που παρατηρείται μεταξύ της*

της Εκκλησίας δε δύνανται να κατοπτρίσουν την παράδοση και τις πολιτισμικές ιδιομορφίες. Βλ: Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σσ:13-14.

Ο Ερ. Καψωμένος υποστηρίζει πως: *«οι ατέρμονες και περιοδικά επανερχόμενες συζητήσεις για την ελληνικότητα, την 'ιθαγένεια', την εντοπιότητα ή την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα έχουν γίνει τμήμα της πολιτισμικής μας ιστορίας και βέβαια, στοιχείο χαρακτηριστικό της νεοελληνικής κουλτούρας. Από τη 'nationalita' του Σολωμού ως την 'ελληνική γραμμή' του Περικλή Γιαννόπουλου και ως τη 'ρωμιοσύνη' του Σεφέρη – αλλά και του Ρίτσου – ή την 'ελληνική αλήθεια' του Ελύτη, για να σταθούμε σε ορισμένα μόνο ορόσημα, διαπιστώνουμε την αμετακίνητη βούληση του ελληνισμού να διατηρήσει την πολιτισμική του φυσιογνωμία σε ό,τι πιο ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό έχει: την 'ειδική διαφορά' σε σχέση με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα».*

Βλ: Ερ. Καψωμένος, *Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας,*
http://portal.survey.ntua.gr/main/studies/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf

Οι διαφορά στις απόψεις μεταξύ των δύο πανεπιστημιακών, οφείλεται στα εργαλεία προσέγγισης και σαφώς καταδεικνύει και διαφορετικές προθέσεις.

[3] Αναφορικά με τον όρο φαντασιακή ταυτότητα σημειώνουμε τα εξής: «*Μια φαντασιακή ταυτότητα είναι το ενοποιό/ ειδοποιό κριτήριο που κατατείνει στην κατάρτιση μιας άτυπης «πραγματικής» ταυτότητας.. Αν το κριτήριο αυτό είναι ιδεολογικό, τότε μπορούμε να χρησιμοποιούμε και τον όρο «ιδεολογική ταυτότητα».* Βλ: Δ. Λέκκας, Ν. Γράψας, «Θέματα ταυτότητας: στοιχεία αναλυτικής, αφηρημένης και εφηρμοσμένης προσέγγισης» στο : *Τέχνες ΙΙ: Επισκόπηση ελληνικής μουσικής και χορού,* τ. Α', ΕΑΠ, Πάτρα 2003, σ:124 Οι Δ. Λέκκας και Ν. Γράψας, στη μελέτη τους κάνοντας χρήση των δεδομένων της Λογικής και της μαθηματικής σκέψης, επιχειρούν να ερμηνεύσουν τους όρους φαντασιακή, συμβολική και πραγματική ταυτότητα, τους συσχετισμούς τους, που ανιχνεύονται στον όρο εθνική ταυτότητα, αναφέρονται στη σχηματική ¨διαχρονία¨ των ταυτοτήτων, τονίζοντας τη συνάφεια των σχημάτων, στα οποία καταλήγουν, με την επικρατούσα δυτική σκέψη. Στο ίδιο, σσ:115-213

[4] Ο όρος ιδεολόγημα απηχεί «*ένα ερμηνευτικό σύστημα για την πραγματικότητα, δηλαδή την εποπτεία, ή μέρος της, με υπόβαθρο ιδεολογίας*», Δ. Λέκκας, Ν. Γράψας, οπ, σ: 184

[5] «*Η συνείδηση είναι ένας εσωστρεφής, συσπειρωτικός και αμυντικός μηχανισμός αυτοεπιβεβαίωσης ενώ η ταυτότητα μία εξωστρεφής διαφοροποιητική διαδικασία, που συνεπάγεται ετερότητα και πολιτισμικό διάλογο, ως μεθόδους διαπίστευσης προς τον έξω κόσμο. Η συνείδηση νοείται αυτοαναφορικά, κάτι που έχεις ενστερνιστεί, διαιωνίζεις και δεν αμφισβητείς, αντίθετα η ταυτότητα τείνει να είναι ετεροαναφορική, κάτι που προβάλλεις προς τα έξω και μπορείς να αναθεωρήσεις».*

Βλ: Δ. Τζιόβας, « Ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα» :
http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=114&artid=187897 σ: 3

προσπάθειας του ελληνισμού να ενταχθεί οργανικά ως πολιτική ενότητα στο χώρο της δύσης και της προσπάθειάς του να παραμείνει ταυτόχρονα αυτοτελής και απομονωμένος ως πολιτιστική οντότητα..».[6]

Από την άλλη ποιο είναι το υλικό πάνω στο οποίο αρθρώνεται ο λόγος περί ελληνικότητας; Αν θεωρήσουμε πως ανάμεσα στα δομικά υλικά που συγκροτούν την έννοια εντοπίζονται η ελληνική γλώσσα, οι παραδόσεις αλλά και ο τρόπος που καθίστανται αντιληπτά η ιστορία και οι μύθοι του ελληνικού χώρου, πρόκειται για θεμέλια που δεν αντιδρούν στη «φθορά του χρόνου και των φυσικών γεγονότων που τον στοιχειοθετούν»; Η υπόθεση είναι μάλλον αστεία. Θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την αντίληψη ότι η Ιστορία ως αφήγηση είναι μονάχα μία, αδιάβλητη από τις αναγκαιότητες που προάγει η εκάστοτε κυρίαρχη ελίτ.

Ο όρος αναγκαιότητες, ενδεχομένως, θα έπρεπε να υπογραμμιστεί, καθώς εντός του λανθάνουν προθέσεις και βλέψεις, συναρμόζοντας την Ιστορία, ως διαδικασία εστίασης, αναδίφησης, συγγραφής και ανάγνωσης, είτε στα αιτήματα κυρίαρχων θεσμών και δυναμικών πολιτικών ελίτ, είτε σε επιθυμίες που κάποτε αζύμωτες και άπλαστες ακόμη, διεκδικούν να χαράξουν ρηξικέλευθους προσανατολισμούς, οδηγώντας σκέψη, διανόηση, στάση ζωής και ηθικές, σε νέες διαδρομές. Υπό αυτή την έννοια ο ρόλος της Ιστορίας, ενδεχομενικά πάντα, αμβλύνεται επιβάλλοντας όμως ως προϋπόθεση μια νέα αναγκαιότητα.

Αν στην πρώτη περίπτωση, των οχυρωμένων κοινωνικών συνόλων και των κυρίαρχων ελίτ, η Ιστορία, εστιάζοντας στο παρόν, διαπερνά και διαποτίζει τις συνειδήσεις με κινδυνολογίες του τύπου «η Ιστορία επαναλαμβάνεται» και παραινετικά προσωπεία, όπως εκείνο που επιβάλλει η ρήση «η Ιστορία διδάσκει», στη δεύτερη περίπτωση, της αδιαμόρφωτης επιθυμίας, η Ιστορία εστιάζει στο μέλλον, κάνοντας χρήση του λύχνου του παρελθόντος. Αυτό όμως προϋποθέτει απελευθέρωση από τις, μεταβαλλόμενες σε στερεότυπα, προθέσεις.

Ανύπαρκτες έως μεμονωμένες περιστάσεις, καθίστανται αδιαμφισβήτητα ιστορικά γεγονότα χάρη στη θαμιστική ιστορική αφήγηση, καθοδηγώντας τη σκέψη σε διαδρομές που εν τέλει επικυρώνουν την άκριτη συναίνεση. Το «κρυφό σχολειό» ενέπνευσε ποιητές, ο κλεφταρματολισμός συμφιλιώθηκε «αποκλειστικώς» με ηρωικά συμφραζόμενα και η δημοτική ποίηση εξαγνίστηκε στο βωμό του «αμιγώς

[6] Δ. Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και ελληνικότητα, το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ελληνισμός- ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας,* επιμ. Δ. Γ. Τσαούση, Εστία, Αθήνα 1983, σ: 23

ελληνικού». Η Ιστορία, πάντα ως αφήγηση, κόρωσε το συναίσθημα και διατράνωσε τα τείχη του νέου έθνους- κράτους. Παρουσία της επιχειρήθηκε να αρθρωθεί ο νέος προσανατολισμός και όπου οι εσωτερικές αντιφάσεις της επέφεραν κλυδωνισμούς στο οικοδόμημα, καταγράφηκαν δίπολα και επιχειρήθηκε η ερμηνεία τους ή σε κάποιες περιπτώσεις, -ενδεχομένως διότι συνεισφέρουν στα συναισθηματικά φορτία που επιχειρούν να ελέγξουν συγκεκριμένες αφηγηματικές προθέσεις-, η παγίωσή τους.

Ο κατά τα άλλα «έλλογος» σύγχρονος κόσμος εν τέλει συνεχίζει – τουλάχιστον στον ελληνικό αντικατοπτρισμό του – να αναγιγνώσκεται, έχοντας ως φόντο συναισθηματικούς προπλασμούς. Αντιστίξεις που γαλουχούν υποστασιακές αμφιβολίες, δεσμεύοντας το Λόγο. Η παρούσα μελέτη αδυνατεί να αποδεσμευθεί από τα πολιτισμικά πρότυπα του καιρού της, τα οποία επιβάλλουν τις επιλογές της. Καταφάσκει στη δεσμευτική τους δύναμη, έχοντας όμως επίγνωση της παρουσίας τους. Υποτάσσεται στη γοητεία εννοιών και επιχειρεί να τις προσεγγίσει ενίοτε ερμηνευτικά. Άλλωστε η ίδια η πράξη της ερμηνείας, ενδεχομένως να δίνει μια απάντηση στην ουσία, το ως προς τι, της ιστορικής αναζήτησης. Κάτω από αυτό το πρίσμα τίθεται το ερώτημα/ διαπίστωση που αφορά στο γιατί ακόμη και σήμερα θέτουμε ζητήματα ελληνικότητας ή και ελληνοκεντρισμού στην τέχνη των μοντερνιστών και των υπερρεαλιστών που συμπύκνωσαν τις απαρχές της δημιουργικής τους δράσης γύρω από τη δεκαετία του 1930.

Φέρ' ειπείν σε συζήτηση που έγινε στα γραφεία του λογοτεχνικού περιοδικού *Το Δέντρο* στις 13-6-2004, ανάμεσα στους Ν. Βαγενά, Δ. Δασκαλόπουλο, Α. Μαραγκόπουλο και Τ. Γουδέλη, μεταξύ άλλων συζητήθηκε το ζήτημα της «ελληνικότητας» αναφορικά με τις επιδιώξεις της γενιάς του '30. Ο Ν. Βαγενάς τόνισε πως δεν πρόκειται για ιδεολόγημα αλλά αφορά αισθητικά κριτήρια, πρόκειται για αίτημα ανανέωσης του ποιητικού λόγου, απόρροια των σχέσεων που ανέπτυξε η ποιητική γενιά με την παράδοση. «*Στο έργο του Ελύτη, του Εμπειρίκου και του Εγγονόπουλου»* υποστήριξε «*υπάρχουν στοιχεία ελληνικότητας. Ιδιαίτερα στον Εγγονόπουλο διαπιστώνουμε στοιχεία ελληνολατρείας. Όμως παράλληλα υπάρχουν σ' αυτόν ξένες επιδράσεις που εξουδετερώνουν το προηγούμενο χαρακτηριστικό… Προσπαθεί να ανανεώσει την ποίησή του με μη ελληνικά στοιχεία».* Για το αν η έννοια ελληνικότητα αφορά ιδεολόγημα ή ταυτότητα ο Δ. Δασκαλόπουλος ανέφερε πως «*τα περί ιδεολογημάτων, λοιπόν, καλλιεργούνται από κάποιους θεωρητικούς σήμερα οι οποίοι… σκαρφαλώνουν στην ίδια τους τη σκέψη για να αποδείξουν κάτι που δεν*

υφίσταται». Ο Βαγενάς συμπλήρωσε «*Δεν είναι τυχαίο ότι οι απόψεις αυτές υποστηρίζονται από νεοελληνιστές σε αγγλοσαξωνικά Πανεπιστήμια, κυρίως, όπου η έννοια της υπέρβασης του 'εθνικού' καλλιεργείται, ιδιαίτερα στις cultural studies…»*.[7]

Η συζήτηση προτείνεται από τη γράφουσα καθώς κατοπτρίζει μιαν εκλεπτυσμένη διάσταση του λόγου περί ελληνικότητας όπως στοιχειοθετείται στους χώρους της πανεπιστημιακής διανόησης της εποχής μας. Η αρθρογραφία αλλά και μελέτες που κατά καιρούς υποβάλλονται προτείνουν και άλλες εκδοχές του εγγονοπούλειου υπερρεαλισμού προσδίδοντάς του διαστάσεις που τείνουν έως το φασισμό[8].

Το να επιχειρήσουμε να αποφανθούμε επακριβώς για την ελληνικότητα στην υπερρεαλιστική παραγωγή του Νίκου Εγγονόπουλου επιλέγοντας μία από τις προαναφερόμενες θέσεις, ενδεχομένως να περιορίσει τη δυναμική της. Στόχος άλλωστε της ερευνητικής προσπάθειας δεν είναι να δώσει απάντηση στο πώς απηχείται η ελληνικότητα στην εγγονοπούλεια παραγωγή σήμερα, -αναφερόμαστε πάντα σε απήχηση και όχι σε ρητή δήλωση-, αλλά να προσεγγίσει αντικατοπτρισμούς της, μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, ώστε να φωτιστούν τόσο οι επιλογές που αφορούν στη χρήση της έννοιας όσο και οι εποχές που τη θάλπουν. Εκείνο που πρωτίστως μας αφορά είναι η εστίαση στα αίτια που συνέβαλαν στη μεταστροφή της σκέψης, όπως ανιχνεύεται στις παρυφές της δεκαετίας του 1950 και που ενδεχομένως καταδεικνύει νέα συμφραζόμενα στον όρο ελληνικότητα, αμβλύνοντας τις δομές του. Ίσως αυτό να απαντά εν μέρει – όχι πάντως απόλυτα- και στην απορία που προκαλεί η μακροβιότητα του ελληνικού υπερρεαλισμού σε σχέση

---

[7] *Το Δέντρο* 114(Αφιέρωμα στη Γενιά του '30- Καλοκαίρι 2001), σσ: 89-103

[8] Η σύνδεση εγγονοπούλειας τέχνης και φασισμού, θα απασχολήσει εμμέσως την παρούσα μελέτη, ενδεικτικά αναφέρονται μια σειρά άρθρων του Τ. Καγιαλή που συνηγορούν με τη φασιστική πρόθεση του ελληνικού υπερρεαλισμού. Πβλ: «Ο μοντερνισμός και η λογοτεχνική κριτική: το πρόβλημα του φασισμού», *Μοντερνισμός: Η ώρα της αποτίμησης;,* Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1996, σσ: 117- 155, επίσης το «Ποίηση, ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στον τόμο: *Επιθεώρηση Τέχνης μια κρίσιμη δωδεκαετία,* Επιστημονικό συμπόσιο (29 & 30 Μαρτίου 1996), σσ:47-67 & «Μοντερνισμός και πρωτοπορία. Η πολιτική ταυτότητα του 'ελληνικού υπερρεαλισμού'», περ. *Εντευκτήριο,* τχ. 39 (1997), σσ: 62-78. Παραπέμπουμε επιπλέον :
Κυριακή Φραντζή, *«…και σ' αγαπώ παράφορα»: Απηχήσεις του εθνικού σε έργα πρώιμων σουρρεαλιστών στην Ελλάδα και στις χώρες του εγγύς Νότου»,* Flinders University Department of Languages- Modern Greek: Adelaide,
Στο: http://209.85.229.132/search?q=cache:qdjNFCeXOhYJ:dspace.flinders.edu.au./dspace...
Αναφορικά με τα άρθρα του Τ. Καγιαλή προέκυψαν διαφωνίες που διατυπώθηκαν μέσω της αρθρογραφίας από τους: Γ. Γιατρομανωλάκη, «Φασισμός και λόγος», *Το Βήμα,* 25/1/1998.- Ν. Λοϊζίδη «Ούτε άμυνα ούτε επίθεση», *Το Βήμα,* 8/3/1998, & «Ο υπερρεαλισμός στην υπηρεσία μιας αμφιλεγόμενης επανάστασης», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998, σσ: 137-138.- Ν. Βαλαωρίτης, «Επιστολή», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998, σσ:132-133.- Ε. Γαραντούδης, «Αριστερός και δεξιός κριτικός λόγος σήμερα», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998, σσ: 133-136. – Σ. Μιχαήλ, «Η βάτος και το στουπί. Απάντηση στον Τάκη Καγιαλή», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998, σσ: 138-145.

με το γαλλικό ανάλογό του. Ερώτημα που συχνά έχει επισημανθεί από μελετητές του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα.

Έχοντας ως παράδειγμα τις απαρχές της ρηξικέλευθης διαδρομής των Ελλήνων υπερρεαλιστών, θα επιχειρηθεί να αναγνωστεί κυρίως με ποιους τρόπους τα έργα του Ν. Εγγονόπουλου προσλαμβάνονται, αντιμετωπίζονται και μεταποιούνται από σύγχρονούς τους και μεταγενέστερους δημιουργούς, μελετητές και όλους όσοι διατηρώντας ένα βήμα έκφρασης, εκ προθέσεως ή μη, επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν την εμπειρία της Τέχνης – εμπειρία τόσο ενεργητική όσο και παθητική- και ενίοτε να διαμορφώσουν συνειδήσεις, ουσιαστικά διανοίγοντας νέα κανάλια επικοινωνίας μεταξύ του πολιτισμικού και του πολιτικού ή της Τέχνης με υπό διαμόρφωση πολιτικοκοινωνικά αιτήματα.

Η επιλογή της διελκυστίνδας «υπερρεαλιστικού παραδείγματος» και ελληνικότητας μολονότι αρχικώς οφειλόταν σε λόγους αμιγώς προσωπικούς, στη γοητεία που ασκεί στη γράφουσα η πολλαπλότητα των ερμηνειών της υπερρεαλιστικής γραφής, ποιητικής και εικαστικής, και στη διερώτηση που προκύπτει από την σχεδόν έμμονη απόπειρα σύγχρονων μελετητών να επικολλούν ως ετικέτα πλάι στις δημιουργίες, ποιητικές ή και εικαστικές, αναφορικά με την εγγονοπούλεια τέχνη, τη λέξη «ελληνικότητα» με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, θεμελιώνεται από τα ιστορικά γεγονότα στη δύση του ελληνικού μεσοπολέμου. Κατά τον Δ. Τζιόβα « *είναι αξιοσημείωτο ότι οι δύο μεγάλοι διάλογοι στην ιστορία της ελληνικής κριτικής, αυτός του Πολυλά με τον Ζαμπέλιο κι αυτός του Σεφέρη με τον Τσάτσο είχαν ως ένα από τα κύρια θέματά τους την ελληνικότητα. Αφορμή για την πρώτη συζήτηση στάθηκε βέβαια η ποίηση του Σολωμού και η υποψία για το γερμανικό ιδεαλισμό της, τα εναύσματα για τη δεύτερη συζήτηση, αν και γενικότερα, μπορούν να περιοριστούν στην εμφάνιση του υπερρεαλισμού και στις πρωτοποριακές τάσεις στην τέχνη*»[9]. Νωρίτερα, στο ίδιο πόνημα, ο μελετητής υποστηρίζει πως ενώ η ταυτότητα των κυρίαρχων δυτικών κρατών συγκροτείται μέσω της σχέσης ισοδυναμίας ή ταύτισης ανάμεσα στους θεσμούς και την παράδοση, καθώς οι θεσμοί είναι παράδοση, σε περιφερειακά κράτη όπως η Ελλάδα ο χώρος της Λογοτεχνίας καθίσταται για τους διανοητές της εποχής *«ο πιο κατάλληλος θεσμός για να εκφράσει και να τονώσει την ελληνικότητα, με αποτέλεσμα τα λογοτεχνικά κείμενα να αναγορεύονται σε εθνικά κειμήλια και οι συγγραφείς να προτρέπονται έντονα να*

[9] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ., σ: 113

υπογραμμίσουν την εθνικότητά τους» απόρροια της ανεπάρκειας των ελληνικών θεσμών[10]. Ας επισημανθεί πως η «θεσμοποίηση» της Λογοτεχνίας και γενικότερα της Τέχνης από τις κυρίαρχες ελίτ της ελληνικής διανόησης, καθώς υποθάλπει ακροβολισμούς ανάμεσα στη λογική και το συναίσθημα, δύο από τις συνιστώσες της καλλιτεχνικής δημιουργίας, συμβάλλει στη διαμόρφωση νοοτροπιών και τάσεων που αφορούν στην ελληνική πραγματικότητα και που ενίοτε δύναται να προάγουν παθογένειες.

Πάντως, η πρόθεση αναγωγής της Λογοτεχνίας σε θεσμό, όπως την αναφέρει ο Τζιόβας αντιβαίνει στην άποψη του Γ. Θεοτοκά, ο οποίος στις παρυφές της δεκαετίας του 1930, κρίνει τις ωφελιμιστικές βλέψεις της Τέχνης**,** προάγοντας τη δική του «μέση οδό» συναφή με τις μοντερνιστικές προθέσεις**.** «*Στο ζήτημα του σκοπού της τέχνης*», σημειώνει, «*η σύμπτωση των γνωμών των μαρξιστών και των εθνικιστών είναι πλέρια. Και για τις δυο αυτές σχολές ο σκοπός της τέχνης είναι ωφελιμιστικός. Οι μαρξιστές αντιλαμβάνονται την τέχνη σαν ένα όργανο των κοινωνικών ανταγωνισμών, όπως είναι τα κόμματα κι οι εφημερίδες. Διακηρύττουν συχνά με καταπληκτική αφέλεια πως κάθε εκδήλωση πνευματικής ζωής, που δεν έχει ταξική σημασία, τους αφήνει αδιάφορους. Οι πιο φανατικοί εθνικιστές θέτουν ως σκοπό των πνευματικών εκδηλώσεων την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Κράτους. Για τους πιο μετριοπαθείς, σαν τον κ. Φώτο Πολίτη, η τέχνη είναι θεσμός δημόσιας ωφέλειας, όπως η εκπαίδευση κι η τοπική αυτοδιοίκηση*».[11] Εφορμώντας από το στρατόπεδο των υπερρεαλιστών ο Νικόλας Κάλας θα γράψει το 1938 στο Παρίσι υπερασπιζόμενος την αυτονομία και αυτοδιάθεση της τέχνης από τις πολιτικές ιδεολογίες: «*Η τέχνη δεν μπορεί να είναι φασιστική ή σοσιαλιστική. Υπάρχουν καλλιτέχνες που είναι φασίστες, όπως υπάρχουν καλλιτέχνες σοσιαλιστές ή φιλελεύθεροι. Υπάρχουν καλλιτέχνες που έχουν αστική ή αριστοκρατική καταγωγή, κι άλλοι που έχουν προλεταριακή καταγωγή. Κάθε καλλιτέχνης είναι επαναστάτης, γιατί χωρίς τη δυνατότητα να ανατρέψει μια καθεστηκυία τάξη, μια κανονική και όχι εκπληκτική κατάσταση πραγμάτων, του είναι αδύνατον να δημιουργήσει συναισθηματικό σοκ και να συναρμολογήσει στοιχεία με εκπληκτικό τρόπο. Χωρίς αυτό το σοκ δεν μπορούμε να συλλάβουμε τίποτα…».*[12] Συνεξετάζοντας τις δύο απόψεις, εκείνη του μοντερνιστή Θεοτοκά και την υπερρεαλιστική αντίληψη για το σκοπό της Τέχνης, παρατηρούμε μια κοινή αφετηρία

[10] Στο ίδιο, σσ: 13-14 , πλαγιογράμματη σημείωση, σ:14.
[11] Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα,* επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1973, σ: 28
[12] Νικόλας Κάλας, οπ, σ: 88

που όμως δεν οδηγεί απαραιτήτως στην ίδια διαδρομή, ούτε φέρει τις ίδιες προθέσεις. Η επαναστατική προδιάθεση του υπερρεαλισμού φαίνεται πως δε ταυτίζεται με την αντίληψη για τον σκοπό της τέχνης, όπως τον εννοούν οι μοντερνιστές και τον διατυπώνει ο Γ. Σεφέρης, όταν σημείωνε πως «*Η τέχνη είναι το υψηλότερο μέσο που βοηθεί τους ανθρώπους να πλησιάσουν ο ένας τον άλλον. Τίποτε δε μας ενώνει καλύτερα από μια κοινή καλλιτεχνική συγκίνηση».*[13] Η αίσθηση του ατομικού και πρωταγωνιστικού ρόλου του μοντερνιστή δημιουργού/ διανοούμενου που κατά τη γνωστή σεφέρεια ρήση *δεν είναι της εποχής του, είναι αυτός ο ίδιος η εποχή του* και ο οποίος μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας επιχειρεί να ενοποιήσει, να ομαδοποιήσει, ίσως να ταυτοποιήσει,– η πρόθεση ομαδοποίησης συνάδει με την πολιτική έννοια της ταυτότητας- τους δέκτες της αισθητικής συγκίνησης, ενδεχομένως υπό τη σκέπη μιας αισθητοποιημένης «ελληνικότητας», φαίνεται πως διαφέρει από τη ρηξικέλευθη πρόταση του υπερρεαλισμού. Το εάν εν τέλει μοντερνισμός και υπερρεαλισμός, στην ελληνική τους όψη των δεκαετιών του 1930 και 1940, αποστασιοποιούνται από τις κυρίαρχες πολιτικές θέσεις, μαρξιστικές ή εθνικιστικές, όπως αναφέρει ο Θεοτοκάς ή φασιστικές, σοσιαλιστικές και φιλελεύθερες κατά τον Κάλας, θα επιχειρηθεί να προσεγγιστεί στην πορεία του παρόντος. Όπως επίσης και οι αντιπροτάσεις στον «ωφελιμισμό» των οπαδών του κοινωνικού ρεαλισμού και της εθνικής τέχνης, καθώς όπως σημειώνει ο Κ. Βάρναλης, «*η υψηλή και μεγάλη παγκόσμια Τέχνη… Δεν είναι δυνατό να … μην 'πολιτεύεται'. (Πρέπει όμως να δώσουμε στη λέξη πολιτεύεται την πλατύτερή της έννοια). Γιατί όλες οι Τέχνες πολιτεύονται. Ολονώνε και το περιεχόμενο και η τεχνική είναι κοινωνιολογικά καθορισμένα στοιχεία. Όλες στηρίζονται απάνου στις κυρίαρχες αξίες του καιρού τους και όλες γίνονται στηρίγματα αυτωνών των αξιών. Τέχνη ουδέτερη, ηθική ουδέτερη, επιστήμη ουδέτερη δεν υπάρχουνε».*[14]

Σκέψεις και οι απόψεις του Γ. Σεφέρη και του Γ. Θεοτοκά, από τους ήσσονες δημιουργούς της γενιάς του '30, πρόκειται να κατατεθούν στην παρούσα μελέτη, παράλληλα με τις γνώμες σημαντικών εκπροσώπων της διανόησης του μεσοπολέμου, όπως καταγράφονται κυρίως στον περιοδικό τύπο της εποχής. Άρθρα -ο εφήμερος χαρακτήρας των οποίων αποσκοπεί στην αφήγηση και σχολιασμό γεγονότων- και δοκίμια -που επιχειρούν την περιγραφή εννοιών-, χρωματισμένα το κάθε ένα από τις

[13] Γ. Σεφέρης, «Μονόλογος πάνω στην ποίηση», *Ένας διάλογος για την ποίηση,* Ερμής, Αθήνα 1975, σ:109
[14] Κ. Βάρναλη, *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ:287

απόψεις του δημιουργού τους, πρόκειται να καταστούν το φόντο του ιστορικού καμβά, σκιαγραφώντας εν μέρει την ατμόσφαιρα της εποχής και παράλληλα προάγοντας τη δυναμική σχέση που αναπτύσσουν διανοητικές κατασκευές, όπως εκείνη της «ελληνικότητας», με τις πηγές νοηματοδότησης της ανθρώπινης εμπειρίας.

Επιπλέον η έρευνα πρόκειται να εντρυφήσει σε ημερολόγια διανοουμένων, προκειμένου να αποκρυπτογραφήσει τις προθέσεις των συγγραφέων τους και να αντιληφθεί εκ των έσω τη συγχρονία τους. Η παρουσία των ημερολογίων συνάδει με τη μοντερνιστική αντίληψη για τη ροή του χρόνου. Μπορεί να είναι προσωπικά, αλλά ως συγχρονικά των γεγονότων κρίνονται από μελετητές ως καλύτερη πηγή σε σύγκριση με τα απομνημονεύματα στα οποία ο ήρωας υποκείμενο ταυτίζεται περισσότερο με την ιδέα που έχει ο συγγραφέας για τον εαυτό του και την περίοδο που περιγράφει, βλέποντάς την όμως από μια μεταγενέστερη εποχή.[15] Η ημερολογιακή γραφή, την εποχή που ο μοντερνισμός επιχειρεί τα πρώτα του βήματα στο ελληνικό πνευματικό στερέωμα, καθίσταται το πλαίσιο όπου συναιρούνται παρελθόν, παρόν και οραματισμοί για το μέλλον, ο ψυχισμός, οι διαθέσεις, τα θέλω και τα πρέπει των συγγραφέων τους αλλά και οι χωροχρονικοί περιορισμοί και οι κοινωνικοπολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές, ηθικές, κ.α., επιταγές που τους διέπουν. Οι νοοτροπίες άλλωστε, κατά την άποψη της γράφουσας, δεν είναι ανεξάρτητες ούτε από το παρελθόν που τις δεσμεύει ούτε από τις συγκυρίες της συγχρονίας που τις αναδιαμορφώνει.

Η επιλογή του Εγγονόπουλου, ο οποίος μαζί με τον Ανδρέα Εμπειρίκο, χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους κατ' εξοχήν εκπροσώπους του ελληνικού υπερρεαλισμού, στηρίζεται σε καταγραφές και κρίσεις εγχειριδίων ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας αλλά και τέχνης. Η ρηξικέλευθη διαδρομή του, προκαλεί το ιστορικό ενδιαφέρον κυρίως συσχετιζόμενη με την παγιωμένη αντίληψη πως ο καλλιτέχνης/ δημιουργός δε δύναται να αυτονομιστεί από την εποχή του. Από το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου δημιουργεί και παράγει την τέχνη του. Τέχνη που έστω και συγκαλυμμένα συχνά συνομιλεί με το χρόνο και τον τόπο της γέννησής της, λειτουργώντας ως κάτοπτρο, επίπεδο ή κοίλο, των συμφραζομένων της κοινωνίας εντός της οποίας παράγεται και στην πορεία αναπαράγεται.

[15] Βλ: Δ. Τζιόβας, « *Ημερολόγιο: η διαχρονική αποτύπωση του "εγώ"»,* στο Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953,* πρόλογος Μ. Μαζάουερ, εισαγ. – επιμ. Δ. Τζιόβας, Εστία, Αθήνα 2005, σσ: 17-29

Πρόκειται για αντίληψη που δύναται να τεκμηριωθεί με την παρουσίαση ιστορικών γενικεύσεων που καταδεικνύουν συνάφειες του τύπου: αναγέννηση – ουμανισμός, μπαρόκ – καθολικισμός, ρομαντισμός – εθνισμός, φουτουρισμός – ολοκληρωτισμός κοκ. Ας σημειωθεί πως όσο προσεγγίζουμε χρονολογικά το σύγχρονό μας γίγνεσθαι, οι διάφοροι -*ισμοί* και τα ιδεολογήματα ή οι ιδέες που εμπεριέχουν, τιτλοφορούν καλλιτεχνικά ρεύματα και κινήματα. Η Τέχνη υψώνει παντιέρες, λεκτικές-εικαστικές- μελωδικές, σπάζοντας τα δεσμά με το παρελθόν της. Ενδεχομένως η προσθήκη του επιθέματος –ισμός κατά τη διαδικασία παραγωγής των όρων που τιτλοφορούν τα καλλιτεχνικά ρεύματα ή κινήματα της περιόδου, να συνάδει με τη συνείδηση του ρόλου που διατηρεί ο δημιουργός από το 19ο αιώνα και εξής.[16] Ενός ρόλου που ιδιαίτερα, όταν δοκιμιακά εντάσσεται στο χώρο της διανόησης, επιθυμεί να μεταβάλλει τον ιστορικό ρου.

Βέβαια, η σχέση ανάμεσα στη δημιουργική δράση και τη ροή των γεγονότων δεν είναι άμεση, εφόσον καθορίζεται από ποικιλία παραγόντων που αφορούν στην εκάστοτε χρονική στιγμή, τις αισθητικές πεποιθήσεις, τις πολιτικές ιδεολογίες ή τις ιδιαιτερότητες της προσωπικότητας του κάθε δημιουργού. Ένα ερώτημα που προκύπτει αφορά στη θέση του καλλιτέχνη απέναντι στο έργο του. Προάγοντας φέρ' ειπείν το παράδειγμα του «Έλληνα» Ντε Κίρικο (1888-1978), η μεταφυσική τέχνη τού οποίου προοικονόμησε την υπερρεαλιστική ζωγραφική, θα μπορούσαμε να δεχθούμε πως ο δημιουργός, καθώς υπόκειται στους ανθρώπινους νόμους, δύναται να αναθεωρήσει τις καλλιτεχνικές του αναζητήσεις μέσω διαδικασιών που ορίζουν ή προσδιορίζουν τον ανθρώπινο χαρακτήρα τις απόψεις ή τις επιθυμίες.[17] Το παράδειγμα του Μ. Τόμπρου που εκ παραλλήλου προάγει τα μετακυβιστικά του γλυπτά σε ιδιωτικές συλλογές, και κλασικά έργα σε πλατείες πόλεων, μας οδηγεί αφενός στην ανάγνωση της ευρύτερης αίσθησης ενός κοινού που ρέπει στον καλλιτεχνικό συντηρητισμό, ταυτόχρονα με την παρουσία μιας γλίσχρας αγοράς

[16] Κατά τον Gombrich , ήδη από τις απαρχές του 19ου αιώνα, όταν έπαψε να υφίσταται η σχέση πελάτη- μαικήνα ή χορηγού και καλλιτέχνη, ουσιαστικά άλλαξε και η σχέση του δημιουργού με την παράδοση. Η Βιομηχανική Επανάσταση επέφερε αλλαγές τόσο στον τρόπο που ο καλλιτέχνης αυτοπροσδιοριζόταν, όσο και στη σχέση του με το κοινό. Διατηρώντας συνείδηση ενός διαφορετικού ρόλου, ο δημιουργός προήγαγε την ατομικότητά του μέσα από επιλογές ενδεχομένως τυχαίες, οι οποίες συχνά σκανδάλιζαν τους αστούς της εποχής. Βλ: E. H. Gombrich, *Το χρονικό της τέχνης,* μτφρ. Λίνα Κασδαγλή, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σσ: 501-504

[17] Για τη διάσταση του ζωγράφου με το φουτουρισμό και τη σχέση του με τον υπερρεαλισμό, όπως και για την αποστασιοποίησή του από τη στατικότητα της μεταφυσικής ζωγραφικής βλ: Μ. Εμμανουήλ κ.α. «Η ιστορία των εικαστικών τεχνών στην Ευρώπη κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα» στο *Ιστορία των τεχνών στην Ευρώπη, Εικαστικές τέχνες στην Ευρώπη από τον 18ο ως τον 20ο αιώνα,* τ. Β', ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σσ: 97-98

προοδευτικών αστών που αναζητά το νεωτερικό, αφετέρου στη θεώρηση της διττής επιλογής του δημιουργού ως απόρροια του κοινωνικού συντηρητισμού της μεσοπολεμικής Ελλάδας.[18]

Εάν, εν τέλει, οι δημιουργοί, όσον αφορά στις προτιμήσεις και τις επιλογές τους, δύνανται να αναθεωρήσουν, τα έργα τέχνης φαίνεται να παραμένουν αναλλοίωτα - ειδικά όταν πρόκειται για έργα που προστατεύονται σε Μουσεία και Βιβλιοθήκες από τη φθορά του χρόνου- υπό τη σκέπη του λογοτεχνικού, εικαστικού και γενικότερα καλλιτεχνικού Κανόνα που προσδιορίζει την αξία από το «ανάξιο». Είναι όμως πράγματι έτσι; Η ανάγνωση των περιεχομένων ενός πομπού δεν αναφέρεται στον εκάστοτε δέκτη; Με άλλα λόγια η αντιμετώπιση ενός έργου Τέχνης δεν γίνεται αντικείμενο επανεξέτασης ανάλογα με τις έξεις του εκάστοτε αναγνώστη ή ακόμη περισσότερο δεν αφορά στα συμφραζόμενα της εποχής που επιχειρεί την όποια ανάγνωσή του;

Παραγνωρίζοντας ή αγνοώντας την ποικιλία των όρων που συνθέτουν μια πράξη – εννοούνται *και* η αποδοχή, *και* η μελέτη του έργου Τέχνης από τους εκάστοτε δέκτες του και όχι αποκλειστικώς η πράξη της δημιουργίας του- ενδεχομένως να αποσιωπηθούν κάποια «γιατί» ιδιαιτέρως χρήσιμα στην ιστορική ανάγνωση. Γιατί μια ρηξικέλευθη πρόταση στο χώρο της Τέχνης, όπως εκείνη των υπερρεαλιστών, η οποία κατέστησε συνήθεια το όνειρο, το ασυνείδητο, το άλογο και το παίγνιο, στοιχεία που ο γαλλικός σουρεαλισμός κληροδότησε στον ελληνικό πνευματικό χώρο, γίνεται άλλοτε δεκτή –έστω και με ενδοιασμούς όπως στην περίπτωση της ελύτειας υπερρεαλιστικής δημιουργίας- και κάποτε, όπως στο παράδειγμα των Εμπειρίκου και Εγγονόπουλου, θεωρείται κόλαφος; Τι είναι αυτό που ωθεί τη διανόηση μιας εποχής να αποδεχθεί ή να αρνηθεί κατάφωρα την αλλαγή; Στην περίπτωση του ελληνικού υπερρεαλισμού, η απαξίωση παραχώρησε σταδιακά τη θέση της στην καταξίωση. Σε τι οφείλεται η αλλαγή των πνευμάτων; Πρόκειται απλώς για μέθεξη; Για αποδοχή λόγω συνήθειας της νέας καλλιτεχνικής πραγματικότητας;

Αν ο β' διάλογος περί ελληνικότητας διατρανώθηκε ή άνοιξε κατά τον Τζίοβα χάρη στους υπερρεαλιστές, ποιο είναι το διακύβευμα για τους εχθρούς της ορθόδοξης υπερρεαλιστικής πρόθεσης; Η ανορθόδοξη δόμηση της έκθεσης ανόμοιων

[18] Για Μ. Τόμπρο βλ: Ν. Δασκαλοθανάσης, «Αρχές και αξίες της νεότερης ελληνικής τέχνης» στο Ν. Δασκαλοθανάσης, Κωτίδης, Α., *Τέχνες Ι: Ελληνικές εικαστικές τέχνες, επισκόπηση ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας,* τ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 2000, σσ: 51-53

αντικειμένων που, καταστρατηγώντας τη λογική σειρά ή ακόμη και τα συμβολικά νοήματα, αποβλέπει στην ανάδειξη μιας αλυσιδωτής συγκίνησης;[19] Ο διασυρμός της δημοτικής γλώσσας; Η ασυνέπεια προς τη μοντερνιστική επαναδιαπραγμάτευση με την παράδοση; Τα δύο τελευταία, η γλώσσα και η παράδοση, δύναται να χαρακτηρισθούν ως δομές της έννοιας ελληνικότητα; Αν ναι, τότε γιατί στα 1948 διακρίνονται τα πρώτα σπαράγματα αναδιαμόρφωσης της αντίληψης περί ελληνικότητας στα έργα του Εγγονόπουλου; Πλείστα ερωτήματα που ανακλούν την υποψία διελκυστίνδας, ανάμεσα στο καλλιτεχνικό και το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, στην οποία σχοινοβατούν αιτήματα που προσδίδουν στον ελληνικό κρατικό μηχανισμό φαντασιακές προοπτικές. Αναπαριστώντας, έστω και αδρομερώς, την εποχή που υποδέχθηκε τη δημιουργική πορεία του Νίκου Εγγονόπουλου, η εργασία αυτή αποσκοπεί στο να προσεγγίσει τα γεγονότα ώστε να θεμελιώσει τα ερωτήματά της και να ανιχνεύσει τις τυχόν συσχετίσεις ελληνικού υπερρεαλισμού και πολιτικού γίγνεσθαι. Σε μια γενικότερη εκδοχή να επισημάνει τις κοινωνικοπολιτικές αλληλεξαρτήσεις που συμβάλλουν στην επανεκτίμηση του ελληνικού καλλιτεχνικού κανόνα.

[19] Ν. Βαγενάς, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση,* Στιγμή, Αθήνα 1984, σσ: 12-41

Μερικές παρατηρήσεις

Έχοντας επίγνωση των αδυναμιών που ενέχει η μονόπλευρη σύλληψη του ιστορικού γίγνεσθαι, το παρόν πόνημα, αποσκοπώντας στην διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στους όρους ελληνικότητα και εγγονοπούλειος υπερρεαλισμός, εστιάζει αποκλειστικώς στο λόγο διανοουμένων που είτε ενσωμάτωσαν στο λεξιλόγιό τους τον όρο ελληνικότητα είτε επιχείρησαν να τον νοηματοδοτήσουν και οι οποίοι συχνά ομαδοποιούνται ως μέλη της γενιάς του ’30. Σε αυτό το σημείο θεωρούμε χρήσιμη μία παρένθεση που ενδεχομένως να μας δώσει ένα στίγμα αναφορικά με τις –ας επιτραπεί η έκφραση- στεγανοποιήσεις, ιστορικές και αισθητικές, που επιδέχεται ο όρος γενιά.

Εξετάζοντας γραπτά όπως το *Ελεύθερο Πνεύμα* και *Τα Τετράδια Ημερολογίου* του Θεοτοκά, τις *Δοκιμές,* τις *Μέρες* ή την αρθρογραφία του Σεφέρη καθώς και δημοσιευμένα κείμενα στα περιοδικά της εποχής, δύναται να αντιληφθούμε πως τα μέλη της γενιάς του ’30 προέβαλλαν, μέσω της εργογραφίας τους, την αστική τους καταγωγή[20], την ευρωπαϊκή τους παιδεία, τη συναίσθηση της διαφορετικότητάς τους, τη συναίνεσή τους στο δημοτικισμό, καθώς και την πρόθεσή τους να ανανεώσουν τον ποιητικό λόγο, θέτοντας «*μια γέφυρα ανάμεσα στις γενεές*»[21]. Με αυτή την άποψη συγκλίνουν οι περισσότεροι μελετητές της περιόδου. Οι απόψεις όμως διαφέρουν αναφορικά με τα πρόσωπα τα οποία δύνανται να ενταχθούν σε αυτή την ομάδα ή *γενιά* όπως προτείνει ο Θεοτοκάς στο *Ελεύθερο Πνεύμα*.

---

[20] Εγκατεστημένοι αρχικά στο πρόσφορο για οικονομικές συνδιαλλαγές εξωελλαδικό περιβάλλον, οι αστοί των αρχών του 20ου αι, προσέφυγαν σε μεταπρατικές οικονομικές δραστηριότητες, γεγονός που παρατηρείται για μεγάλο διάστημα της αστικής παρουσίας, ακόμη και εντός των ελλαδικών συνόρων. Βλ: Γ. Δερτιλής, , *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909,* Εξάντας, Αθήνα 1985, σσ: 94-95. Τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, που σταδιακά συσπείρωσαν το ελληνικό Έθνος στα όρια του Κράτους, οδήγησαν αρχικά σε μια αγαστή συνεργασία αστών – θρόνου καθώς και τα δύο μέρη διατηρούσαν δεσμούς με την αγγλική – κυρίως- οικονομική πολιτική και σε μια συνάφεια του αστικού κόσμου με το βενιζελισμό και το μεγαλοϊδεατισμό. Οι σχέσεις τους με τον εργατικό κόσμο, υπήρξαν σχέσεις κατευνασμού- ιδιαίτερα την πρώτη βενιζελική περίοδο-, και μετά το ’22, ιδίως από τη δεκαετία του ’30 και εξής, όταν τα δύο κοινωνικά στρώματα –των αστών και των προλετάριων- αποκτούν ταξική συνείδηση- σχέσεις αντιπαράθεσης. Ο αντικομουνισμός κατέστη, σύμφωνα με τον Άλκη Ρήγο, ο νέος συνεκτικός μύθος των αντιμέτωπων σε φιλοβασιλικούς και φιλοβενιζελικούς αστούς. Αυτή η τάξη διακρίθηκε από την ιδιοτυπία- όχι ανεξάρτητη από τη γιγάντωση της κρατικής μηχανής- να περιλαμβάνει στους κόλπους της μικροαστικά στρώματα που διατηρούσαν συνάφειες με τον αγροτικό κόσμο, και τα οποία για οικονομικούς ή λόγους νοοτροπίας, δεν προλεταριοποιήθηκαν, δημοσίους υπαλλήλους, αξιωματικούς του στρατού, ελεύθερους επαγγελματίες, εμπόρους, βιοτέχνες και μετά το ’22 ημιπρολεταριοποιημένους πρόσφυγες που διατηρούσαν και ευελπιστούσαν να ανακτήσουν τα (μικρό)- αστικά προνόμια που έχασαν με το ξεριζωμό από τις εστίες τους μέσω της κρατικής αρωγής. Βλ: Α. Ρήγος, *Η β’ ελληνική δημοκρατία 1924-1935, κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής,* Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σσ: 131-175

[21] *Τα Νέα Γράμματα,* τεύχος 1, 1 Γενάρη 1935,σ: 48

Ο Vitti απορρίπτοντας «*ως αποκλειστική μέθοδο ένταξης*» την ηλικιακή παράμετρο, εμμένει στις καλλιτεχνικές προθέσεις των δημιουργών, νομιμοποιώντας την παρουσία των υπερρεαλιστών.[22] Στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* ο Λ. Πολίτης στο 15ο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Η γενιά του 1930. Ποίηση» εντάσσει σε αυτό τον εν τέλει ευέλικτο κατάλογο, μεταξύ άλλων τους Γ. Ρίτσο και Ν. Βρεττάκο, αναφέροντας τις αριστερές τους προθέσεις, ενώ στους πεζογράφους της γενιάς επιπλέον των Γ. Θεοτοκά, Αγ. Τερζάκη και άλλων, αναφέρει τους «αιολικούς» Στρ. Μυριβήλη και Μ. Καραγάτση, αλλά και συγγραφείς της σχολής της Θεσσαλονίκης. Ο Λ. Πολίτης αναφέρεται επίσης στους κριτικούς και δοκιμιογράφους που ανήκουν στη γενιά του ’30 μεταξύ των οποίων τοποθετεί τους ακαδημαϊκούς και μετέπειτα πολιτικούς Π. Κανελλόπουλο και Κ. Τσάτσο[23]. Σε αυτή την περίπτωση στον όρο γενιά τοποθετούνται όλοι όσοι παρήγαγαν έργο, ποιητικό, πεζογραφικό, δοκιμιακό ή ασχολήθηκαν με τη συγγραφή θεατρικών, τη δεκαετία 1930-1940. Ο Λ. Πολίτης χωρίς να εμμένει αποκλειστικώς στην ηλικία των δημιουργών, όπως άλλωστε και ο Vitti, διευρύνει τον όρο γενιά, προάγοντας την πράξη δημιουργίας και όχι απαραιτήτως την πρόθεση ενώ κάνει ιδιαίτερη μνεία στο περιοδικό *Νέα Γράμματα* του Γ. Κατσίμπαλη. Ο Τζιόβας στο πόνημά του για το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο προάγει το δικό του κατάλογο στον οποίο μεταξύ άλλων προτείνει τον μετέπειτα πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Τσάτσο και τον Κ.Θ. Δημαρά, ουσιαστικά εμμένοντας στον κύκλο των *Νέων Γραμμάτων* ενώ ο χώρος της γενιάς παραμένει κλειστός για τους υπερρεαλιστές. Ο Βαγενάς, εμμένοντας σε αισθητικά κριτήρια, συναινεί με την παρουσία των υπερρεαλιστών, αρνείται να καταχωρήσει τον Κ. Θ. Δημαρά καθώς δεν παρέδωσε καλλιτεχνικό έργο και φυσικά δεν αναφέρει τον Κ. Τσάτσο[24]. Από την άλλη, ιστορικοί των εικαστικών τεχνών δεν διστάζουν να κατηγοριοποιήσουν τους καλλιτέχνες της εποχής υπό τη σκέπη της ελληνικότητας.

Μια πρώτη επισήμανση έχει να κάνει με το χρόνο συγγραφής τού κάθε πονήματος, φέρ’ ειπείν Vitti και Λ. Πολίτης, παραδίδουν τις ιστορίες τους τη δεκαετία του 1970, ο Τζίοβας, προτείνει τη μελέτη του στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στο μεσοδιάστημα σαφώς και ανιχνεύεται μια έστω και αμυδρή αλλαγή ως προς την οπτική γωνία με την οποία προσεγγίζονται οι σχέσεις της λογοτεχνικής παραγωγής με το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Αλλαγή που, ενδεχομένως, προτείνει

[22] Ενώ φέρ’ ειπείν αρνείται την παρουσία του Γ. Θέμελη. Βλ: Μ. Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή,* Ερμής, Αθήνα 1982, σσ: 46-50
[23] Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σσ:280-332
[24] Βλ: Ν. Βαγενάς, «Σχέσεις με τη γενιά του ΄΄30», *Το Βήμα*, Κυρ. 30 Μαΐου 2004

νέους τρόπους ανάγνωσης του παρελθόντος. Επιπλέον η έννοια της γενιάς δεν διέπεται από σταθερές αρχές, όπως φέρ' ειπείν ένα κίνημα του πνεύματος και του λόγου.

Ας σημειωθεί μια παρατήρηση του R. Beaton, αναφορικά με τη σημασία που αποδόθηκε στο δημοτικισμό, προκειμένου να δομηθεί ο Κανόνας της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Σημειώνει πως «*ο δημοτικισμός αποτέλεσε το σταθερό, αν και συνήθως λανθάνον, υπόβαθρο των περισσότερων Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που κυκλοφόρησαν μετά το 1924, οπότε εκδόθηκε η πρώτη γραμμένη στη δημοτική* Ιστορία *του Ηλία Βουτιερίδη. Μόνον ο Λίνος Πολίτης δηλώνει ρητά, κι αυτό όταν απευθύνεται σε αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό, ότι "η ιστορία μπορεί να είναι αντικειμενική μέχρι κάποιο βαθμό μόνο…, ο συγγραφέας είναι* δημοτικιστής *και κατά συνέπεια αντιμετωπίζει την ιστορική εξέλιξη της λογοτεχνίας από αυτή την οπτική γωνία". Η οπτική γωνία στην οποία αναφέρεται εδώ ο Πολίτης καθορίζει σιωπηλώς και τις άλλες έγκυρες Ιστορίες της νέας ελληνικής λογοτεχνίας, του Δημαρά και του Vitti».* Ο συγγραφέας υποσημειώνει πως η πρόταση του Πολίτη παραλείφθηκε από την ελληνική έκδοση του έργου του, ενδεχομένως διότι θεωρήθηκε περιττή και τονίζει πως το ίδιο ισχύει για όλες τις Ιστορίες που εκδόθηκαν έκτοτε αλλά και τη «θερμή υποστήριξη» Άγγλων και Αμερικανών συγγραφέων στην επικράτηση της δημοτικής.[25]

Προσεγγίζοντας τη γλώσσα της τεχνοκριτικής στην εποχή μας, ο Ματθιόπουλος είχε τονίσει πως η κριτική της τέχνης, «*ως στοιχείο ενός συστήματος γνώσης αλλά και ως ιδιαίτερο είδος του δημοσίου διαλόγου,…, εντάσσεται στο εσωτερικό των αναστοχαστικών διεργασιών μιας κοινωνίας, δεδομένου ότι συνιστά προσπάθεια γλωσσικής μεταγραφής, διανοητικής ερμηνείας και αξιολόγησης εκείνων των ειδών – τρόπων της ιδεολογικής όσο και υλικής παραγωγής της… η τεχνοκριτική αναφέρεται σε έντεχνα δημιουργήματα… Προσπάθειά της είναι να τα περιγράψει, να τα ερμηνεύσει και να τα αποτιμήσει επικαλούμενη ένα δομημένο σύστημα θεωρητικών και εμπειρικών γνώσεων, εννοιών και κριτηρίων: εκείνων που έχουν συγκροτηθεί κατ' αρχάς μέσα στην όποια ιστορική παράδοση της καλλιτεχνικής παραγωγής και των συνακόλουθων θεωρητικών επεξεργασιών της, και εκείνων που έχουν παραχθεί και νομιμοποιηθεί έξω από το πεδίο των εικαστικών τεχνών, αφενός στα πεδία της φιλοσοφίας, της επιστημολογίας και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα και αφετέρου στους χώρους*

[25] R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία,* μτφρ. Ευαγγελία Ζούργου- Μαριάννα Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ:22

της κοινωνικής δράσης, της πολιτικής, καθώς και των άλλων δημοσιοτήτων, δηλαδή εκείνων των ιδεατών χώρων του κοινού όπου διαμορφώνεται η κοινή γνώμη, αφού είναι δεδομένο ότι όλες οι επιμέρους δημοσιότητες, όσο και αν είναι εξειδικευμένες, έχουν την εγγενή ιδιότητα να διαδίδονται και, δίχως στεγανά όρια, 'να διεισδύει η μία στην άλλη, παραπέμποντας σε μια γενική δημοσιότητα, στην οποία η κοινωνία αναπτύσσει μια γνώμη για τον εαυτό της[26]'».[27]

Αυτόν ακριβώς το δημόσιο διάλογο, στα πλαίσια των αναστοχαστικών διεργασιών της ελληνικής κοινωνίας προκειμένου να οδηγηθεί στην αυτοαντίληψη, από την έλευση του Εγγονόπουλου στα γράμματα και τα εικαστικά της μεσοπολεμικής περιόδου έως τα τέλη της δεκαετίας του 1940, πρόκειται να παρακολουθήσει η παρούσα μελέτη. Συνεπώς ο όρος γενιά του '30, καθώς συμπεριλαμβάνει τόσο τους δημιουργούς όσο και τους κριτές τους, *καταχρηστικώς* –όσον αφορά στην αμιγώς καλλιτεχνική προσέγγιση- διευρύνεται.

Ας επισημανθεί και κάτι ακόμη. Πολλά από τα ονόματα τα οποία εντάσσονται στους καταλόγους της γενιάς του ΄30 και επανεξέτασαν τον καλλιτεχνικό Κανόνα της εποχής τους, υπήρξαν ταυτόχρονα οι ίδιοι καλλιτέχνες/ δημιουργοί, κριτές της τέχνης, εφόσον ο λόγος και οι απόψεις τους αποτυπώνονταν στα εξειδικευμένα περιοδικά της εποχής, και επιπλέον θεσμικοί φορείς καθώς οι επαγγελματικές τους επιλογές συνδέονταν με ή ήταν εξαρτημένες από την κρατική εξουσία. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ολοκληρωτισμό στον Κανόνα της ελληνικής τέχνης με την πολιτική σημασία του όρου;

Με άλλα λόγια πώς αντιμετωπίστηκε ο εμπρηστικός μηχανισμός του ελληνικού υπερρεαλισμού; Επρόκειτο για ανεξέλεγκτες εκρήξεις ή μήπως η αντίδραση που γέννησε η υπερρεαλιστική δράση επεδίωξε να εντάξει το υπερρεαλιστικό πείραμα σε κανόνες εργαστηρίου, προσθέτοντας ή αφαιρώντας από την ύλη του τα «επικίνδυνα στοιχεία»; Είναι γεγονός πως ενώ στα 1938 η «ανθελληνική» παρουσία του Νίκου Εγγονόπουλου στην τέχνη επικρίνεται και εγείρει – όχι αποκλειστικώς, όμως την ίδια ακριβώς περίοδο- συζητήσεις που επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν την έννοια ελληνικότητα, δέκα χρόνια αργότερα, στα 1948, ακούγονται φωνές που υποστηρίζουν

[26] Πρόκειται για παραπομπή: J. Hambermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας,* μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα 1993, σ: 442

[27] Ευγένιος, Δ. Ματθιόπουλος, «Ο Λαβύρινθος της σύγχρονης τέχνης και η Βαβέλ της τεχνοκριτικής στην Ελλάδα» στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Χρήσεις της Γλώσσας* (3-5 Δεκεμβρίου 2004), Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (Ιδρυτής: σχολή Μωραΐτη) , 2005, σσ: 74-75

ότι ο Εγγονόπουλος μολονότι στην επιφάνεια της ποίησής του αναδεικνύεται «*ξενότροπος*», μέσα από τον *Μπόλιβαρ* «*δένεται… πιο φανερά με την 'Ελληνικότητα'..*».[28]

Τις αλλαγές που υφίστανται τόσο ο εγγονοπούλειος υπερρεαλισμός όσο και οι συμβολικές δομές της έννοιας ελληνικότητα μέσα σε μία δεκαετία ώστε να γεφυρωθεί το μεταξύ τους χάσμα, καθώς και τις αιτίες που οδήγησαν σε αυτές, ευελπιστεί να προσεγγίσει η παρούσα μελέτη. Το όλο εγχείρημα εμπεριέχει μια επιπλέον δυσκολία που συνίσταται στη σιωπή των «ορθόδοξων» υπερρεαλιστών, Εμπειρίκου και Εγγονόπουλου, στην πρόθεσή τους να μην εγκολπώσουν στο λεξιλόγιό τους τη λέξη ελληνικότητα. Από την άλλη η σιγή συμβάλλει στο να διατρανωθούν οι κλαγγές των διαξιφισμών των υπεραμυντών και των εχθρών της υπερρεαλιστικής παρουσίας. Αυτές ακριβώς προτίθεται να παρακολουθήσει το παρόν πόνημα, διαιρεμένο σε τρεις ενότητες.

[28] Γ. Θέμελης, «Παράδοση και Ζωή», *Νέα Εστία*, 1. 11. 1948, σ: 1363. Αργότερα στο πόνημα του Καραντώνη *Εισαγωγή στη Νεότερη Ποίηση,* διαβάζουμε για το *Μπολιβάρ* πως «*ενώ φαινομενικά έχει όλα τα γνωρίσματα του 'ποιητικού διεθνισμού', είναι πέρα για πέρα ελληνικό».* Καραντώνης, Αντρέας, *Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση. Γύρω από τη σύγχρονη ελληνική ποίηση,* Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1976, σ: 215

Δομή και ερωτήματα

Προκειμένου να προσεγγιστούν οι τρόποι γέννησης εννοιών όπως εκείνη της ελληνικότητας αλλά και οι αιτίες που κατά τη διαδικασία του κοινωνικού αναστοχασμού τις αναδιαμορφώνουν, το παρόν δομείται σε τρεις άνισες, ως προς το μέγεθός τους, ενότητες που ακολουθούν τον ιστορικό χρόνο, εφορμώντας από την περίοδο σύστασης του νεότερου ελληνικού κράτους έως την εποχή της λήξης του εμφυλίου πολέμου. Ο κίνδυνος μιας τόσο εκτενούς ιστορικής αφήγησης δεν παραγνωρίζεται και προκειμένου όσο το δυνατόν να αποφευχθεί κάποιο ιστορικό «ατόπημα», η γράφουσα επιχειρεί αφενός να στηριχθεί σε δευτερογενείς πηγές, προερχόμενες από μελέτες που έχουν ήδη γίνει, και αφετέρου να δικαιολογήσει τις επιλογές της, εστιάζοντας σε μεμονωμένα ιστορικά περιστατικά, που κρίνονται αναγκαία και αξιολογούνται ως ικανά να αιτιολογήσουν τις όποιες απόπειρες ερμηνείας του παρελθόντος.

***

Το *αφήγημα μιας αναζήτησης*, που αφορά ταυτότητα, γλώσσα, προοπτικές, συνάφειες και εξαρτήσεις του ελληνικού γίγνεσθαι με τον περιβάλλοντα χώρο, όπως τιτλοφορείται η πρώτη ενότητα, διατηρεί εισαγωγικό χαρακτήρα, καθώς προτίθεται να προσεγγίσει την έννοια της ελληνικότητας, τα στοιχεία που τη θεμελιώνουν και το περιβάλλον εντός του οποίου γαλουχείται και εκφέρεται κατά τα πρώτα χρόνια σύστασης του ελληνικού κράτους. Εντρυφώντας σε ζητήματα εθνικής ιδιοπροσωπίας και εγγενών παραδόσεων, θα επιχειρηθεί η ιστορική προσέγγιση της έννοιας της ελληνικότητας και μια αδρομερής σκιαγράφηση τής ιδιότητάς της να αναδιαμορφώνει τα σημαίνοντά της στο χρόνο και στο χώρο[29] . Θα καταγραφούν οι ιστορικές συγκυρίες που αφενός ανέδειξαν τον όρο ελληνικότητα στα 1851 και αφετέρου «υπέδειξαν» τη χρήση του από τους δημιουργούς της γενιάς του ’30.

Την περίοδο του μεσοπολέμου, άμεσα εξαρτημένος με την έννοια ελληνικότητα, όρος και όριό της υπήρξε ο δημοτικισμός στην ιστορική πορεία του οποίου πρόκειται να γίνει ιδιαίτερη μνεία. Η συνοπτική εστίαση σε δύο συγκρουσιακά επεισόδια του

[29] Καθώς «*οι έννοιες είναι οι πρωταρχικές ενότητες στις οποίες βασίζονται οι ιδεολογίες και οι οποίες συμπυκνώνουν την ιστορική εξέλιξη, αλλά και αντιστρόφως οι ιδεολογίες είναι μορφώματα των πολιτικών εννοιών*» ο όρος ελληνικότητα δεν δύναται να προσεγγιστεί αποκομμένος από τα ιστορικά του συμφραζόμενα και τα ιδεολογικά συμπλέγματα που κάθε φορά τον αναδεικνύουν. Για φράση εντός εισαγωγικών βλ: Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ: 18 & 21

Γλωσσικού Ζητήματος, στην αυγή του 20ου αιώνα, μέσω της ανάγνωσης των εφημερίδων *Εμπρός* και *Ακρόπολις*, ενδεχομένως να κατοπτρίσει τους κλυδωνισμούς που υπέστη το ελληνικό πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό/καλλιτεχνικό στερέωμα, φωτίζοντας παράλληλα τουλάχιστον μια από τις αιτίες των σχέσεων που στη συνέχεια ανέπτυξε η υπερρεαλιστική κίνηση με το περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύχθηκε.

***

Η δεύτερη ενότητα που αφορά στο κυρίως θέμα της έρευνας, με το γενικό τίτλο ***Μεσοπόλεμος,*** πρόκειται να εστιάσει στη β' δεκαετία του μεσοπολέμου και δη στην εκπνοή του, όταν οι Ανδρέας Εμπειρίκος και Νίκος Εγγονόπουλος εμφανίζονται στο ελληνικό πνευματικό και καλλιτεχνικό στερέωμα, συνδαυλίζοντας τη συζήτηση περί ελληνικότητας στην τέχνη.

Αν «*η τέχνη είναι μπαρουταποθήκη*»[30], που απειλεί να τινάξει στον αέρα κοινωνικές δομές που στηρίζουν παραδόσεις, αξίες και ερμηνείες του παρελθόντος, **η θρυαλλίδα των υπερρεαλιστών**, όπως τιτλοφορείται το πρώτο κεφάλαιο της ενότητας, πρόκειται να προσεγγιστεί ως αφετηριακό γεγονός, φιτίλι μιας σειράς εκρήξεων που, τουλάχιστον στην αρχή, διατάραξαν κοινή γνώμη και διανόηση. Στο πρώτο μέρος τού κεφαλαίου, με τίτλο, ***σκιαγραφώντας την είσοδο του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα***, θα προσεγγιστούν ζητήματα που αφορούν στη συνάφεια του ελληνικού υπερρεαλισμού με τα γαλλικά κυρίως πρότυπα. Ο Υπερρεαλισμός του Μπρετόν και των ομότεχνών του, οι σχέσεις τους με τη φροϋδική σκέψη, με τη παράδοση αλλά και με τη στροφή που υιοθετεί η Τέχνη προς το ατομικό, δεσμεύονται με τις ιδεολογικές τους αναζητήσεις και οργανώνονται και εκφέρονται μέσω μανιφέστων που επιχειρούν να κλυδωνίσουν τα έως τότε παραδεδομένα. Κατά πόσο ο ελληνικός υπερρεαλισμός υιοθετεί παρόμοιες δράσεις που θα του προσέδιδαν μιαν έστω και εν δυνάμει πνευματική κινηματική υπόσταση; Οι επιλογές των ελλήνων καλλιτεχνών του μεσοπολέμου λειτουργούσαν ανεξάρτητα από τις πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής ή μήπως η αναγνώριση σκοπιμοτήτων ορθώνει στεγανά που αποτρέπουν την παρείσφρηση του ρηξικέλευθου; Σαφώς και το αξίωμα της Τέχνης ως κατόπτρου της κοινωνίας, λειτουργεί δεσμευτικά, από την άλλη όμως επιτρέπει και την ανάγνωση των κοινωνικών αντιφάσεων που συχνά παρουσιάζονται μέσω πρωτοποριακών εκφράσεων, όπως υπήρξε η παρουσία του Ανδρέα Εμπειρίκου στα ελληνικά

[30] Νικόλας Κάλας, οπ, σ: 85

γράμματα. Ποιες ήταν οι πρώτες επιπτώσεις από την ανάγνωση του έργου του και κατά πόσο τα αιτήματα του καιρού του επηρέασαν τον ίδιο αλλά και τους ομότεχνούς του, αναγνώστες και κριτές;

Το δεύτερο μέρος προτίθεται να συμβάλλει στη γνωριμία με τον Νίκο Εγγονόπουλο. ***Ο εμπρηστής του Κανόνα***, όπως τιτλοφορείται το παρόν, υποβάλλει εξαιτίας των επιλογών του, ερωτήματα τα οποία αντιμετωπίζουν το πρόσκομμα της σιωπής του. Στην πράξη, το παρόν, πρόκειται να προσεγγίσει γενικευτικά το βίο και το έργο του δημιουργού, εστιάζοντας κυρίως στις σχέσεις της καλλιτεχνικής του παραγωγής, ποιητικής και εικαστικής, με τα κυριότερα έργα της εποχής του μεσοπολέμου. Θα καταγραφούν οι πρώτες κρίσεις του έργου του από τους συγχρόνους του, αναγνωστικό κοινό και κριτικούς, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο δημιουργός αντιμετώπιζε την κριτική της εποχής του, όπως τουλάχιστον παρουσιάζεται στις προσωπικές του *Σημειώσεις*. Στην μεσοπολεμική τέχνη του Εγγονόπουλου κυριαρχεί η ευρωπαϊκή κληρονομιά που προάγει το παιγνιώδες, το απρόσιτο και σαφώς το άλογο. Καταργώντας τη λογική σχέση αιτίας – αποτελέσματος, προσδίδει στο περιεχόμενο των λόγων του σκοτεινότητα, συγκαλύπτοντας τις προθέσεις του. Κατά πόσο μπορεί να προσεγγιστούν ως ιστορική πηγή οι υπερρεαλιστικοί «αντιπερισπασμοί» του ποιητή; Ποια είναι η σχέση του με τη γλώσσα, την ιστορία και την παράδοση που επιχειρούν να θεμελιωθούν και με τη σειρά τους να οργανώσουν την ελληνική πραγματικότητα; Σε ποια σημεία συγκλίνει και που αποκλίνει σε συνάρτηση με τις δομές που υποστηρίζουν τον όρο ελληνικότητα την ίδια περίοδο; Τα ερωτήματα σε μια γενικευτική θεώρηση αφορούν στο κατά πόσο ο Ν. Εγγονόπουλος επιχειρεί να ανατρέψει το κατεστημένο στην Τέχνη, ακολουθώντας την υπερρεαλιστική πρόθεση.

Προκειμένου να καταστεί αντιληπτή η σχέση του Ν. Εγγονόπουλου με ό, τι αφορούσε την έννοια ελληνικότητα, την εποχή του μεσοπολέμου, η έρευνα θα εστιάσει στον περιοδικό τύπο της εποχής, και ειδικότερα σε έντυπα που επιχειρούν να συνδιαλλαχτούν με τις ρηξικέλευθες προοπτικές του μοντερνισμού, όπως είναι *Τα Νέα Γράμματα* και το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, ενώ αναφορές θα γίνουν στη ριζοσπαστική[31]έκδοση *Το Τρίτο Μάτι*, το αριστερό περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι,* το πιο συντηρητικό περιοδικό *Προπύλαια* αλλά και στο μεταξικό φερέφωνο *Το Νέον Κράτος*. **Η συζήτηση περί ελληνικότητας στην εκπνοή του μεσοπολέμου**, όπως

[31] R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία,* οπ., υπος:65, σ:225

τιτλοφορείται το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας ενότητας, στοχεύει στη συστηματοποίηση των ερμηνειών περί ελληνικότητας και, όπου αυτό είναι εφικτό, στην καταγραφή των αφετηριακών σκέψεων που οδηγούν στους εκάστοτε ορισμούς. Η έννοια ελληνικότητα μοιάζει να ακροβατεί στην Ιστορία των Ιδεών ανάμεσα σε –ισμούς που εφορμούν από τις εκάστοτε προσλήψεις των όρων και των ορίων της. Ποιοι εκφέρουν το λόγο περί ελληνικότητας και ποια η σχέση τους με τον ελληνοκεντρισμό, τον ελληνικό εθνικισμό αλλά και τον κοσμοπολιτισμό, τη δεδομένη χρονική περίοδο; Ποια τα μέσα που χρησιμοποιούν προκειμένου να δομήσουν το λόγο τους για την ελληνικότητα και σε ποιο χώρο τοποθετούν την έννοια; Ποια η σχέση τους με τους θιασώτες του υπερρεαλισμού; Πρόκειται για μια ταυτότητα που καλύπτει το σύνολο του ελληνισμού ή μήπως για αίτημα, που απορρέοντας από τη διάνοια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, επιχειρεί να προωθήσει τις προθέσεις και τις θέσεις τους, μέσω συμβολικών δομών, σε συνάρτηση με το εξωτερικό περιβάλλον;

Εάν «*ταυτότητα είναι η συνείδηση της ενότητας*»[32], όπως σημειώνει ο Φερνάλ Μπρωντέλ, πώς αντιλαμβάνονται την έννοια της εθνικής ενότητας οι ιθύνοντες της ελληνικής διανόησης του μεσοπολέμου, όταν εξωτερικές απειλές που διατρανώνονται την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου και ακολούθως της ελληνικής υποταγής στις Δυνάμεις του Άξονα, πριμοδοτούν τη σκέψη τους με νέους όρους; Η ενότητα αφορά στο σύνολο του πληθυσμού ή μήπως η πολιτική πρόθεση προκαλεί ρωγμές που διασαλεύουν την συνύπαρξη κάτω από μια ενιαία ταυτοτική ομπρέλα;

***

Το τελευταίο ερώτημα θα προσεγγίσει η τρίτη ενότητα, εστιάζοντας στη **δεκαετία 1940-1950**. Στόχος της είναι η ανασύσταση του περιβάλλοντος της ελληνικής διανόησης, εντός του οποίου συντηρήθηκε ο όρος ελληνικότητα. Ένα περιβάλλον, στο οποίο η έννοια της *Εθνικής Ενότητας* σμιλεύεται από κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα που βρίσκουν την αφετηρία τους στα τέλη του προηγούμενου αιώνα και εμποτισμένα στα πάθη του παρόντος τους, συχνά προβαίνουν σε ενσυνείδητους ακρωτηριασμούς της.

Ο β' παγκόσμιος πόλεμος και η εθνική ενότητα θα καταστούν το αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου. Παράλληλα με την εργογραφία και την κριτική της περιόδου για τον υπερρεαλισμό του Εγγονόπουλου, το πόνημα πρόκειται να εντρυφήσει σε

[32] Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα,* Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ: 13

ημερολογιακές εγγραφές, συγχρονικές των γεγονότων, προσβλέποντας αφενός στην κατανόηση της εποχής και αφετέρου στην ανίχνευση τυχόν προθέσεων που λανθάνουν στις εκάστοτε εγγραφές. Επιπλέον, στα Πρακτικά της πειθαρχικής δίωξης του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, Ιωάννη Κακριδή που ξεκίνησε το Νοέμβριο του 1941, γνωστής ως Δίκης των Τόνων, και να παρακολουθήσει την αρθρογραφία των εφημερίδων *Νέα Εστία* και *Ελληνική Δημιουργία*, επιχειρώντας να ανασυστήσει το ιδεολογικό και ιδεολογηματικό πλαίσιο της εποχής, καθιστώντας, παράλληλα, αντιληπτό τον τρόπο με τον οποίο εγγράφονται τα ιστορικά γεγονότα, ακόμη και εκείνα που αφορούν στο καλλιτεχνικό πεδίο, στη συνείδηση μέρους της αστικής διανόησης.

Το τελευταίο κεφάλαιο, εστιάζοντας σε ***ζητήματα ταυτότητας, εννοιολογήματα και διατυπώσεις περί ελληνικότητας, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου***, επιζητά να αναγνωρίσει τους διαλεκτικούς συσχετισμούς που εγκολπώνουν οι εκάστοτε αντιστίξεις και τις εσωτερικές συνδιαλλαγές που κάποτε αναγνωρίζονται στα κοινά εργαλεία δόμησης των εννοιολογημάτων που καταγράφονται στη συντηρητική σκέψη. Πότε και από ποιους αρθρώνεται ο λόγος περί ελληνικότητας; Ποιες επιπλέον έννοιες προάγονται; Ποιος ο χαρακτήρας τους, ποια η ταυτότητα των χρηστών τους και η σχέση τους με τις ευρωπαϊκές, κυρίως αγγλικές, σοβιετικές, και στην πορεία αμερικανικές, προθέσεις και πολιτικές που δεξιωνόταν την ίδια εποχή το ελληνικό τοπίο; Η αναγνώριση και καταγραφή της σχέσης ιστορικού γίγνεσθαι και νοηματοδότησης της ιστορίας, ως κάτοπτρο συγκρουσιακών φαινομένων, προτείνεται από τη γράφουσα εφόσον οι όποιες διατυπώσεις περί ελληνικότητας την περίοδο 1940-1950, δεν αφορούν κάποια ιδιότυπη ιστορική παρθενογένεση, αλλά είναι απόρροια σωρευτικών διαδικασιών που καθώς ανάγονται στις απαρχές του ελληνικού κράτους και εντείνονται τη μεσοπολεμική περίοδο, καταδεικνύουν τη ρευστότητα των δομών της έννοιας και τη δυναμική εξάρτησή της από τη ροή των γεγονότων της εκάστοτε συγχρονίας της.

***

Ως κατακλείδα κάθε κεφαλαίου, ακολουθεί συνοπτική επανάληψη των συμπερασμάτων που προκύπτουν κατά τη διαδικασία της μελέτης. Στο τέλος το **Επίμετρο** προσεγγίζει γενικευτικά το πρόσωπο του ζωγράφου και ποιητή και προτείνει την ερμηνεία της γράφουσας αναφορικά με τις απηχήσεις της ελληνικότητας στο έργο του. Ερμηνεία σαφώς δεσμευμένη από τη συγχρονία της.

[1]

το αφήγημα μιας αναζήτησης

Στην αυγή του 19ου αιώνα, ενώ η ναπολεόντεια δράση συνδαύλιζε τα εθνικά κινήματα, η ελληνική πνευματική έκφραση γαλουχήθηκε στο ριζοσπαστισμό και τις φιλελεύθερες ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Στα πλαίσια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι Έλληνες λόγιοι, ως αποδέκτες των ιδεών του Διαφωτισμού, προέταξαν τα αιτήματα προαγωγής της εθνικής τους συνείδησης και διεκδίκησης της πολιτικής τους ανεξαρτησίας. Το σημαίνον ζήτημα της εθνικής ταυτότητας κατοπτρίστηκε στην προβληματική που συνοψίζεται αφενός στην ονοματοθεσία και αφετέρου στο υπό χρήση γλωσσικό σύστημα του νέου κράτους.

Η χρήση των όρων *Ρωμιός*, *Γραικός*, *Έλληνας,* ώθησε τους θιασώτες τής κάθε θέσης σε έντονες πολιτικές συζητήσεις, όχι ανεξάρτητες από τα κοινωνικά περιβάλλοντα και τις διεθνείς συγκυρίες που διαμόρφωσαν την εκάστοτε άποψη. Μεταξύ άλλων η προσωπικότητα του φαναριώτη Δ. Καταρτζή, προτείνει το όνομα *Ρωμιός* για να περιγράψει τον «πολίτη» του έθνους του. Προσθέτοντας τον όρο «χριστιανός» ουσιαστικά ενεργοποιεί το παρελθόν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στο έργο του ανιχνεύεται η πρώιμη μορφή της «Μεγάλης Ιδέας», συνοψιζόμενη στην πρόθεση φωτισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε βαθμιαία μετατροπή της σε ένα είδος «Βυζαντινής συνέχειας». Στον αντίποδα των θέσεών του εντοπίζονται αφενός οι φιλελεύθερες αρχές του Αδ. Κοραή[33] που προτείνει το επίθετο *Γραικός* και αφετέρου οι ελπίδες για εθνική ανασυγκρότηση, θεμελιωμένη στους άξονες της κοινής πίστης με τους ευρωπαίους ομόδοξους, και της κοινής καταγωγής από τους αρχαίους, όπως αντανακλώνται στη *Νεωτερική Γεωγραφία* των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά, προάγοντας το όνομα *Έλληνας*.

[33] Το 1789, εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, βρίσκει τον Κοραή στο Παρίσι, όπου κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις μεταβάλλουν τις αντιλήψεις περί κοινωνικής ιεραρχίας και πολιτικής. Εκδίδει έργα αρχαίων συγγραφέων και όσο πλησιάζει ο Αγώνας επιλέγει όσα προσεγγίζουν άμεσους πολιτικούς στόχους. Ο οξύτατος φιλελευθερισμός του κατοπτρίζεται σε έργα όπως η *Αδερφική διδασκαλία* που αναφέρεται στον Ρήγα, το *Άσμα Πολεμιστήριον* όπου ο στίχος *«Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι»* καθορίζει τη στάση του αναφορικά με το εθνικό όνομα, αντίστοιχα με το *Διάλογος δύο Γραικών όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Ναπολέοντα*, κείμενο δημοσιευμένο το 1805, χρονιά της νίκης του Ναπολέοντα στο Αούστερλιτς εναντίον των Ρώσων. Η έντονα φιλογαλλική στάση του Κοραή, από την οποία προκύπτει και η επιλογή του επιθέτου Γραικός, ενδέχεται να ενθαρρύνθηκε από το συγκεκριμένο γεγονός.

Το θέμα της ομιλούμενης και γραπτής γλώσσας, ήδη από τους χρόνους του νεοελληνικού διαφωτισμού[34], κατέστη πεδίο αντιπαραθέσεων και διενέξεων μεταξύ λογίων και αργότερα διανοουμένων, ιδιαίτερα σε κρίσιμες στιγμές του νεότερου και σύγχρονου ελληνικού γίγνεσθαι. Μέσα από αυτές τις αντιπαραθέσεις αναδείχθηκε αφενός το φαινόμενο της διγλωσσίας, δηλαδή της ταυτόχρονης παρουσίας δύο γλωσσικών μορφών, της καθαρεύουσας και της δημοτικής, και αφετέρου μια «*κίνηση*» ή «*κίνημα*»- κατά την αντίληψη των ίδιων των εκφραστών της-, που επιχειρούσε να υπερκεράσει τα στεγανά της καθαρεύουσας, ως επίσημης κρατικής γλώσσας, επιδιώκοντας να επιβάλλει τις δικές της αντιλήψεις αναφορικά με τη γλώσσα του έθνους.

Εμβαπτισμένη αρχικά στις ιδέες του Διαφωτισμού και στην πορεία από τον γερμανικό ιστορισμό, ως μετεξέλιξη των απόψεων του Herder[35], η ελληνική λογιοσύνη, ήδη από το 18^{ο} αιώνα, απέβλεπε στη γλώσσα ως δομικό άξονα της συγκρότησης του ελληνικού έθνους- κράτους. Μια γενικευμένη αντίληψη που συγκροτεί την παραδοχή πως η ιστορία της γλώσσας οφείλει να συνάδει με την ιστορία του έθνους. Εν ολίγοις, εφόσον η ιστορική αναγωγή του γλωσσικού συστήματος εστιάζεται στους αρχαίους χρόνους, το ελληνικό έθνος επίσης δύναται να αναγάγει την ιστορική του παρουσία στην αρχαιότητα. Στην περίπτωση των λογίων της προεπαναστατικής περιόδου το επιπλέον πρόσκομμα που συνίστατο στην αντίθεση ανάμεσα στην γραπτή *ελληνιστική κοινή* γλώσσα των ευαγγελίων που συνυπήρχε με την *αττική* διάλεκτο και στην καθομιλουμένη με τις κατά τόπους ιδιωματικές ή διαλεκτικές διαφοροποιήσεις, δυσχέραινε τις όποιες προθέσεις για την παιδεία και την εθνική αυτογνωσία. Ενώ ο δυτικός κόσμος απολάμβανε ήδη από την

[34] Σε ιδιαίτερες μνείες, όσον αφορά στις πρώιμες εκφάνσεις του γλωσσικού ζητήματος, προβαίνει ο Κ.Θ. Δημαράς στο πόνημά του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στον τρόπο συγκρότησης της νεοελληνικής συνείδησης, κυρίως μέσω των παραδόσεων και της γραμματειακής παραγωγής, προϋπάρχουσας και σύγχρονης της υπό εξέτασης εποχής, στις σχέσεις τεκτονισμού και ελληνικού κοινωνικοπνευματικού χώρου και στις αντιπαραθέσεις των ευρωπαϊκής παιδείας λογίων με τους εκκλησιαστικούς φορείς. Αντιπαραθέσεις που συχνά κατοπτρίζονται στο διακύβευμα του γλωσσικού συστήματος, τα αιτούμενα του οποίου συγκαλύπτουν προθέσεις κυριαρχίας συγκεκριμένων ομάδων και φορέων. Βλ: Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* Ερμής, Αθήνα 1989. Μια πρώτη συνοπτική προσέγγιση επιχειρείται στο ίδιο στην ενότητα που αναφέρεται στο «γλωσσικό», σσ: 63-66. Εξίσου αναφορές για το γλωσσικό ζήτημα καταγράφονται και στο πόνημα του Κιτρομηλίδη, βλ: Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996

[35] Για τον γερμανικό ιστορισμό και τις επιλεκτικές συγγένειες ρομαντισμού και εθνικισμού όπως διαμορφώθηκαν από τον εκφραστή του εθνοτικού δόγματος J. G. Herder, και για τις αντιπαραθέσεις με την εθνοκεντρική διάσταση που προσέδιδε ο Διαφωτισμός στην κουλτούρα. Βλ: Π.Σ. Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή, ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δύο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σσ:67-88, 153-168 Σημειώνουμε πως η πληθυντικοποίηση της έννοιας του πολιτισμού από τον Herder, πολιτικοποίησε και οριοθέτησε την κουλτούρα, καθιστώντας ως αίτημα πλέον τον αποκλεισμό της ετερότητας.

αναγεννησιακή περίοδο την απενοχοποίηση των «εθνικών» γλωσσών[36], μέσω της ενσωμάτωσής τους στη λογοτεχνική παραγωγή, στη νεότερη Ελλάδα, καθώς υποχωρούσαν οι ιδέες του Διαφωτισμού, ξεκίνησε ένας γλωσσικός εξαρχαϊσμός που κορυφώθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα.

Ακριβώς αυτή την περίοδο, -για λόγους που αδρομερώς θα συνυφαίναμε με τις απόπειρες εκκοσμίκευσης του ελληνικού κρατικού μηχανισμού και μιας σειράς «εξωτερικών» παραγόντων που επιβλήθηκαν στον ελληνικό χώρο[37] , επηρεάζοντας τα ελληνικά αιτήματα, συγκροτούνται ως νεολογισμοί οι όροι ελληνοχριστιανικός[38], ελληνικότητα[39] και ιθαγένεια, ενώ ο Π. Σούτσος δημοσιεύει την εκδοχή της πλήρους επιστροφής στην αρχαία ελληνική (1853). Η αρχαιοελληνική γραμματεία, που οι δημοκρατικές αρχές του Κοραή ενστάλαξαν στο ελληνικό διανοητικό σύμπαν, απηχούμενη στο όνομα Έλληνας, συγχωνεύεται με την αναζωπυρωμένη θρησκευτική συνείδηση των Ορθόδοξων Χριστιανών[40], μέσω της επιτυχούς λεξιπλασίας του Σ. Ζαμπέλιου, προάγοντας νέες ιδεολογικές κατασκευές.

Κατά τον Δ. Γ. Τσαούση η ελληνορθόδοξη ταυτότητα κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, πρόβαλε την *πολιτισμική* συνοχή των Ελλήνων έναντι αλλόγλωσσων και αλλόδοξων. Όταν δημιουργήθηκε το ελληνικό κράτος σε άμεση συνάφεια με τις δομές των ευρωπαϊκών, η ελληνική ταυτότητα κατέστη *πολιτική*. Αυτή η αντίφαση πολιτισμικού- πολιτικού ή αλλιώς η αντίστιξη μεταξύ εσωστρεφούς

[36] Για τα αίτια που οδήγησαν στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών γλωσσών καθώς για τους δημιουργούς που πρωτοστάτησαν στην κάθε περίπτωση, γράφοντας στην ομιλούμενη γλώσσα του τόπου τους βλ: Annick Benoit- Dusausoy & Guy Fontaine (διεύθυνση έκδοσης), *Ευρωπαϊκά Γράμματα, Ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, τ. Α', Σοκολη, Αθήνα 1999

[37] Αναφερόμαστε για παράδειγμα στον αποκλεισμό του λιμανιού του Πειραιά από τους Βρετανούς το 1850 για την υπόθεση Πατσίφικο και στην κατάληψή του το 1854 κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου από αγγλογαλλικά στρατεύματα.

[38]Κατά τον Δημαρά ο όρος ελληνοχριστιανικός δύναται να κυκλοφορούσε προφορικά χρόνια πριν την καταγραφή του από τον Ζαμπέλιο. Βλ: Κ. Θ. Δημαράς, οπ, σ:404, Π. Κιτρομηλίδης, οπ, σ: 486, βλ. επίσης: Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα,* Μεταίχμιο, Αθήνα 2007,σσ:56-57

[39] Από τον Κων/νο Πωπ στα 1851, όπως αναφέρεται στο λεξικό του Σ. Κουμανούδη.

[40] Την ίδια περίοδο το θρησκευτικό πνεύμα ανιχνεύεται σε όλες τις εκφάνσεις του ελληνικού κοινωνικού γίγνεσθαι, αποσκοπώντας κυρίως στη δίωξη των ετεροδόξων. Ήδη η αναγνώριση τού, από το 1833, αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέβαλε στην ενότητα της Ορθοδοξίας. Παράλληλα χιλιαστικές προφητείες, τα κηρύγματα του Παπουλάκου, η αναβίωση της παράδοσης του Αγαθαγγέλου απόρροια του Κριμαϊκού Πολέμου (1854-1856) κορυφώνουν το ζηλωτιστικό πνεύμα που αναπτύσσεται σε αντιδιαστολή προς την κοινωνική στασιμότητα, προάγοντας το συγκεντρωτισμό, τον αντικοινοβουλευτισμό και το Ορθόδοξο δόγμα. Βλ: Π. Κιτρομηλίδης, οπ, σ: 477

και εξωστρεφούς ελληνικής ταυτότητας, συνέβαλλε κατά τον μελετητή στην κορύφωση της διάστασης Ανατολής- Δύσης, παράδοσης- εκσυγχρονισμού.[41]

Σταδιακά οι φιλελεύθερες αρχές του Διαφωτισμού που ενέπνευσαν την Ελληνική Επανάσταση, υποχώρησαν εμπρός στην «κατίσχυση του πατερναλισμού», απόρροια των ρομαντικών οθωνικών επιδιώξεων. Οι συναφείς με τη μοναρχική ιδεολογία λαϊκές παραδόσεις αλλά και η προαγωγή του αλυτρωτικού εθνικισμού, ενθάρρυναν την αφοσίωση του λαού στο Στέμμα. Οι θέσεις της επίσημης κρατικής πολιτικής όπως διατυπώθηκαν από τον Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844, υποδεικνύουν τον προορισμό της Ελλάδας στον κόσμο, ως εκπολιτιστή της Ανατολής και δη της σκοταδιστικής – κατά τη ρομαντική οπτική- και δεσποτικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι ο αλυτρωτισμός κατέστη το κυρίαρχο σύνθημα του νεοσύστατου κράτους, στα μέσα του 19ου αιώνα και ενώ οι σλαβικές προθέσεις διαφαίνονταν αμυδρά στον ορίζοντα, και η έννοια της «εθνικής ενότητας» καθίσταται το κυρίαρχο ιδεολόγημα της εποχής.

Φανατικοί θιασώτες της οι Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος και Μάρκος Ρενιέρης στρέφουν την ελληνική ταυτότητα στην Ανατολή, αναζητούν το θρησκευόμενο Βυζάντιο και καταδικάζουν, ως αιρετικούς, προσωπικότητες του διαμετρήματος του Θ. Καϊρη ή του Λασκαράτου. Χαρακτηριστική του διλήμματος του εθνικού προσανατολισμού κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα είναι η σκιαγράφηση της συλλογιστικής του Ρενιέρη. Η δημοσίευση του νεαρού Μ. Ρενιέρη, *Τι είναι η Ελλάς: Ανατολή ή Δύση*, υπεραμύνεται των δυτικών ιδεών[42], όμως στην πορεία της ζωής του οι αντιλήψεις του θα διαφοροποιηθούν στρέφοντάς τον προς την Ανατολή.

Την επόμενη δεκαετία, η ανακήρυξη της ελληνικής βασιλευόμενης δημοκρατίας, η άφιξη του Γκλύξμπουργκ και η Ένωση των Ιονίων Νήσων, θα μεταφέρει την πνοή της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση. Την ίδια εποχή ο Ιάκωβος Πολυλάς χρησιμοποιεί τον όρο ελληνικότητα, προκειμένου να υπερασπισθεί την ταυτότητα της σολωμικής ποίησης και του ευρωπαϊκού της ορίζοντα. Σχεδόν ταυτόχρονα ο Ν. Πολίτης θα θεμελιώσει την επιστήμη της λαογραφίας, ενώ η προγονολατρεία και η είσοδος του Βυζαντίου, ως θεματοφύλακα των ορθόδοξων αξιών στην ελληνική

[41] Δ. Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο *Ελληνισμός και Ελληνικότητα,* οπ, σσ: 15-25. Κατά την άποψη της γράφουσας ο όρος ταυτότητα σε μια παραδοσιακή, προνεωτερική κοινωνία καθίσταται προβληματικός.

[42] Χαρακτηριστική των αντιλήψεων που ενστερνιζόταν ο Ρενιέρης στη νεαρή του ηλικία είναι η φράση: «*…αν θέλετε, ω μικρόνοες, να αντισταθείτε εις το μέγα της Δύσεως κύμα, πρέπει να ανεγείρετε, περί την Ελλάδα, της Κίνας το περιτείχισμα».* Κ.Θ. Δημαράς, οπ, σ: 396

συλλογική συνείδηση, θα τεκμηριωθούν επιστημονικά μέσω μελετών, εμβαπτισμένων στο πνεύμα του ρομαντικού ιστορισμού.

Σ' αυτό το πνεύμα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος εντάσσει το Βυζάντιο στο ιστορικό γίγνεσθαι του νεότερου ελληνισμού. Η κοινωνική συνοχή και η συγκρότηση πολιτικής ταυτότητας επιτυγχάνονται μέσω της συνέχειας που αποδεικνύει η *τρισχιλιετής ιστορία* των νεοελλήνων, υποκείμενο και δημιουργός της οποίας είναι, κατά τον ιστορικό, το Έθνος το οποίο έχρισε με την παρουσία της η Θεία Πρόνοια. Η ύπαρξη του ελληνισμού, η συνέχειά του μέσα στο χρόνο, θεμελιώθηκε από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο με κριτήρια πολιτισμικά ενώ το τρίπτυχο *όμαιμον, ομόγλωσσον, ομόθρησκον* καταγράφηκε ως το ειδοποιό χαρακτηριστικό της ελληνικής ταυτότητας[43].

Με τη Μεγάλη Ιδέα και τη *ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλεια* ιστορία η πρόθεση για οργάνωση της ελληνικής αυτοαντίληψης φαίνεται πως διυλίζεται μέσω οριζόντιων διαδικασιών εδαφικότητας και κάθετων αναζητήσεων πολιτισμικής και φυλετικής διάρκειας. Μια τέτοια διαπίστωση εντάσσει την έρευνα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προβληματικής που επιχειρεί να συνδιαλεγεί με την έννοια της ελληνικότητας, κατά τη χρήση της οποίας συχνά οι όροι συνείδηση και ταυτότητα συμπλέκονται ή αντιδιαστέλλονται, προκαλώντας σύγχυση στους ακαδημαϊκούς κύκλους. Ως αίτημα ή φαντασιακή ταυτότητα, η ελληνική κυρίαρχη αυτοαντίληψη του 19ου αιώνα, δημιουργεί στεγανά έναντι ετεροτήτων, οδηγεί στη ξενοφοβία, προεκτεινόμενη σε εθνικιστικά κινήματα, καθαγιαζόμενα στο όνομα του μεγαλοϊδεατισμού και ανάγει το ζήτημα της γλώσσας σε σημαίνον ζήτημα ομοιογένειας. Σε όλο αυτό το διάστημα, απαντώνται σποραδικές χρήσεις του όρου *ελληνικότητα*, ενώ κυριαρχούν ιδεολογήματα όπως *εθνική ψυχή, εθνικό πνεύμα, εθνικός ποιητής, εθνισμός, ξενισμός*.[44]

Κατά τους della Porta και Diani «*η ταυτότητα προκύπτει από διαδικασίες αυτό-προσδιορισμού και εξωτερικής αναγνώρισης… η οικοδόμηση ταυτότητας περικλείει τη φιλοδοξία διαφοροποίησης από τον υπόλοιπο κόσμο και της αντίστοιχης αναγνώρισης… Η ανάπτυξη εκτεταμένων και άκρως συγκεντρωτικών πολιτικών ενοτήτων οδήγησε στην έμφαση της πολιτιστικής ομογενοποίησης μέσω της επιβολής*

[43] Ν. Ροτζώκος, «Η νεοελληνική εθνική ιδεολογία και η εθνική ιστοριογραφία», στο Γ. Μαργαρίτης, κα., *Ελληνική Ιστορία, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία,* τ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σσ: 234-240. βλ. επίσης: Κ.Θ. Δημαράς, οπ, σσ: 400-410

[44] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 35

μιας "εθνικής" γλώσσας και μιας "εθνικής" κουλτούρας. Την κατάσταση αυτή ακολούθησαν πολιτικές αφομοίωσης, λόγω της πολυπολιτισμικής φύσης των εδαφών που τέθηκαν υπό την κυριαρχία των νέων κρατικών σχημάτων. Οι πολιτιστικές παραδόσεις που διέφεραν από τις παραδόσεις των κοινωνικών ομάδων οι οποίες προωθούσαν την οικοδόμηση του νέου έθνους- κράτους στιγματίστηκαν ως απομεινάρια του παρελθόντος… Η δύναμη να επιβάλει κάποιος αρνητικούς και απαξιωτικούς ορισμούς της ταυτότητας άλλων ομάδων αποτελεί, πράγματι, βασικό μηχανισμό κοινωνικής κυριαρχίας»[45]. Έτσι η γέννηση των νεωτερικών θεσμών που κατοπτρίζονται στην έννοια ελληνικό έθνος, δεν εστιάζουν απλώς στην αναγνώριση μιας ενιαίας –εθνικής πλέον- συνείδησης, υποταγμένης στη διαδικασία πολιτισμικής ομογενοποίησης αλλά συνυφαίνονται με τον πολιτικό ή πολιτικοποιημένο χαρακτήρα της, που ουσιαστικά συντάσσεται με την έννοια της ελληνικής ταυτότητας. Από την άλλη η συνάρτηση γλώσσας – κουλτούρας και η ανάδειξη της δεύτερης ως συνεκτικού παράγοντα αυτοορισμού και αυτοσυνειδησίας των ανθρώπινων κοινοτήτων[46], εντάσσει την παρουσία του Γλωσσικού Ζητήματος σε ένα γενικότερο ορίζοντα ταυτοτικού ζητήματος.

Ένας συγγραφέας που, σήμερα, θα αποφασίσει ή θα κληθεί να γράψει στη μητρική γλώσσα των Ελλήνων, θα καταπιαστεί με το περιεχόμενο των λόγων του, θα σχεδιάσει τη δομή του κειμένου του και θα καλλιεργήσει το ύφος του, προσωπικό, επιστημονικό, προφορικό, συνειρμικό, λογικό κ.ο.κ. Η γλώσσα είναι μία, οι γραμματικοί τύποι δεδομένοι, ήδη από την εποχή του Τριανταφυλλίδη, και η σύνταξη αφορά σε υφολογικές επιλογές. Όμως, όπως σημειώνει ο Σ. Σεφεριάδης, «*ό,τι σήμερα εμφανίζεται νομικά κατοχυρωμένο και 'μόνιμο' δεν είναι παρά το αποτέλεσμα συσχετισμών που προέκυψαν σε ιστορικά προγενέστερες συγκρούσεις*»[47]. Η ελληνική γλώσσα ως μορφή κουλτούρας και δομικός άξονας της ελληνικής ταυτότητας, έλαβε τη σημερινή της μορφή, σμιλεμένη από ποικιλία ρυθμιστικών αρχών, κανονιστικών προγραμμάτων, ιδεολογικών ή άλλων προθέσεων και συγκρουσιακών επεισοδίων, που, τουλάχιστον, στην αυγή του 20ου αιώνα έφτασαν να μετρήσουν ανθρώπινα θύματα.

---

[45] Donatella della Porta, Mario Diani, *Κοινωνικά κινήματα, μια εισαγωγή,* Σ. Σεφεριάδης (προλ. – επιμ.), Κριτική, Αθήνα 2001, σσ: 196-197

[46] Βλ. λχ. J. Lotman- B. Ouspenski, «Για το σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας», μτφρ. Άρη Μπερλή, *Σπείρα* (Β' περ.), αρ 1, 1984, σ: 105

[47] Σ. Σεφεριάδης, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Donatella della Porta, Mario Diani, οπ, σ:15

Καθώς οι θεσμοί αναδιαμορφώνονταν, απόρροια της εκσυγχρονιστικής τρικουπικής πολιτικής, και κατά συνέπεια μιας εκ νέου στροφής στο δυτικό κόσμο, οι απόψεις για το ζήτημα της γλώσσας συστηματοποιήθηκαν προάγοντας διαφορετικές αντιλήψεις που συνίστανται : α) στον περαιτέρω εξαρχαϊσμό της καθαρεύουσας, β) στη σταδιακή επιστροφή στην καθομιλουμένη, γ) στη διατήρηση της καθαρεύουσας εν αναμονή μιας εξελιγμένης και εμπλουτισμένης καθομιλουμένης και δ) στην αποκλειστική καθιέρωση της δημοτικής[48]. Ιδιαιτέρως στην τελευταία περίπτωση *Το Ταξίδι μου* του Γ. Ψυχάρη (1888) θεμελιώθηκε ως θεωρητικό της μανιφέστο. Είναι ακριβώς η εποχή που μέρος των ιστορικών, ορίζει ως αφετηρία του δημοτικισμού. Έκτοτε η πορεία της δημοτικιστικής «κίνησης», επρόκειτο να εκτυλιχθεί παράλληλα με τα γεγονότα που καθόρισαν τη φυσιογνωμία του ελληνικού χώρου, προβάλλοντας πάντα τις γλωσσικές της αξιώσεις, άρρηκτα συνδεδεμένες με τα κοινωνικά- πολιτικά-οικονομικά αιτήματα του ελληνικού έθνους. Άλλωστε τα συλλογικά αιτήματα ή τα κινήματα συνδιαλέγονται διαρκώς με κρίσιμες πολιτικές διαδικασίες της νεωτερικότητας.

Στις απαρχές της νεότερης ελληνικής παρουσίας, οι κινδυνολογίες και οι κασσάνδρειες προβλέψεις όσον αφορά στο γλωσσικό, κατόπτριζαν τις πολιτισμικές αναταράξεις ενός κόσμου που επιχειρούσε να αναδομήσει την αυτοσυνειδησία του υπό νέους όρους και πλαίσια αναφοράς, που εν πολλοίς συγκροτούνταν από εισαγόμενα πολιτικά μορφώματα. Στις παρυφές του 20ου αιώνα, ο διπολικός ανταγωνισμός, ανάμεσα στους υποστηρικτές της ομιλούμενης γλώσσας και σε εκείνους οι οποίοι υποστήριζαν τη συμβιβαστική λύση της καθαρεύουσας, ενδεχομένως θα έπρεπε να ειδωθεί ως απότοκο των εξομοιωτικών προθέσεων δύο αντικρουόμενων ομάδων, εκ των οποίων η πρώτη λειτουργούσε με όρους εκσυγχρονιστικούς. Κατά την Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου, «*ο εκσυγχρονισμός ως πολιτική πρόταση, στηρίζεται στην αποδοχή ενός φαινομένου κοινωνικού, του φαινομένου της νεωτερικότητας. Και τα στοιχεία που συνθέτουν το φαινόμενο αυτό είναι η κοινωνική κινητικότητα, οι αποδεσμεύσεις από πατροπαράδοτα πρότυπα ζωής, ο επιστημονισμός, η λαϊκοφροσύνη με την έννοια της χειραφέτησης της θετικής σκέψης από το θρησκευτικό κατευθυντισμό, το εθνικό κράτος, η εθνική γλώσσα κλπ.*».[49] Για τον Ν. Δεμερτζή, η σπουδαιότερη όψη της νεωτερικότητας γίνεται κατανοητή «*ως ανεκπλήρωτο αίτημα, απραγματοποίητη υπόσχεση, ως ένα ιδιαίτερο σύμπαν του λόγου,*

[48] Βλ. Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα,* οπ, σ:115
[49] Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική,* Ολκός, Αθήνα 1999, σ:21

που διασχίζεται από ορισμένες κεντρικές και εν δυνάμει οικουμενικές χειραφετητικές αρχές, η εγγενής εκρηκτικότητα των οποίων προσπερνά την ευρωκεντρική τους καταγωγή. Πυρήνας των αρχών αυτών είναι η κανονιστική ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας, της αυτοπραγμάτωσης της κοινωνίας και ο σύστοιχος με την ιδέα αυτή διαλεκτικός λογισμός».[50]Μέσα στο πλαίσιο της χειραφέτησης από τα παραδεδομένα, ανέκυψε η αμφίδρομη σχέση παρελθόντος παρόντος, εντός του οποίου παραδόσεις άλλοτε επιχειρήθηκε να εγκιβωτιστούν και κάποτε αναδείχθηκε η δυναμική, έστω και συγκρουσιακή, σχέση τους με την εκάστοτε συγχρονία.

Όταν στα 1888 ο Γ. Ψυχάρης δημοσίευσε *Το Ταξίδι μου*, οι ρυθμιστικές απόπειρες και τα κανονιστικά προγράμματα που δημοσιεύονταν αναφορικά με τη γλώσσα, ουσιαστικά είχαν θεμελιώσει τον πρώτο κύκλο της θεωρητικής διαμάχης του γλωσσικού ζητήματος στο ανεξάρτητο πλέον ελληνικό κράτος. Οι κοσμοπολίτικες απολαβές του Ψυχάρη, η συνάφειά του με το παρισινό πνεύμα και αργότερα -από το 1904- η θέση του, ως καθηγητή, στη Σχολή των Ζωντανών Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι, διατράνωσαν τις αντιδράσεις των αντιπάλων του. Η ομιλούμενη γλώσσα, η ρομέικη, που στο εξής θα αποκαλείται δημοτική, θεωρήθηκε το μοναδικό και αναγκαίο μέσο για τον ελληνικό γραπτό λόγο. Για τον γλωσσολόγο συγγραφέα του *Ταξιδιού,* η διαφοροποίηση της δημοτικής από την αρχαία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η πιο καίρια απόδειξη της συνάφειας τους καθώς οι ζωντανές γλώσσες διατηρούν, ως αναπόσπαστο στοιχείο της υπόστασής τους, την ιδιότητα να προσαρμόζονται στα αιτήματα του περιβάλλοντός τους. Εκείνο που επιπλέον καταγράφεται στο ψυχάρειο *Ταξίδι*, είναι η αναγνώριση του στενού εννοιολογικού δεσμού ανάμεσα στη *Γλώσσα* και το *Έθνος*. «*Γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο. Να πολεμά κανείς για την πατρίδα του ή για την εθνική του γλώσσα, ένας είναι ο αγώνας*»*[51]*. Το αξίωμα του Ψυχάρη ανάγει την καταγωγή του στον ίδιο χώρο που ο Κοραής, πρωτίστως, διατύπωνε τη συνάφεια γλώσσας και έθνους[52] και επεκτείνεται, προάγοντας νέα εθνικιστικά πλέον αιτήματα[53].

Η κατακλείδα της προηγούμενης παραγράφου, ενδεχομένως θα έπρεπε να υπογραμμιστεί. Εν τέλει ποιο είναι το διακύβευμα του δημοτικισμού; Η Γλώσσα ή το

[50] Ν. Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήση, Αθήνα 1989, σσ:15-16
[51] Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου,* (επιμ) Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ: 37
[52] R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία,* οπ, σ: 375
[53] Ενδεικτικά σημειώνουμε: «*Όλους τους Γραικούς να τους κάμετε δικούς σας. Γραικοί είναι πολλοί στην Τουρκιά. Γραικοί είναι πλήθος στα νησιά… Πάρτε πρώτα τα νησιά, έπειτα, άμα βρεθεί κατάλληλη ώρα, φιλοξενείτε και τους άλλους»,* Ψυχάρης, οπ, σ: 203

Έθνος; Οι συνάφειες ανάμεσα στα δύο, όχι ανεξάρτητες από τη φιλελεύθερη, νεωτεριστική πραγματικότητα, σκιαγραφούν το περιβάλλον γέννησης των νέων διεκδικήσεων κατά τις οποίες η γλώσσα καθίσταται το μέσον και το έθνος ο σκοπός. Σε αυτό το περιβάλλον δεν λείπουν οι πολιτικές ευκαιρίες, οι οποίες αποτελούν κίνητρα για τη συλλογική δράση.[54]

Οι ευρύτερες συγκυριακές κρυσταλλώσεις που αφορούν στη γέννηση των εθνικισμών στα Βαλκάνια, διατράνωσαν την αντίληψη της συνάφειας γλώσσας και αλυτρωτισμού, την οποία ενστερνίστηκε και το αντίπαλο στρατόπεδο. Το έκδηλο ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων για το σλαβόφωνο κόσμο που εξίσου με τον ελληνόφωνο προέβαλλε τις εθνικές του διεκδικήσεις στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, κατέστησε τα Βαλκάνια «πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης»[55]και συνέβαλλε στην κορύφωση των αλυτρωτικών αιτημάτων σε ολόκληρη τη βαλκανική και ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, οδηγώντας στον Πόλεμο του 1897. Η εθνική ήττα αναδιαμόρφωσε τις κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές διαδρομές που οδήγησαν στην «εξαγωγή»[56] της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

---

[54] Ας επισημάνουμε πως αναφορικά με την ταυτότητα του κάθε εθνικού σχηματισμού όσο και ειδικά με εκείνη του ελληνικού έθνους, εκείνο που ουσιαστικά αναδεικνύεται είναι η κυρίαρχη συλλογική αυτοαντίληψη και αυτοκατανόηση. Αυτό συνεπάγεται και πλήθος άλλων αυτοαντιλήψεων που συνυπάρχουν κάτω από την ίδια ταυτοτική ομπρέλα, προσδίδοντας στην ταυτότητα του έθνους το συγκρουσιακό, ρευστό και πολυεκδοχικό της χαρακτήρα. Κάθε μεταβολή του γίγνεσθαι προκαλεί κλυδωνισμούς στην κυρίαρχη συνείδηση της ενότητας και νέες προβολές στον ιστορικό καμβά.

[55] Για τις σχέσεις σλαβόφωνων, ελληνόφωνων, Αλβανών και Ρουμάνων με τις ευρωπαϊκές πολιτικές, για τις διεκδικήσεις και τα αιτήματά τους βλ: Ζ. Καστελλάν, *Η Ιστορία των Βαλκανίων (14ος-20ος αι.)*, μτφρ. Βασιλική Αλιφέρη, Γκοβόστη, Αθήνα ;, σσ: 423-513

[56] Ο εντός εισαγωγικών όρος *εξαγωγή* διατυπώνει τις απόψεις της Έλλης Σκοπετέα, η οποία σημειώνει πως « *οι ιδεολογικές ανησυχίες του 19ου αιώνα δεν είχαν, γενικά, το χαρακτήρα της αναζήτησης μιας ταυτότητας. Αυτή θεωρείτο αυτονόητη, απλώς έπρεπε να αποδειχθεί "προς τα έξω". Τώρα έξαφνα,*[ενν. μετά την ήττα του 1897], *η ίδια η ταυτότητα περιλαμβανόταν στα ζητούμενα».* Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές,* τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ: 11. Η Σκοπετέα ακολουθεί περίπου το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα που ενστερνίζεται και ο Δ. Γ. Τσαούσης ο οποίος ανέφερε πως με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η θεσμική- πολιτική του ταυτότητα καθίσταται εξωστρεφής και εν μέρει εισαγόμενη από τις ευρωπαϊκές προθέσεις και τα δυτικά ιδεολογικά συμφραζόμενα. Για τον Δ. Γ. Τσαούση η εθνική συνείδηση «*υπάρχει ήδη από το Βυζάντιο και διατηρείται ενεργός σε όλη την Τουρκοκρατία»,* όταν αναδιατάσσονται τα στοιχεία που συνθέτουν τους άξονες της εθνικής αυτοσυνειδησίας τότε αναδομείται και η εθνική ταυτότητα. Δ. Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και ελληνικότητα, το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», οπ, σ:16. Ας προσέξουμε εδώ τη διαφορετική – στα σημεία- τοποθέτηση του Δ. Τζιόβα που σημειώνει: *«Παλαιότερα* [ενν. πριν το Μεσοπόλεμο] *το πρόβλημα δεν είχε προκύψει σε τέτοιον βαθμό γιατί οι Έλληνες δεν είχαν προσπαθήσει να εξαγάγουν «ταυτότητα». Υιοθετούσαν είτε μια έτοιμη για αυτούς ταυτότητα από τους Ευρωπαίους, είτε μοχθούσαν να αρνηθούν τους ξένους μύθους ή τα ξένα ήθη χωρίς να αντιπαραβάλλουν μια άλλη δυναμική εικόνα προς τα έξω. Με το τέλος του αλυτρωτισμού, το πρόβλημα μιας νέας και εξωστρεφούς ταυτότητας έγινε επιτακτικό».* Βλ: Δ. Τζιοβας, «Ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;» οπ, σ:3. Ενώ κατά τον Π. Κιτρομηλίδη «*Απέναντι στην αντίληψη περί 'εθνικής αφύπνισης' ,…αυτό που πράγματι συνέβη τον 19ο αιώνα ήταν η σταδιακή συγκρότηση των εθνών από τα κράτη. Έννοιες εθνικής ταυτότητας, που επινοήθηκαν από πρωτοπόρους διανοητές(*τις απολαβές των οποίων και ο Κιτρομηλίδης εντοπίζει στο πεδίο του γαλλικού Διαφωτισμού) *εντυπώθηκαν πάνω σε κοινωνικές*

Στις αρχές του 20ου αιώνα το ελληνικό αίτημα, όπως απεικονίζεται στο πλαίσιο της *ελληνοχριστιανικής* ταυτότητας των Ελλήνων, βάλλεται από σειρά γεγονότων που εν πολλοίς συνδαυλίζουν το Γλωσσικό Ζήτημα. Η χρήση του ψυχαρικού ιδιώματος από μερίδα των πνευματικών ιθυνόντων της ελληνικής κοινωνίας, η *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* (1901) του Αργύρη Εφταλιώτη με την εισαγωγή στην ιστοριογραφία του «επικίνδυνου» και ανθελληνικού, κατά την κρατούσα άποψη, όρου *Ρωμιός*, το ίδιο έτος, η απόφαση του Πρωτοδικείου Βόλου, γραμμένη στη δημοτική αν και αποστασιοποιημένη από τις κανονιστικές αρχές του Ψυχάρη[57], καθίστανται απειλές για τους οπαδούς της καθαρεύουσας. Τέλος, σειρά κοινωνικοπολιτικών κρίσεων όπως τα Ευαγγελικά και τα Ορεστειακά, επαναφέρουν στο προσκήνιο το δυϊσμό της ελληνικής ταυτότητας και τον κίνδυνο ενός νέου αποπροσανατολισμού καθώς διασπάται η ενότητα Γλώσσας- Εκκλησίας. Οι έριδες, κάποτε αποδρώντας από τους χώρους της διανόησης και της γραφίδας, κορώνονταν με αιματηρά αποτελέσματα στους αθηναϊκούς δρόμους.

Η πρωτοβουλία της εφημερίδας *Ακρόπολις* να δημοσιεύσει τη μετάφραση του *κατά Ματθαίον* ευαγγελίου στη δημοτική, προκάλεσε την βίαιη αντίδραση των καθαρολόγων[58], υποκινούμενη από το χώρο του Πανεπιστημίου με τη συμμετοχή

ομάδες, ο εθνικός προσδιορισμός των οποίων θα μπορούσε να είχε εξελιχθεί προς διαφορετικές κατευθύνσεις». Βλ: Π. Κιτρομηλίδης, «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης, κ.α., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ:72.

Παρατηρούμε λεπτές διαφορές σε μία κοινή, κατά τα άλλα οπτική, οι οποίες καταμαρτυρούν τη δυσκολία προσέγγισης των χρόων που σκιαγράφησαν στο παρελθόν το εθνικό ιδεολόγημα. Η ερμηνεία του Κ. Τσουκαλά κατά την οποία η δόμηση της καπιταλιστικής περιφέρειας συνδέεται με την ιστορική (εφόσον αναδιαμορφώνεται η έννοια του κυκλικού χρόνου σε γραμμικό) δόμηση μιας «*εθνικό – κρατικής*» ταυτότητας, εξ' ορισμού αντιφατικής «*που θα αποτελέσει το βασικό σημείο συμβολικής και ιδεολογικής κρυστάλλωσης της νέας κρατικής κοινωνίας. Η κρυστάλλωση αυτή συνδέεται βέβαια με την <u>επερχόμενη</u> ύπαρξη μιας προϋπάρχουσας εθνικής συνείδησης*…», συνάδει και προεκτείνει τις απόψεις του Κιτρομηλίδη. Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα» στο *Ελληνισμός- ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας,* οπ, σσ: 40-42.

[57] Η διάσταση ανάμεσα στο γλωσσικό κώδικα του Πρωτοδίκη Ξ. Στελλάκη και στο ψυχαρικό ιδίωμα και η εμμονή του Ψυχάρη στη γλωσσική τυποποίηση της δημοτικής, είχαν ως αποτέλεσμα μια πρώτη διάσπαση στο χώρο του δημοτικισμού ανάμεσα σε «ορθόδοξους» και μη. Οι αντιδράσεις του Ψυχάρη και των θιασωτών των μεθόδων του, η πρόθεσή του για πειθάρχηση σε μια τυποποιημένη μορφή γλώσσας και η «αποκλήρωση» των αυθαιρεσιών ορισμένων δημοτικιστών καταγράφονται στο πόνημα της Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, οπ, σσ: 133-137. Από την άλλη οι αντιδράσεις των καθαρολόγων όσον αφορά σε τέτοιου είδους ενέργειες δύναται να αναγνωσθούν στον ημερήσιο τύπο της εποχής. Πβλ για παράδειγμα το άρθρο με τίτλο «Μαλλιαρή δικαιοσύνη»: «*Θα εξακολουθήση ο ψυχαριστής πρωτοδίκης να εκδίδη τας αποφάσεις του Δικαστηρίου εις την γλώσσαν αυτήν; Και έχει το δικαίωμα τούτο; Το δικαίωμα του να καταδικάζη μαζί με τον κατηγορούμενον και την ελληνικήν γλώσσαν;*». *Εμπρός*, 26/2/1901, σ:1

[58] Τα αιματηρά αποτελέσματα που διαδραματίστηκαν στην αθηναϊκή πρωτεύουσα μεταξύ 5ης και 8ης Νοεμβρίου του 1901, μεταξύ άλλων περιγράφονται από έναν πρώην καθαρολόγο και νυν δημοτικιστή που πρωτοστάτησε στα γεγονότα. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης αναφέρει στα άπαντά του: «*Μέσα σε λίγες μέρες το ζήτημα έπαιρνε απροσδόκητη εξέλιξη. Σωστή στρατιωτική κατοχή του Πανεπιστημίου για λίγες*

φοιτητών και συντεχνιών[59]. Δεν επρόκειτο για πρώτη απόπειρα μετάφρασης Ευαγγελίων[60], ήταν όμως η μόνη που προκάλεσε το θρησκευτικό δογματισμό, καθώς ταυτίστηκε με προγενέστερη μεταφραστική απόπειρα της βασίλισσας Όλγας[61] της οποίας η σλαβική καταγωγή συχνά καθίστατο στόχαστρο εθνικιστικών νύξεων[62]. Οι αντιδράσεις που προκάλεσε το μεταφραστικό εγχείρημα του Πάλλη συνέβαλαν στην παύση των δημοσιεύσεων στις 20 Οκτωβρίου 1901, με την ολοκλήρωση του *Κατά Ματθαίον* ευαγγελίου, μολονότι ο συγγραφέας είχε μεταφράσει όλη την Καινή Διαθήκη. Έκτοτε οι ενστάσεις της εφημερίδας *Ακρόπολις* και του εκδότη της Β. Γαβριηλίδη προσλαμβάνουν χροιά πολεμικής.[63] Στάση που επικρίνεται και από τον ίδιο τον Ψυχάρη που αντιμετωπίζει τη σύνδεση γλώσσας και θρησκείας με περίσκεψη.[64]

μέρες από μέρος των φοιτητών. Διαδόσεις για ύπουλες ενέργειες του πανσλαβισμού και ρούβλια, και για τον κίνδυνο να διασπαστή τάχα η θρησκευτική και εθνική ενότητα του ελληνισμού. Απαγόρευση της κυκλοφορίας και κατάσχεση όλων των μεταφράσεων του Ευαγγελίου. Αφοριστικές εγκύκλιες από αρχιεπισκόπους. Αναστάτωση του λαού και συλλαλητήρια. Παρέμβαση του στρατού και άφθονη αιματοχυσία. Παραίτηση του Μητροπολίτη Αθηνών Προκοπίου. Παραίτηση των ανωτάτων αστυνομικών αρχών. Παραίτηση του Υπουργείου Θεοτόκη- μ' όλη την ψήφο εμπιστοσύνης που του δόθηκε στη Βουλή…». Βλ: Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα. Πέμπτος τόμος. Γλωσσικό Ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά Β'*, Ινστιτούτον Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1963, σσ: 381-382

[59] Τα γεγονότα περιγράφονται στο πόνημα της Νίκης Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ:327-375

[60] Η Πατρικίου μας πληροφορεί για προηγούμενες μεταφράσεις από την ελληνιστική κοινή. Σημειώνουμε εκείνη του Μάξιμου Καλλιπολίτη με πρόλογο του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι στη Γενεύη το 1638. Του Νεοφύτου Βάμβα στο Λονδίνο το 1838 και μια ακόμη το 1851. Την εισαγωγή στα σχολεία των Περικοπών των Κυριακών του Ιγνάντιου Μοσχάκη με μετάφραση στην καθαρεύουσα. Την ερμηνευτική παράφραση του θρησκευτικού συλλόγου «Ανάπλασις» με την άδεια των Εκκλησιαστικών Αρχών . Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα* , οπ, σσ:76-77.

Η Μαρωνίτη σημειώνει πως αναφορικά με τις μεταφράσεις του Μοσχάκη και της Αναπλάσεως, οι οποίες έγιναν δεκτές από τις εκκλησιαστικές αρχές, σημαντικό κριτήριο για την αποδοχή τους «*αποτέλεσε η ίδια η τιτλοφόρησή τους και ειδικότερα οι παραλλαγές που προκρίθηκαν, όπως: μετάφρασις, παράφρασις, ερμηνεία, ερμηνευτική παράφρασις κλπ. Αντίστοιχη σημασία αποκτούν και οι όροι που υιοθετούνται προκειμένου να ταξινομήσουν και άρα να ιεραρχήσουν τις μεταφραστικές γλώσσες:καταληπτήν, κοινήν καθομιλουμένη, σύγχρονο γλωσικό ιδίωμα, απλή καθαρεύουσα, χυδαία δημοτική».* Ν. Μαρωνίτη, οπ, υπος.8, σ:329

[61] Πρόκειται για μετάφραση του 1898 που αποσκοπούσε σε παρηγορία των τραυματιών του Πολέμου του 1897. Εκπονήθηκε από την Ιουλία Σωμάκη, γραμματέα της βασίλισσας και ανιψιά του καθηγητή Ιωάννη Πανταζίδη τον οποίο και συμβουλεύθηκε η βασίλισσα Όλγα. Παράλληλα έλαβε και την προφορική έγκριση του μητροπολίτη Προκόπιου, ενώ η Ιερά Σύνοδος δεν την αδειοδότησε. Η Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου σημειώνει πως η βασίλισσα κατά τις ενδείξεις «*πίστευε ότι κάτι τέτοιο θα βοηθούσε και την πεσμένη, λόγω του ατυχούς πολέμου, δημοτικότητα του βασιλέα Γεωργίου*». Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα* , οπ, σ:75 . Επίσης Ν. Μαρωνίτη, οπ, σσ: 328-333, & 360-365 όπου αντλούμε σημαντικές πληροφορίες τόσο για τα γεγονότα όσο και για τα πρόσωπα τα οποία πρωταγωνίστησαν σε αυτά, αλλά και για τις προθέσεις της βασίλισσας που απέβλεπαν στην αύξηση του γοήτρου του Παλατιού.

[62] Ιδιαιτέρως, θα σημειώσουμε, τις περιόδους που η Ρωσική εξωτερική πολιτική δεν ταυτιζόταν με τις ελληνικές αλυτρωτικές βλέψεις

[63] Πολεμική που επιδιώκει να υπερασπιστεί το πόνημα του Πάλλη και τη δημοτική γλώσσα έναντι όλων όσοι καθίστανται επικριτές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το σκωπτικό και αδιάλλακτο ύφος του Β. Γαβριηλίδη. Ακρόπολις, 26 & 27/10/1901, 5/11/1901

[64] Βλ Ν. Μαρωνίτη, οπ, σσ:339-340, Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα* , οπ, σσ: 78-79

Ας σημειώσουμε πως οι αντιλήψεις του Γαβριηλίδη και της εφημερίδας του, και στο απώτερο παρελθόν δε δίσταζαν να ψέξουν την καθεστηκυία τάξη για τις γλωσσικές της επιλογές.[65]Το Γλωσσικό σαφώς δε γεννήθηκε τον 20ο αιώνα. Αντιθέσεις ανάμεσα στους υποστηρικτές της «χυδαίας» δημώδους γλώσσας και εκείνης των λογίων διατυπώνονταν και στο παρελθόν. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση των Ευαγγελικών, εντοπίζεται στο ότι η μετάφραση του Πάλλη αφενός διασπούσε την ενότητα γλώσσας- Εκκλησίας, αφετέρου προήγαγε τη σχέση δημοτικισμού και σλαβισμού[66]. Ο συσχετισμός του Παλατιού με τις σλαβικές προθέσεις «*ως λυσσαλέον κέντρον πανσλαβισμού*»[67] είχε ήδη γίνει αρκετά χρόνια νωρίτερα. Εκείνο που εγγραφόταν πλέον στη συνείδηση της κοινής γνώμης, ήταν η σύμπραξη Θρόνου και «ριζοσπαστών» όπως οι Ψυχάρης, Γαβριηλίδης και Πάλλης. Σύμπραξη που επιβουλευόταν το εθνικό ιδεολόγημα. Επρόκειτο για μείζον πολιτικό θέμα εφόσον η «ισοπέδωση» της γλώσσας των ιερών κειμένων εποφθαλμιούσε τον εθνικό προορισμό, διασπώντας την εθνική ενότητα[68]. Η ελληνική γλώσσα, η γλώσσα των ευαγγελίων, σύμβολο ενότητας και ιστορικής συνέχειας, όταν υποβάλλεται σε «χυδαίες» αλλοιώσεις εξυπηρετεί σχέδια άσπονδων εχθρών. Στην προκειμένη ιστορική συγκυρία εννοούνται οι Σλάβοι.[69]

---

[65] Το 1888 με αφορμή το βιβλίο του Ψυχάρη *Το ταξίδι μου*, ο εκδότης της *Ακρόπολις* γράφει αναφορικά με το γλωσσικό. «Όταν ήλθαν οι Γερμανοί, άλλοι σχολαστικοί σχολαστικών αυτοί και συνεμάχησαν με τους δικούς μας τους σχολαστικούς. Τότε ηύραν καιρόν να κηρύξουν άτιμον πόλεμον κατά της δημώδους.[…]Χάσμα μέγα ηνεώγει μεταξύ της ανεπτυγμένης τάξεως και του λαού…Και τώρα πού ευρίσκεται το γλωσσικόν μας ζήτημα;…Και τώρα οι λόγιοι αττικίζουν και ο λαός φονεύει…Και τώρα πλήρες χάσμα μεταξύ ανεπτυγμένων και λαού. Εθνική φιλολογία ντζίφος! Εθνική ποίησις ντζίφος! Εθνική γλώσσα ντζίφος!…Αυτή είναι καθ' ημάς, η πραγματική άποψις του γλωσσικού μας ζητήματος!», *Ακρόπολις,* 20/7/1888, και στο, Ψυχάρης, οπ, σσ: 213-214
Παραθέτουμε το απόσπασμα καθώς προάγει τη ρηξικέλευθη για την εποχή της άποψη πως ο γερμανικός ρομαντισμός και κατά συνέπεια ιστορισμός συνέβαλε στην αποξένωση του λαϊκού σώματος από τις ιθύνουσες τάξεις.

[66] Η ταύτιση των δύο μεταφράσεων- του Πάλλη και της βασίλισσας- εντυπώνεται δια του λόγου του Γεωργίου Πωπ, αρχισυντάκτη της Ακρόπολης, ο οποίος αποσκοπώντας στο να κατευνάσει τα πνεύματα και να περισώσει τα γραφεία της εφημερίδας από πλήθος φοιτητών που κινούνταν εναντίον της, όπως καταγράφεται στο φύλλο της 6ης Νοεμβρίου, τόνιζε: «-*Νομίζω,…, ότι έπρεπεν η διαδήλωσης ν' αρχίσει από των Ανακτόρων, αφού τη πρωτοβουλία και τη προστασία της φιλολάου και Σεπτής Ανάσσης μας μεταφράσθη το ιερόν ευαγγέλιον..»*. *Ακρόπολις,* 6/11/1901, σ:1

[67] *Εμπρός* 11/1/1897, σ:1

[68] «*Επιβουλήν κατά της γλώσσης και των εθνικών παραδόσεων αποτελεί του Πάλλη το ανοσιούργημα»* σημείωνε η *Εμπρός,* και αλλού: «*Πώς θέλουν να ισοπεδώσουν τον ελληνισμόν, προς τον σλαυϊσμόν»* οπ, 27/10/1901,σ:1 & 30/10/1901, σ:1

[69] Η επιστολή του καθηγητή Καρολίδη στην *Ακρόπολις* εγείρει ερωτήματα αναφορικά με τις εθνικές βλέψεις «*πώς θα διαμαρτυρηθώμεν κατά της εν τη Βλαχική, Βουλγαρική και Αλβανική μεταφράσει διαδόσεως του Ευαγγελίου μεταξύ των Βλαχοφώνων Ορθοδόξων, πώς θα κωλύσωμεν την εκ της γλώσσης ταύτης μετάφρασιν πάντων των εκκλησιαστικών βιβλίων και την εισαγωγήν τοιαύτης γλώσσης εις την Εκκλησίαν αυτών; Δεν θα εξυπηρετούμεν ούτω τα σχέδια των ασπόνδων εχθρών του ορθοδόξου Ελληνισμού;*», *Ακρόπολις,* 28/10/1901, σ:1

Με αφορμή την απόφαση της Θεολογικής Σχολής να καταδικάσει τη μετάφραση, η εφημερίδα *Εμπρός* χρήζει το εγχείρημα του Πάλλη πραξικόπημα, τονίζοντας ότι το ζήτημα «*δεν είνε κυρίως θεολογικόν, δεν είνε θρησκευτικόν, δεν είνε μόνον γλωσσικόν. Είνε προ πάντων πολιτικόν ζήτημα*[70]*... Ό,τι διετήρησε την γλωσσικήν και θρησκευτικήν ενότητα του Ελληνισμού... Ήτο το Ευαγγέλιον... Ήτο ο πυρήν, περί τον οποίον συνετήχθη το διεσκορπισμένον έθνος... Και έρχεται τώρα ο συρφετός των σοφολογιωτάτων... Δεν υπάρχουν δι' αυτούς Έλληνες, αλλά Ρωμιοί...*» Οι νύξεις στην ιστορία του Εφταλιώτη είναι έκδηλες. Η ελληνική ταυτότητα κατά την εφημερίδα *Εμπρός* έχει μπει στο στόχαστρο των δημοτικιστών και δη της εφημερίδας *Ακρόπολις*. Η δημοσίευση συνεχίζει, «*Δεν παραδεχόμεθα, ότι οι ούτω εργαζόμενοι εισίν όργανα του Σλαυϊσμού. Αλλ' είνε αναμφισβητήτως οικτρά θύματα ολεθριωτάτης πλάνης*».[71]

Δύο χρόνια αργότερα, το Νοέμβριο του 1903, οι αιχμές της εφημερίδας *Εμπρός* προς τους δημοτικιστές θα καταστούν δριμείες. Αφορμή θα σταθεί η *Ορέστεια* του Αισχύλου, που ανέβηκε στο Βασιλικό Θέατρο, σε μετάφραση του Γ. Σωτηριάδη και γλώσσα η οποία χαρακτηρίστηκε «*ακαλαίσθητος, μίγμα χυδαίας και καθαρευούσης*»[72]. Η εφημερίδα του Καλαποθάκη θα χαρακτηρίσει τη μετάφραση «*επανάστασις κατά της γλώσσης*»[73] και θα φιλοξενήσει στις στήλες της πλήθος πανεπιστημιακών που θα ψέξουν το πόνημα.[74] Εξίσου θα επικριθεί από την εφημερίδα ο δημοτικιστής Κ. Παλαμάς ως «*περίεργον ποιητήν περιεργοτάτων στίχων*»[75] που φιλοξενείται από το Εθνικό Πανεπιστήμιο, το οποίο φαίνεται πως έχει απολέσει τον εθνικό

---

[70] Δεν πρόκειται περί καινοφανούς απόψεως. Η Πατρικίου αναφέρει πως ήδη στα 1852 ο Σ. Ζαμπέλιος έγραφε: «*Τάχα το ζήτημα περί γλώσσης ήτο μοναχώς φιλολογικόν; Πολλού γε και δει, ήτο προσέτι, και ίσως κατά μείζονα λόγον, πολιτικόν*». Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική,* οπ, σ: 11. Το ίδιο σημειώνει και ο Ψυχάρης στο *Ταξίδι μου,* «*Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό, ό,τι πολεμά να κάμη ο στρατός για τα φυσικά σύνορα, θέλει η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά..*» Ψυχάρης, οπ, σ: 24

Παρατηρούμε πως και οι δύο πλευρές συγκλίνουν στην αναγνώριση της πολιτικής σημασίας του γλωσσικού ζητήματος. Οι ερμηνείες όμως που δίνουν διαφέρουν απόλυτα. Αν για τους δημοτικιστές η γλώσσα οφείλει να προάγει τη λαϊκή παιδεία και βούληση, να καταγράφει την ταυτότητα του ελληνικού λαού, για τους καθαρολόγους η γλώσσα ταυτίζεται με τις πατροπαράδοτες αξίες, θεμελιώνει την ελληνική- χριστιανική ιστορία και ταυτότητα.

[71] *Εμπρός*, 2/11/1901, σ:1

[72] *Εμπρός*, 6/11/1903

[73] οπ, 3/11/1903

[74] Αναφέρουμε τους Μιστριώτη, Άγγελος Βλάχος, Χατζηδάκης, Σπ. Λάμπρου, Σβορώνος, Καρολίδης, *Εμπρός*, 5-8/11/1903

[75] οπ, 4/11/1903. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Παλαμάς για ένα διάστημα αρθρογραφούσε στην *Εμπρός* στην καθαρεύουσα και με την υπογραφή 'W',για οικονομικούς λόγους, σχεδόν καθημερινά. Λ. Πολίτης, οπ, σ: 199

προσανατολισμό του. Ο ποιητής θα δώσει συνέντευξη στην εφημερίδα Ακρόπολις[76]για να κριθεί εκ νέου από τη στήλη του Θ. Ν. Φιλάρετου.[77]

Τα *Ορεστειακά*, όπως ονομάστηκε η περίοδος των αιματηρών επεισοδίων που επακολούθησαν τη διδασκαλία της μεταφρασμένης *Ορέστειας* και δη από το Βασιλικό Θέατρο, υπέθαλπαν, εξίσου με τα *Ευαγγελικά*, πολιτικές προεκτάσεις συνυφασμένες με ιδεολογικές διαφορές, όλα χαραγμένα στην προμετωπίδα του αντισλαβισμού. Προκαλεί ενδιαφέρον η παράθεση, από την εφημερίδα *Εμπρός*, επιστολής ομογενούς. «*Αι Αθήναι είνε το εθνικόν και γλωσσικόν κέντρον από του οποίου εκπορεύεται πάσα πρόοδος και ανακαινισμός».* Έως εδώ διαπιστώνεται μια συγκρατημένη αποδοχή του νεωτερικού/ ευρωπαϊκού πνεύματος. Ο επιστολογράφος όμως στη συνέχεια συνάδει με την καθεστηκυία τάξη προάγοντας φόβους που εν πολλοίς αναφέρονται στις προθέσεις του «έξω» ελληνισμού και τη σχέση που διατηρούν οι δύο ελληνικοί κόσμοι. Σχέση που μονάχα δια μέσω της Μεγάλης Ιδέας δύναται να θεμελιωθεί οριστικά. «*Αλλ' η διαφθορά της γλώσσης ή θα παρασύρει εις την διαφθοράν και τον υπόδουλον Ελληνισμόν ή θα καταστραφεί η επ' αυτού επιρροή σας».*[78] Δε γνωρίζουμε κατά πόσο η επιστολή είναι αληθής, ή αποτελεί έργο δημοσιογραφικής πρόθεσης. Αυτό που ενδιαφέρει είναι οι υφέρπουσες απειλές που φέρει και οι οποίες εγκολπώνονται στη συλλογική συνείδηση των αναγνωστών / ακροατών της εφημερίδας.

Σημαντικό θέμα το οποίο προκύπτει κατά την ανάγνωση των *Ορεστειακών*, ειδικά από τις στήλες της εφημερίδας *Εμπρός*, είναι η επαναφορά του ορισμού που μεταχειρίστηκε ο Εφταλιώτης στην Ιστορία του και τον οποίο ο ίδιος ο Σωτηριάδης είχε κρίνει. Τώρα ο «θύτης» καθίσταται «θύμα» των γεγονότων.[79] Κατ' αυτόν τον τρόπο απεμπολείται το αρχαιοελληνικό παρελθόν και μαζί με αυτό θα σημειώσουμε πως διαγράφεται από τον ελληνικό ιστορικό ορίζοντα η αισιοδοξία που στέφει τον ελληνικό κόσμο ως θεμελιωτή του δυτικού πολιτισμού.

---

[76] *Ακρόπολις*, 6/11/1903
[77] *Εμπρός*, 10/11/1903
[78] *Εμπρός*, 4/11/1903
[79] Ο Χατζηδάκις αναφέρει: «*Δε βλέπω διατί να εκπληττώμεθα δια την εκχυδάισιν του Σοφοκλέους... Πρώτην απόπειραν είχομεν, ότε επιχείρησαν να εκχυδαίσουν το μέγιστον κόσμημα ημών, το εθνικό μας όνομα Έλληνες, διατεινόμενοι ότι δεν έχει ουδεμίαν ιστορικήν υπόστασιν και δι' αυτό ανάγκη να ονομαζώμεθα Ρωμαίοι. Δευτέραν απόπειρα ετόλμησαν ότε εζήτησαν να μεταβάλουν την ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους εις ιστορίαν της Ρωμιοσύνης...»Εμπρός*,6/11/1903 Εξίσου & 8/11/1903 όπου το ζήτημα της μετάφρασης συνδέεται «*αναποσπάστως μετά της εθνικής υποστάσεως. Διότι εκείνοι οίτινες υποστηρίζουσι το διάστροφον αυτό γλωσσικό σύστημα δεν αναγνωρίζουσιν Ελληνισμόν. Αναγνωρίζουσι μόνον Ρωμηοσύνην».*

Το μεταφραστικό πόνημα του Σωτηριάδη ονειδίζεται και μάλιστα υπονοούνται προδοσία και χρηματικές απολαβές σε ρούβλια, τόσο του ιδίου όσο και του γερμανού φιλόλογου Καρλ Κρουμβάχερ, του οποίου την *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* είχε μεταφράσει[80]. Πλέον δεν είναι οι εχθροί του Ιερού Λόγου εκείνοι που χρηματίζονται, αλλά οι εχθροί του αρχαιοελληνικού ιδεώδους.[81] Προκειμένου να αποσοβήσει τις επικείμενες ταραχές ο διάδοχος του Άγγελου Βλάχου στη διεύθυνση του Βασιλικού Θεάτρου, Στ. Στεφάνου, ανάγγειλε την αναθεώρηση της μετάφρασης. Η Ακρόπολις σημείωσε «*ουδεμία προς παρεξήγησιν αφορμή πλέον δύνηται να υπάρξη».*[82] Εις μάτην, διαδηλωτές κινήθηκαν προς το θέατρο και συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Ο απολογισμός ήταν δύο νεκροί και επτά τραυματίες.

Το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και ο τελετουργικός λόγος της αρχαίας τραγωδίας φαίνεται πως καθίσταντο για τους καθαρολόγους οι ιδεολογικοί άξονες μιας ελληνοχριστιανικής ταυτότητας. Οι μεταφραστικές απόπειρες των ετών 1901 και 1903, συμπεριλαμβανομένης και της βασιλικής μετάφρασης των ευαγγελίων, συγκροτούσαν απειλή που κλυδώνιζε το εθνικό ιδεολόγημα. Πλάι τους εξίσου φασματικός αιωρούταν ο όρος Ρωμιοσύνη. Αποτέλεσμα των εντάσεων και των ενστάσεων της εποχής ήταν η συνταγματική ρύθμιση της καθαρεύουσας, η δυναμικές πλέον παρεμβάσεις της Εκκλησίας στην εκπαίδευση και η συγκρότηση του μύθου για τα ρούβλια.

Εκείνο που πρωτίστως οφείλουμε να επισημάνουμε είναι πως στην περίπτωση των *ευαγγελικών* και των *ορεστιακών,* η όποια μορφή διαμαρτυρίας προκύπτει από την πλευρά των καθαρολόγων. Φοιτητές, συντεχνίες, λαός, συμπορεύονται σε έναν κοινό αγώνα, βγαίνουν στους «δρόμους», συγκινησιακά φορτισμένοι από ιδεολογήματα που συνδέουν *έθνος, θρησκεία, παραδόσεις*, τα οποία κλυδωνίζονται από τα δύο μεταφραστικά εγχειρήματα[83]. Οι δράσεις των δημοτικιστών, θα μπορούσαν ίσως να ειδωθούν ως ικανές συνθήκες για το καθαρολογικό ξέσπασμα. Εξίσου ικανή συνθήκη, κατά την άποψη της γράφουσας, θα μπορούσε να θεωρηθεί το μεταφραστικό πόνημα της βασίλισσας Όλγας, η οποία επιχείρησε να δώσει μια κατανοητή για τους τραυματίες του 1897 μετάφραση των ευαγγελίων. Τότε όμως δεν

[80] Η μετάφραση είχε εκδοθεί το 1897, *Εμπρός*,10/11/1903
[81] «*Ό,τι καθιστά την τραγωδίαν δύσκολον εις την κατανόησιν του απλουστέρου κοινού δεν είνε μόνον αι λέξεις, αλλ' η σύνθεσις των φράσεων και το ύψος των διανοημάτων» Εμπρός*, 3/11/1903
[82] *Ακρόπολις*,13/11/1903
[83] Θα ήταν πραγματικά ενδιαφέρον, λαμβάνοντας υπ' όψιν τον αναλφαβητισμό της περιόδου, να γνωρίζαμε το ποσοστό των αναλφάβητων που μετέχουν στις κινητοποιήσεις μαζί με τους φοιτητές.

υπήρξαν ταραχές. Αναρωτιόμαστε ποιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αναγκαίες συνθήκες για το ξέσπασμα των συγκρούσεων του 1901 και του 1903. Ενδεχομένως η απάντηση να εστιάζει στις εξωτερικές πιέσεις που δεχόταν το ελληνικό κράτος και κατ' επέκταση το κυρίαρχο εθνικό ιδεολόγημα. Στην αφύπνιση των εθνικισμών στα Βαλκάνια, που αντιστοίχως πυροδοτούσαν τον ελληνικό εθνικισμό, στο έκδηλο ενδιαφέρον των Δυνάμεων για τα ζητήματα των Σλάβων[84], στις αποτυχίες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, το ίδιο διάστημα, που διατρανώθηκαν με την ήττα του 1897. Άλλωστε ο συσχετισμός και η σχεδόν θεσμοποιημένη παρουσία των κεντρικών ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα, αναδεικνύουν, με επιτυχείς συνειρμούς, ταυτοτικά διακυβεύματα που δύνανται να αποκρυσταλλωθούν στο ζήτημα της γλώσσας.

Έτσι η αυθεντία της εξουσίας, ως προασπιστής των καθαρολόγων, θεσμοποίησε το γλωσσικό σύστημα ταυτιόμενη με τις εκκλησιαστικές προθέσεις ενώ ο αντιρρητικός λόγος νεοαστών και μερίδας της λογιοσύνης συνέχισε να πάλλεται, αποβλέποντας στην ανατροπή και την εκ νέου θεμελίωση του εθνικού ιδεολογήματος με όρους εκσυγχρονιστικούς. Σε αυτόν, τον δεύτερο κύκλο, της διαμάχης που αφορά στη γλώσσα του έθνους, οι θεωρητικές και ρυθμιστικές προθέσεις των αντιμαχόμενων πλευρών καθίστανται πολιτικές. Οι διεκδικήσεις βέβαια αφορούν στα μέσα, στην επιλογή του γλωσσικού κώδικα, ενώ ο σκοπός παραμένει ο ίδιος. Γλώσσα και Έθνος ταυτίζονται και συμπράττουν όσον αφορά στο όραμα διεύρυνσης του ελληνικού κράτους στα όρια του ελληνικού έθνους! Προαπαιτούμενο μάλιστα για να γίνει το έθνος είναι «*να μεγαλώσουν τα σύνορά του και να κάμη φιλολογία δική του*».[85]

Ανάμεσα στην ηθογραφία και μια ρεαλιστική απεικόνιση ενός ατελούς κόσμου ο Παπαδιαμάντης, όπως νωρίτερα ο Βιζυηνός, εντάσσουν τη δημοτική στα διαλογικά μέρη της πεζογραφίας τους, διατηρώντας όμως την πρακτική του καθαρολογισμού στα υπόλοιπα μέρη. Στην ποίηση η εντοπιότητα και η ανάδειξη των παραδοσιακών ηθών, συμβαδίζει με τον αντίθετό της γαλλικό παρνασσισμό. Η λογοτεχνία σταδιακά λειτουργεί ως υφέρπουσα απειλή του καθαρολογικού σύμπαντος. Ο Κ. Παλαμάς θα διαδραματίσει ενεργό ρόλο στο πλευρό των δημοτικιστών. Στο λόγο του ήδη από το

[84] Ιδιαιτέρως της Αγγλίας και της Γερμανίας που θα ταχθούν ανοιχτά υπέρ της Βουλγαρίας, κυρίως μετά την ήττα της εξέγερσης του Iliden (1903), θέτοντας το ζήτημα της Ελλάδας ως τρίτη προτεραιότητα. Βλ: Γ. Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..." εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή,* Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ: 196-204

[85] Ψυχάρης, οπ, σ: 37

1899, ανιχνεύονταν σποραδικές χρήσεις του όρου *ελληνικότητα* που όμως ακόμη δεν έτειναν να την εγκαταστήσουν στη σκευή της ελληνικής σκέψης.[86]

Στη συνέχεια και ενώ τα δημοτικιστικά αιτήματα εμπλέκονται με την πορεία του εκπαιδευτικού συστήματος, οι θιασώτες της μαλλιαρής γλώσσας θεμελιώνουν τις αντιδράσεις τους σε συγκεκριμένους και συχνά αντίρροπους ιδεολογικούς άξονες. Ο φιλελευθερισμός και ο σοσιαλισμός προάγουν τις προθέσεις τους μέσω της δημοτικής γλώσσας, κυρίως από τις στήλες του περιοδικού *Νουμάς*(1903-1931).

Για τους φιλελεύθερους η μέθεξη παιδείας και δημώδους γλώσσας δύναται να συμβάλλει στην ενίσχυση της εθνικής συνοχής με τη συναρμογή του λαού[87] στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Για τους σοσιαλιστές προείχε η αποδέσμευση του δημοτικισμού από τα εθνικά- αλυτρωτικά αιτήματα, που και ο ίδιος ο Ψυχάρης είχε διατυπώσει στο *Ταξίδι μου*. Ασύμβατος με την έννοια της εθνικής ενότητας και το συντηρητισμό της αστικής ελίτ, ο μαρξισμός[88] κατέστη ένα ακόμη όπλο για τους καθαρολόγους των αρχών του 20ου αιώνα. Η αντίδραση στον μεγαλοϊδεατισμό ίσως στάθηκε το σημαντικότερο πρόσκομμα στη μεταγραφή και παγίωση σοσιαλιστικών ιδεών, που κοινωνούνταν στον ελληνικό χώρο χάρις το συγγραφικό πόνημα του Γ.

---

[86] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 36

[87] Η έννοια του λαού προσλαμβάνει διαφορετικά σημαινόμενα τόσο κατά την πορεία των ιστορικών περιόδων, όσο και εντός μιας συγκεκριμένης ιστορικής διάρκειας, ανάλογα με τους χρήστες της. Ειδικότερα δε από το μεσοπόλεμο και εξής και κυρίως μετά την Κατοχή φορτισμένη ιδεολογικά θα καταστεί αφενός αντικείμενο προσεταιρισμού και λαϊκισμού από τις συντηρητικές κυβερνήσεις και από την άλλη σε μια απόπειρα απόσχισης του ταξικού της περιεχομένου από το εθνικό, η έννοια του *λαού* θα έρθει αντιμέτωπη με εκείνη του *έθνους* που τελικά θα την υποσκελίσει προάγοντας την εθνικοφροσύνη. Βλ: Ν. Αλιβιζάτος, « Έθνος' κατά 'λαού' μετά το 1940» στο *Ελληνισμός-ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας,* οπ, σσ: 81-90. Για την έννοια λαός στον κόσμο των αστών βλ: Δ. Παπαδημητρίου, οπ.

[88] Οι μαρξιστικές ιδέες είχαν σταδιακά διεισδύσει στον ελληνικό χώρο από τη δεκαετία του 1870, όμως η απουσία βιομηχανικών κέντρων που θα ενθάρρυναν τη διάδοσή τους, καθώς και η αγροτική πολιτική του Κουμουνδούρου (1871), την ίδια ακριβώς χρονιά που έγινε η πρώτη μνεία του ονόματος του Μαρξ, συνέβαλλαν στην καθυστέρηση αποδοχής των σοσιαλιστικών ιδεών. Άλλωστε και οι σχέσεις των διανοουμένων του εξωτερικού με την εξουσία, η οποία το 19ο αιώνα υπήρξε ανεκτική αναφορικά με την εκδήλωση ριζοσπαστικών τάσεων, δε διαρρηγνυόταν καθώς οι περισσότεροι ενσωματώνονταν στον κρατικό μηχανισμό. Αναφορικά με την ελληνική αλυτρωτική πολιτική, που όπως έως τώρα διαπιστώνουμε συγκρατούσε το εθνικό ιδεολόγημα, οι Μαρξ και Ένγκελς την καταδίκαζαν καθώς διέβλεπαν σε αυτήν ρωσικές προθέσεις, ενώ οι πολεμικές επιχειρήσεις που θα αποσκοπούσαν σε αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έπρεπε να αποφευχθούν. Βλ: Α. Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο: Χ. Αγριαντώνη, κα, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος – 20ος αιώνας),* εισαγ – επιμ., Γ. Β. Δερτιλής, Κ. Κωστής, Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1991, σ:406 κ ε.

Ο Α. Λιάκος επισημαίνει πως στη Β' Διεθνή η Ρόζα Λούξενμπουργκ υπήρξε περισσότερο διαλλακτική αναφορικά με τον ελληνικό αλυτρωτισμό, μετά την κρητική επανάσταση του 1897, τονίζοντας πως η Τουρκία όμοια με τη Ρωσία αποτελούσε φυλακή των λαών. Στο ίδιο, σ: 413

Σκληρού[89] και την παρουσία των Κοινωνιολόγων[90]. Ακριβώς τότε εμφανίζεται στο προσκήνιο η έννοια του διανοουμένου και καθιερώνεται, ως απότοκο της διεύρυνσης των προσδοκιών των ανθρώπων των γραμμάτων, απόρροια της ενασχόλησής τους με ζητήματα κοινωνικού περιεχομένου όχι απαραίτητα τοπικού/ ελληνικού χαρακτήρα.[91] Ας τονιστεί πως το περιεχόμενο των αναζητήσεων δεν είναι απλώς κοινωνικό αλλά και πολιτικό[92].

---

[89] Μία εν συντομία παράθεση της συλλογιστικής του Γ. Σκληρού δύναται να ανιχνεύσουμε στο κείμενό του *Το κοινωνικό μας ζήτημα, οι «Σοσιαλιστάδες» στους «Νατσιοναλίστες»* που δημοσιεύθηκε στο *Νουμά*. Ο Σκληρός επιχειρώντας να απαντήσει στις κριτικές που δέχθηκε το βιβλίο του, ειδικά από τον Ραμά (Μ. Τσιριμώκος) μεταξύ άλλων σημειώνει πως οι υλικές ανάγκες καθίστανται το σημείο εκκίνησης για την εξέλιξη μιας κοινωνίας, τη γέννηση ιδεολογιών και την πάλη των τάξεων, καθιστά το μαρξισμό ως κοινωνικό σύστημα που προσεγγίζει την πραγματικότητα και ως παράδειγμα αντικειμενικής κοινωνιολογίας. Ενώ εμμένει στον αστικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης. Αναφορικά δε με τον εθνικισμό του Ίδα (Ιων Δραγούμης) σημειώνει: «*Ύστερα από το μάθημα και την καταισχύνη του 1897 δεν επιτρέπονται ούτε σε παιδιά ακόμη παρόμοιες αυταπάτες και ουτοπίες»*. [Δύο παρατηρήσεις από τη γράφουσα: 1ον Η ήττα του 1897 κλυδώνισε τα θεμέλια της εθνικής ενότητας κατ' αντιστοιχία με τις Βαλκανικές νίκες που κατά πολλούς ιστορικούς συνέβαλαν στον Εθνικό Διχασμό. Η κάθε αλλαγή στο κοινωνικοπολιτικό status διατρανώνει τη ρευστότητα στη βάση της εθνικής ταυτότητας. 2ον Ας προσέξουμε τη χρήση της έννοιας της *ουτοπίας* από τον Σκληρό προκειμένου να χαρακτηρίσει τα εθνικιστικά οράματα της παραδοσιακής αστικής τάξης.] Συνεχίζοντας τη θεωρητική του τοποθέτηση ο Γ. Σκληρός κρίνει το φεουδαλικό χαρακτήρα της Εκκλησίας και αναφορικά με το γλωσσικό υποστηρίζει πως η χρήση της δημοτικής θα ενισχύσει τον κοινωνικό αγώνα καθώς θα αφυπνίσει την εργατική τάξη. Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου (επιμ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα,* Ερμής, Αθήνα 1976, σσ: 143-163

[90] Για την εμφάνιση των Κοινωνιολόγων το διάστημα 1908- 1909, τη ρευστότητα των ιδεών τους αλλά και τη συνάφειά τους με το δημοτικισμό και το γερμανικό σοσιαλισμό, τις εντυπώσεις που προκάλεσαν τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο γερμανικό τύπο, βλ: Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική,* οπ, σσ: 69-95

[91] Κατά τη Φραγκουδάκη το 19ο αιώνα κυριαρχούσε η μορφή του λογίου, του πανεπιστημιακού και εκείνου η ενεργή συμμετοχή διαμόρφωνε την ελληνική συλλογική συνείδηση. Στις αρχές του 20ου ο δημοτικιστής λαμβάνει χώρα, εμφατικός στο γλωσσικό και γενικά στα ζητήματα του τόπου. Το βιβλίο του Σκληρού και η μαρξιστική σκέψη διευρύνουν τους ορίζοντες των ανθρώπων των γραμμάτων που αρχίζουν να ασχολούνται με ζητήματα κοινωνικού περιεχομένου όχι απαραίτητα τοπικού/ ελληνικού χαρακτήρα Βλ: Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα 1977

[92] Με αφορμή το νομοσχέδιο για τα διδακτικά βιβλία που υποβλήθηκε από την κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη στη Βουλή το Φεβρουάριο του 1907, η πολιτική εξουσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει το γλωσικό ζήτημα. Ο Κ. Μαυρομιχάλης, το κόμμα του οποίου διατηρούσε ομοφωνία αναφορικά με το γλωσσικό, επιδιώκει τη νομοθετική καθιέρωση της καθαρεύουσας στα σχολικά εγχειρίδια και βιβλία[92]. Η *Εμπρός* η οποία συμφωνεί με την τροπολογία, αναφέρεται στο λόγο του Μαυρομιχάλη στη Βουλή, «*όστις λέγει ότι πρόκειται περί σοβαρωτάτου νομοσχεδίου, αφορώντος την πενευματικήν τροφήν των Ελληνοπαίδων… Επίσης φρονούμεν ότι πρέπει να υρισθή ότι τα βιβλία θα γράφωνται εν γλώσση ομαλή και ευλήπτω αλλά και καθαρευούση διότι φρονούμεν ότι αύτη είνε ο θεμέλιος λίθος της εθνικής ημών ενότητος».*[92] Η *Ακρόπολις* του Γαβριηλίδη στρέφεται εναντίον της τροπολογίας, ψέγοντας και τον ίδιο τον πολιτικό.[92] Επιχειρήματα εθνικά, θεολογικά, αντιδυτικά προσθέτονται στην πολεμική των υποστηριχτών της τροπολογίας. Ο βουλευτής Επιδαύρου Λιμηράς, Κ. Παπαμιχαλόπουλος αναφέρει: «*Μη θέλετε και σεις να μιμηθήτε τους μωρούς και απάτριδας οι οποίοι μας συμβουλεύουσι να αφίσωμεν την θείαν Ελληνικήν γλώσσαν, .. και να την αντικαταστήσωμεν δια γλώσσης μωράς και νέας. Ερωτήσατε ποιάν γλώσσαν ομιλούσιν οι έξω Έλληνες; Την καθαρεύουσαν».*[92] Στην Ακρόπολη, ο ίδιος βουλευτής θα τονίσει πως «*… η γλώσσα η Ελληνική είναι η γλώσσα, την οποίαν ο Θεός δις εμφαντικώτατα μετεχειρίσθη δια να αποδείξη την προς το Ελληνικόν Έθνος ευδοκίαν και ευμένειαν Αυτού και δια να στηρίξη την πρόγνωσιν, η οποία εναπόκειται εν αυτή ως προς την αϊδιότητα του Ελληνικού Έθνους εις αιώνας αιώνων*». Στη συνέχεια ο Παπαμιχαλόπουλος αναφέρεται στον «*θέοθεν προορισμόν της Ελληνικής γλώσσης!»*.[92] Παρατηρούμε πως η εθνική αλαζονεία συναρτώμενη με παπαρρηγοπούλεια

Οι νεωτεριστές της ελληνικής κοινωνίας που, ασπαζόμενοι το φιλελευθερισμό, διεκδικούσαν την κατίσχυση της γλώσσας του λαού, εισέπρατταν από την εκσυγχρονιστική προοπτική, και παράλληλα προέβαλλαν, τα αιτήματα εκείνα που απηχούσαν αφενός αλυτρωτικούς, αφετέρου πολιτικοκοινωνικούς στόχους που όμως δεν προσομοίαζαν στις ρηξικέλευθες επαναστατικές προθέσεις της μαρξιστικής συλλογιστικής.[93] Από την άλλη η κοινωνική και ιστοριογραφική[94] αμφισβήτηση που δεξιώνονταν οι σοσιαλιστές, έρχονταν σε αντίστιξη με το *ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο* ιστορικό θεμέλιο της εθνικής κατασκευής, ακρογωνιαίος λίθος της οποίας, υπήρξε η αντίληψη του *όμαιμον*, που κατοπτριζόταν στην έννοια της *φυλής*, όπως καταγράφεται στην εθνικιστική θεωρία τού, ευρωπαϊκής παιδείας και αντιδυτικής τοποθέτησης, Ίωνα Δραγούμη[95].

Στη συλλογιστική του, η αυτάρκεια και αυτονομία του ελληνικού πολιτισμού – σε αντίθεση με τις κοινωνικές αξιώσεις των σοσιαλιστών- αντιπάλευε την ιδέα συγκρότησης ενός ευρωπαϊκού τύπου κράτους, συναρμοζώμενο στο άρμα του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Η επιμονή του στην έννοια του *ελληνισμού*[96] κατοπτρίζει τη διττή σημασία του όρου. Αφενός ως έκφρασης του μεγαλοϊδεατισμού, καθώς στο περιεχόμενο του ελληνισμού εντοπίζονται τόσο οι Έλληνες του ελληνικού κράτους, όσο και οι αλύτρωτοι αδερφοί, αφετέρου ως αντίστιξη του κοσμοπολιτισμού. Ο αντιευρωπαϊσμός του Δραγούμη είχε να αντιμετωπίσει δύο εχθρούς. Από τη μία ο φιλελευθερισμός και από την άλλη ο σοσιαλισμός. Οι

σχήματα, τονίζει τη θέοθεν καταγωγή και προορισμό όχι πλέον του λαού και της ιστορίας αλλά της γλώσσας των καθαρολόγων.

[93] Η θέση αυτή δύναται να στηριχθεί στην άποψη της Πατρικίου που σημειώνει πως «*οι ιδέες του δημοτικισμού και οι φορείς του υποστηρίχθηκαν από μία αστική ελίτ, όσο πρόβαλαν πολιτικοκοινωνικά και εθνικά αιτήματα, εκσυγχρονισμένα βέβαια αλλά όχι επαναστατικά. Από την ώρα που, μέσα από την έστω θεωρητική και ατελή ανάλυση του Σκληρού, γίνεται η σύνδεση του δημοτικιστικού κινήματος με την ιδέα της κοινωνικής ανατροπής, το χάσμα – όχι μόνο ιδεολογικό- ανοίγεται βαθύ ανάμεσα στους στυλοβάτες του κινήματος και τους αμφισβητίες που εμφανίζονται στους κόλπους του».* Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο,* Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ: 23

[94] Παραθέτουμε την άποψη του Κ. Χατζόπουλου: *«Την ιστορική αλήθεια πρέπει να την κυνηγάει κανείς… σε έργα γραμμένα με την αντικειμενική υλιστική αντίληψη της ιστορίας».* Βλ: «Αλληλογραφικές μαρτυρίες» στο: Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα,* οπ, σ: 306

[95] Ειδικά για τη συνάφεια της συλλογιστικής του Ίωνα Δραγούμη με το Γάλλο θεωρητικό του εθνικισμού Μωρίς Μπαρρές, αλλά και τη διάσταση που εν τέλει ανιχνεύεται στο γαλλικό εθνικισμό από το ελληνικό ανάλογό του όπως καταγράφηκε στη συλλογιστική του Δραγούμη, για την αντίθεσή του με τον κοσμοπολιτισμό, το διεθνισμό, τον αντιμιλιταρισμό καθώς και για την προαγωγή ενός μεσσιανικού πνεύματος και της έννοιας της φυλής γύρω από την οποία θα συσπειρωθούν οι Έλληνες, αλύτρωτοι και μη, προκειμένου να αντισταθούν στη σλαβική απειλή, τον ομόθρησκο «άλλο», και να αντικαταστήσουν στην Ανατολή την Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ: Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα,* οπ, σσ: 163-191 &199-213

[96] Την ίδια επιμονή παρατηρεί ο Τζιόβας και στον Π. Γιαννόπουλο, μολονότι στα δοκίμιά του ανιχνεύεται σποραδική χρήση του όρου *ελληνικότητα.* Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σσ: 37-38

αντικρουόμενες προθέσεις των δύο πολιτικών συστημάτων τόσο για τους θιασώτες του εθνικισμού όσο και στην συντηρητική συλλογιστική, συμπυκνώνονταν σε ένα αμάλγαμα το οποίο εν τέλει βαλλόταν εναντίων όλων όσοι δεν συντάσσονταν με το Ανατολικό Όραμα. Εθνικιστικά οράματα που αναγορεύουν την αρχαιότητα και το ελληνικό τοπίο σε ασπίδα έναντι στον κόλαφο του ευρωπαϊσμού, ανιχνεύονται και στα δοκίμια του Περικλή Γιαννόπουλου, στο πρόσωπο του οποίου μερίδα της μεσοπολεμικής διανόησης αναγνώρισε τον πρόδρομο της *ελληνικότητας*.

Εν τω μεταξύ οι δημοτικιστές οργανώνουν τη δράση τους μέσω της δημιουργίας συλλόγων και ομίλων, ενισχυόμενοι οικονομικά από λόγιους και επιχειρηματίες της διασποράς. Η «Εθνική Γλώσσα» (Αθήνα 1905), το «Αδερφάτο της Δημοτικής» (Κων/λη 1905), ο «Σολωμός» (Χανιά 1908 και Ηράκλειο 1909), ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» (Αθήνα 1910) και η «Φοιτητική Συντροφιά» (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο 1910), καταδεικνύουν μια πρόθεση που ξεπερνώντας τα στενά όρια του κράτους, καθίσταται εθνικό ζήτημα. Παράλληλα με το *Νουμά* το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (1911-1924), επιχειρεί να υπερκεράσει τα καθαρολογικά προσκόμματα που την ίδια εποχή θεσμοποιούνται.

Η «αστική» επανάσταση του 1909, η πρόσκληση του Βενιζέλου από τα ανάκτορα που κατά τον Δερτιλή «*δεν ήταν πράξη επανάστασης, αλλά πράξη απελπισίας*»[97] και κυρίως η φιλελεύθερη και εκσυγχρονιστική πολιτική του, όπως κατοπτρίζεται στο αναθεωρητικό Σύνταγμα του 1911, δεν κατόρθωσαν να απεμπολήσουν παγιωμένες αντιλήψεις αναφορικά με το γλωσσικό. Μολονότι ο βενιζελισμός εγκόλπωσε στο χώρο του τόσο τους υποστηρικτές φιλελεύθερων αρχών, όσο και μερίδα των σοσιαλιστών, τελικά οι απόψεις των καθαρολόγων υπερίσχυσαν. Το Σύνταγμα του 1911 αναφέρει: «*Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται*».[98] Στην πράξη η απαγόρευση κλυδωνιζόταν από την πρώτη, φιλελεύθερη, βενιζελική πολιτική. Μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου κλήθηκαν να συγγράψουν σχολικά εγχειρίδια στη δημοτική γλώσσα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στα δημοτικά σχολεία. Από το 1917, η δημοτική διδασκόταν επίσημα στις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου σε παιδιά επτά έως δώδεκα ετών σε ολόκληρη την επικράτεια στην οποία είχαν προσαρτηθεί

[97] Γ. Δερτιλής, οπ, σ: 187
[98] Παρατίθεται στη μελέτη του Αλέξη Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Ερμής, Αθήνα 1973-1974, σ: 307

επιπλέον περιοχές της Μακεδονίας και η Κρήτη. Τα προβλήματα που προέκυψαν και ουσιαστικά εξασθένησαν τη δημοτικιστική επιτυχία τής εν μέρει θεσμοποίησης, -ο Beaton κάνει λόγο για *πύρρεια νίκη*[99]- οφείλονται αφενός στην καθαρολογική παιδεία των διδασκόντων, στη δυσκολία τους να αποδεχθούν και να προσαρμοστούν στα νέα γλωσσικά δεδομένα- ας μην ξεχνάμε και τα ιδεολογικά φορτία που εγγράφονται στις εκάστοτε γλωσσικές επιλογές- και αφετέρου στην εμμονή του Ψυχάρη να διατηρηθεί η δημοτικιστική ορθοδοξία, όσον αφορά στη γραμματικοσυντακτική μέθοδο, την οποία ο ίδιος είχε επιλέξει.[100]

Οι εκλογές του 1920, η πτώση του Βενιζέλου και η συντηρητικοποίηση της νέας πολιτικής σκηνής οδήγησε σε εκ νέου περιορισμούς αναφορικά με τις προθέσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Άλλωστε και ο ίδιος ο γλωσσικός κώδικας των δημοτικιστών, επεξεργασμένος και εξίσου τεχνητός, όπως εκείνος των καθαρολόγων, έθετε προσκόμματα. Πλέον η πολιτική φύση της διαμάχης δημοτικιστών και καθαρολόγων, ανδρωνότανε σε ένα Κράτος που είχε απολέσει τα επεκτατικά του οράματα στη δίνη της μικρασιατικής καταστροφής και είχε περιορίσει το Έθνος στα περιορισμένα του σύνορα, έπειτα από τη Συνθήκη της Λοζάννης. Στο εξής, κατά τον Τζιόβα, η διττή σημασία του όρου *ελληνισμός* έπαψε να υφίσταται, καθώς το όραμα της Μεγάλης Ιδέας κατέστη φενάκη. Από την άλλη ο τοπικισμός και η ιθαγένεια, ως «δεύτερα συνθετικά» της έννοιας του *ελληνισμού* αποδόθηκαν στον έως τότε παροπλισμένο όρο *ελληνικότητα* που εμφανίζεται, ιδίως από το 1925 και εξής, συχνότερα κυρίως σε κείμενα λογοτεχνικής κριτικής.[101]

Στα μέσα της δεκαετίας του ’20, η αλλαγή του ΣΕΚΕ(1918) σε ΚΚΕ(1924) και η ευθυγράμμισή του με την Κομμουνιστική Διεθνή, προσαρμόζει τα αιτούμενα του δημοτικισμού στις επιταγές του μαρξισμού. Την ίδια περίοδο στην ελληνική πολιτική σκηνή, απηχείται το παγκόσμιο ρεύμα της πολιτικής διάσπασης σε Δεξιά και Αριστερά που όμως δεν αποτελεί ακόμη ρητή συνείδηση.[102] Ο δημοτικισμός πλέον, μολονότι οι φιλελεύθερες προοπτικές του βρίσκουν εφαλτήριο από το νέο Πανεπιστήμιο στη Θεσσαλονίκη (1926), όλο και συχνότερα ταυτίζεται *και* με αριστερές προθέσεις. Η υιοθέτηση άλλωστε της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του

[99] R. Beaton,οπ, σ: 396
[100] Μέρος των επιθέσεων του Ψυχάρη εναντίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου, δημοσιεύονται στο Αλέξης Δημαράς, οπ, σσ: 75-77
[101] Αναφορά σε κείμενα της περιόδου κάνει ο Τζιόβας στο: Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 38
[102] Αναλύεται στη συνέχεια. Πβλ., υποσημείωση 129 αναφορικά με τις αισθητικές επιλογές, και σελίδα 84 για τις πολιτικές στο παρόν.

ΚΚΕ από το 1927 συνέπεσε με τις απόπειρες του Γληνού να προωθήσει τον Εκπαιδευτικό Όμιλο προς τη μαρξιστική, σοσιαλιστική οδό. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διαλύθηκε δύο χρόνια αργότερα, ενόσω ο συσχετισμός δημοτικής και Αριστεράς, ολοένα και πύκνωνε. Εν τω μεταξύ στο χώρο της λογοτεχνίας η δημοτική γλώσσα έχει πλέον παγιωθεί από την πλειονότητα των δημιουργών μολονότι ο δημόσιος λόγος τους στεγανοποιείται στις φόρμες του καθαρολογισμού. Το φαινόμενο της διγλωσσίας συνεχίζει να υφίσταται και η λογοτεχνία καθίσταται το πεδίο παγίωσης της ομιλούμενης γλώσσας. Από εκεί εφορμούν οι όποιες προθέσεις, εθνικιστικές, κοσμοπολίτικες ή διεθνιστικές, συμφιλιώνοντας αισθητική με ιδεολογία.

Οι λαϊκιστικές βλέψεις της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου αποπειρούνται να εξαρθρώσουν το συσχετισμό δημοτικισμού και αριστεράς. Ο Μεταξάς, παρόλο που ο ίδιος είναι θιασώτης της καθαρεύουσας, καλεί τον Τριανταφυλλίδη να εκπονήσει μια *Γραμματική για τη Νέα Ελληνική Γλώσσα*. Οι απόπειρα θεσμοποίησης του δημοτικισμού γίνεται ακριβώς τη στιγμή που παγιώνεται στις συνειδήσεις η νέα διάστασή του, αμβλύνοντας στην πράξη τις αριστερές προθέσεις. Παράλληλα το μεταξικό φερέφωνο, η εφημερίδα το *Νέον Κράτος*, υιοθέτησε το σύνθημα «επιστροφή στις ρίζες» και με ελληνοκεντρική διάθεση διατράνωνε τις πνευματικές της πλέον- και όχι εδαφικές- αξιώσεις έναντι του ευρωπαϊκού πολιτισμού, προάγοντας τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό. Όπως σημειώνει ο Ματθιόπουλος « *η κύρια στόχευση του καθεστώτος ήταν να εξασφαλίσει μια ευρύτερη ανοχή και συναίνεση στο χώρο των καλλιτεχνών για τη κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών, θέλοντας να αποδείξει ότι όσα υποσχόταν ο πολιτικός κόσμος, και κυρίως οι αριστεροί, στην πραγματικότητα μόνο μια δικτατορία μπορούσε να εξασφαλίσει*».[103] Μια δικτατορία που όπως επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, δεν εφαρμόστηκε κατά τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της Δύσης, την ίδια περίοδο, αλλά η ιδεολογική θεμελίωση της κοινωνικής της πολιτικής «*παραπέμπει σε έναν πατερναλιστικό καπιταλισμό και όχι σε ένα κορπορατιστικό σύστημα*».[104]

Βρισκόμαστε ήδη στο μεσοπόλεμο, μια εποχή κατά την οποία οι πολιτικές διεκδικήσεις ολοένα και περισσότερο συγχρωτίζονται με τις πολιτισμικές συνδιαλλαγές.

---

[103] Ευγ. Δ. Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β, Μέρος Δεύτερο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ:437

[104] Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, οπ, σ: 119

***

Το νεότερο ελληνικό κράτος, ως θεσμός που οργανώθηκε στα πρότυπα των ευρωπαϊκών κρατών, αποπειράθηκε να δομήσει την πολιτική και σαφώς εξωστρεφή, σε συνδιαλλαγή με τη δυτική μήτρα, ταυτότητά του με εξωγενείς πρώτες ύλες, συχνά διάφορες ως προς την άμεση εμπειρία του νεότερου ελληνισμού. Προαπαιτούμενο σε αυτή την προσπάθεια αναδείχθηκε η άρθρωση του ελληνικού πολιτισμικού χώρου σε ενιαία οντότητα. Επρόκειτο για ένα συσπειρωτικό εγχείρημα παρατεταμένης διάρκειας με έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα καθώς η «αυθαίρετη» όσο και άμεση, μετεγκατάσταση στον ποικιλόμορφο ελληνικό πολιτισμικό χώρο, νέων ιδεολογικών/ πολιτικών συμφραζόμενων, διεκδίκησε μιαν υπό δόμηση ταυτότητα που λειτουργούσε αντιφατικά τόσο ως προς το υπό διαμόρφωση εκκοσμικευμένο εσωτερικό όσο και ως προς τον εξωτερικό προσανατολισμό της. Αντιφάσεις που σχηματικά θα απεικονίζονταν ως κάθετες, όσον αφορά στα εγχειρήματα αυτοκατανόησης και εγγενούς ιδιοπροσωπίας και ως οριζόντιες, αναφορικά με τη σύναψη σχέσεων με το εξωτερικό περιβάλλον. Κατά τη διάρκεια της ενοποιητικής διαδικασίας, άρρηκτα συνδεδεμένης με τις προθέσεις συγχρωτισμένων με τα ευρωπαϊκά ρεύματα πνευματικών και κοινωνικών ελίτ, επιχειρήθηκε η ιστορικοποίηση παραδόσεων και ο καθορισμός μιας ενιαίας εικόνας του ελληνικού γλωσσικού κώδικα, του οποίου η λόγια, γραπτή, γλώσσα δεν ομιλούταν, μέσω μιας εξίσου «τεχνητής» γλώσσας, της δημοτικής. Και στις δύο περιπτώσεις, καθώς οι παρεμβάσεις αφορούσαν στις προθέσεις κεντρικών φορέων εξουσίας, επρόκειτο δηλαδή για μία εκ των άνω πρόθεση συσπείρωσης υπό τη σκέπη μιας ενιαίας ταυτοτικής ομπρέλας, η *βίαιη* εξομοίωση εθεωρείτο μάλλον αναγκαία συνθήκη. Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύονται δίπολα που γέννησαν έριδες στους κύκλους των λογίων και της διανόησης, διαμορφώνοντας την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και δη πολιτισμική πραγματικότητα στον ελληνικό χώρο των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Στις παρυφές του, ο Πόλεμος του 1897, κατέστη πλήγμα για την εθνική αλαζονεία, καταδεικνύοντας την αδυναμία τού - έως τότε χρισμένου από τη Θεία Πρόνοια- ελληνικού λαού, να αντεπεξέλθει αυτόβουλα στις εθνικές επιθυμίες που διατράνωναν τα αποθέματα της ρομαντικής σκέψης.

Ενόσω η Ευρώπη ανέπτυσσε την τεχνογνωσία της και εκσυγχρονιζόταν με ταχείς ρυθμούς τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό, κοινωνικό πεδίο, ο μεγαλοϊδεατισμός κατεύθυνε το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης, εστιάζοντας σε μία Ελλάδα που θα συμπεριλάμβανε τόσο τους πολίτες του ελληνικού κράτους, όσο και τους αλύτρωτους αδερφούς. Στην εθνικιστική σκέψη η ιθαγένεια απομόνωνε, ως κίβδηλη και αλλότρια των εθνικών στόχων την εκάστοτε ετερότητα και το Ανατολικό Όραμα αντιμαχόμενο τη μίμηση δυτικών προτύπων, διεκδίκησε την

κυριαρχία της ελληνικής φυλής, όπως την προήγαγαν ο Ίωνας Δραγούμης, και οι λαγαρές ελληνικές παραδοσιακές αξίες του Περικλή Γιαννόπουλου.

Οι θιασώτες των νεωτερικών ιδεών, φιλελεύθεροι ή σοσιαλιστές, συναρμοζώμενοι στη δημοτικιστική κίνηση, αντιμετωπίστηκαν από τη συντηρητική σκέψη ως εχθροί. Η χρήση της γλώσσας του λαού, μολονότι για τους ίδιους κάλυπτε διαφορετικά σημαινόμενα, μεταφυσικά ή κοινωνικά, στηλιτεύτηκε από τους καθαρολόγους με την εικονοκλαστική της δράση έναντι παραδεδομένων όπως το Ορθόδοξο δόγμα, η γλώσσα και τα αρχαιοελληνικά ιδεώδη. Και ενώ οι κρατικοί θεσμοί στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, διατηρούν –έστω και απρόθυμα- προγενέστερες πρακτικές συνάδοντας με την καθαρολογική τυπολατρία, η λογοτεχνία είτε ως απόπειρα απεικόνισης του λαϊκού βίου και των αξιών του είτε ως άνοιγμα στον ευρωπαϊκό ορίζοντα καθίσταται δίαυλος επικοινωνίας αφενός του νεωτερικού κοσμοπολιτισμού, οργανώνοντας σε ένα ιστορικό συνεχές το πολυσχιδές ελληνικό πολιτισμικό μόρφωμα, αφετέρου των πρώτων διεθνιστικών αναζητήσεων, παγιώνοντας και στις δύο περιπτώσεις τη δημοτική γλώσσα. Σαφώς οι αναγνώσιμες αντιφάσεις στα πεδία της γλώσσας και της κουλτούρας δυσχέραναν τον ελληνικό αυτοπροσδιορισμό και την οργάνωση μιας σταθερής πολιτικής ταυτότητας, παράλληλα όμως ανέδειξαν την ποικιλία των πολιτισμικών όρων που συνθέτουν μια τέτοια ταυτότητα και τη δυναμική σχέση ιδεολογίας και αισθητικής.

[2]
Μεσοπόλεμος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η θρυαλλίδα των υπερρεαλιστών

Ι. σκιαγραφώντας την είσοδο του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα

Ο καιρός τής belle époque στην Ευρώπη έληξε οριστικά με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η νίκη της Αντάντ το 1918 σκιαγράφησε εκ νέου το ευρωπαϊκό προφίλ, οδηγώντας σε μια εποχή που επρόκειτο να τερματιστεί το Σεπτέμβριο του 1939, όταν ξέσπασε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Τα είκοσι ένα χρόνια του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου έβριθαν πολιτικών γεγονότων και ιδεολογικών –ισμών που απέβλεπαν στην ανατροπή του προγενέστερου status quo και στην εγκατάσταση μιας νέας καθεστηκυίας τάξης, της οποίας σύντομα διαγνώστηκε ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας και οι ουτοπιστικές της αφορμές.

Την ίδια εποχή το *νεωτερικό/ μοντερνιστικό* πνεύμα που από τις αρχές ήδη του αιώνα επιχείρησε να προάγει άδηλες -έως τα τότε- πλευρές των ατόμων και των κοινωνιών τους, συμπορευόμενο και συμπαρασυρόμενο στη δίνη της προόδου, που αφορούσε είτε στις νέες τεχνογνωσίες και επιστημονικές ανακαλύψεις είτε στη φροϋδική θεώρηση της ανθρώπινης ψυχής, *πρωτοπορούσε* μέσα από κινήματα της σκέψης, του λόγου ή *και* της εικόνας όπως είναι ο φουτουρισμός του Μαρινέτι , το νταντά του Τριστάν Τζάρα και ο σουρεαλισμός του Αντρέ Μπρετόν. Ας σημειώσουμε πως οι όροι μοντερνισμός και πρωτοπορία, που εν πολλοίς εγκιβωτίζουν στο χώρο τους το πλήθος των καλλιτεχνικών –ισμών της εποχής, συγχέονται, καθώς ο εκάστοτε ερευνητής δύναται να τους χρησιμοποιήσει κατά το δοκούν, ενώ η σύγχρονη δυτική βιβλιογραφία βρίθει μελετών –πολλές εκ των οποίων είναι μεταφρασμένες στα ελληνικά ή έχουν εκπονηθεί από Έλληνες- που επιχειρούν να αποσαφηνίσουν τις έννοιες.

Μια αδρομερής και εξίσου σχηματική στεγανοποίηση μοντερνισμού και πρωτοπορίας οδηγεί στην ανάδειξη διαφορών που εστιάζονται στις σχέσεις ομάδας-ατόμου, ρηξικέλευθου- παράδοσης. Ενώ η πρωτοπορία ως «*απότοκο ομαδικής*

συμμετοχής»[105] όπως σημειώνει ο Γιάνναρης, αρνείται την οιανδήποτε σχέση με ό,τι ονομάζεται παράδοση, ο μοντερνισμός ως γέννημα προσωπικών πνευματικών αναζητήσεων, ήδη από τα μεσοπολεμικά χρόνια, συνδιαλέγεται έστω και απρόθυμα με το παραδοσιακό προκειμένου να προάγει το νεωτερικό. Η εν λόγω διευκρίνιση οδηγεί την παρούσα μελέτη εμπρός στον σκόπελο της τοποθέτησης του σουρεαλισμού σε ένα οροθετημένο πεδίο είτε αυτό αναφέρεται στην πρωτοπορία είτε στο μοντερνισμό. Κατά την άποψη της γράφουσας η θεώρηση πνευματικών κινημάτων δεν επιδέχεται στεγανοποίηση, όπως επί παραδείγματι θα δεχόταν μια μαθηματική θεωρία ή νόμος, μολονότι και σε αυτόν το χώρο, των μαθηματικών, εντοπίζονται εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τους κανόνες. Υπ' αυτή την προϋπόθεση ο σουρεαλισμός, όπως και κάθε πνευματική, καλλιτεχνική ή φιλοσοφική ενατένηση του κόσμου, δεν αποτελεί κάτι απτό ή συγκεκριμένο αλλά μια ευμετάβλητη πρώτη ύλη που αναγνωρίζεται στις πνευματικές αναζητήσεις ατόμων ή ομάδων αλλά και στις απόπειρες ανάγνωσης αυτών των αναζητήσεων κατά τη διαδικασία του κοινωνικού αναστοχασμού. Έτσι ενώ δύναται να εντοπιστούν βασικά συστατικά της στις προθέσεις των θιασωτών του κινήματος και τα οποία δε διαφεύγουν του πολιτικού, εντούτοις μεμονωμένα, σε άτομα ή ομάδες ατόμων, διατρανώνονται αντιθέσεις που οι αφετηρίες τους συχνά εντοπίζονται στους όρους πρόσληψής του. Η απομάκρυνση του σουρεαλισμού από το κίνημα του νταντά και σταδιακά από την αυτόματη γραφή αλλά και ο γλωσσικός αισθητισμός μελών της ομάδας του Μπρετόν, μεταξύ άλλων οδηγούν τον Νάνο Βαλαωρίτη στο να χαρακτηρίσει το γαλλικό υπερρεαλισμό ως «μέγα αιρεσιάρχη του μοντερνισμού». [106]

Ο όρος σουρεαλισμός γεννήθηκε το 1918 από τον Γκιγιώμ Απολλιναίρ[107]. Ακριβώς αυτή την έννοια της *υπερπραγματικότητας* ιδιοποιήθηκε ο Αντρέ Μπρετόν, όταν στα 1924 μαζί με τον Λουί Αραγκόν και τον Φιλίπ Σουπώ υπέγραψαν το πρώτο σουρεαλιστικό μανιφέστο. Αποστασιοποιημένος πλέον από το κίνημα του νταναϊσμού, απόλυτα προσηλωμένος στις φροϋδικές θεωρήσεις που υποστήριζαν την ελεύθερη έκφραση του υποσυνείδητου μέσω της αποποίησης καλλιτεχνικών και ηθικών συμβάσεων, και συναφής με διεθνιστικές συναρτήσεις, ο σουρεαλισμός έκανε την εμφάνισή του στους παρισινούς πνευματικούς κύκλους ως κίνημα που διεπόμενο

[105] Βλ: Γιώργος Γιάνναρης, *Η ελληνική πρωτοπορία – Νικόλας Κάλας, Θεόδωρος Ντόρρος,* Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005, σ:11
[106] Ν. Βαλαωρίτης, *Για μια θεωρία της Γραφής Β', κείμενα για τον Υπερρεαλισμό,* Ηλέκτρα, Αθήνα 2006, σ: 47 για αισθητική γλώσσα και 159- 162
[107] Γιώργος Γιάνναρης, οπ, σ: 13

από ρηξικέλευθες προγραμματικές αρχές, επιχειρεί να σπάσει τα δεσμά του κατεστημένου. Καταδικάζοντας όλους τους εγκλεισμούς που επιφέρουν ο ορθολογισμός, η ηθική, η θρησκεία, οι κοινωνικές επιταγές και τα πάσης φύσεως είθισται, ο σουρεαλισμός επεδίωξε να ανασύρει εικόνες και ψυχικές έξεις εγκατεστημένες πέρα από τα όρια της λογικής, χρησιμοποιώντας ως εργαλεία του το αντικειμενικά τυχαίο (συναθροίσεις φράσεων και εικόνων δίχως λογική ακολουθία) και την αυτόματη γραφή, που οι Μπρετόν και Σουπώ είχαν παρουσιάσει το 1919, μέσα από τις στήλες του περιοδικού *literature*, του οποίου υπήρξαν συνιδρυτές. Έκτοτε τα έργα τους προσεγγίζοντας τα όρια του αλόγου και του ονείρου, συγχωνεύοντας το εγώ με την οικουμενική ζωή, εξύμνησαν τον έρωτα και τον ερωτισμό,[108] στοχεύοντας στην ολοκληρωτική απελευθέρωση του ανθρώπινου πνεύματος ή όπως σημειώνει ο Γιάνναρης στην «*ανατροπή της λογικής του κόσμου με πρώτο όπλο του το σαρκασμό»*[109].

Σύμφωνα με τη μελέτη του Freud *Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο,* η οποία μεταφράστηκε στα γαλλικά από τη φίλη και συνεργάτιδα του Ανδρέα Εμπειρίκου, Μαρία Βοναπάρτη στα 1930, «*Το χιούμορ δεν έχει μόνο κάτι το απελευθερωτικό, ανάλογο με αυτό που εντοπίζουμε στο πνεύμα ή στο στοιχείο του κωμικού, αλλά και κάτι το ευγενές και υψηλό, δηλαδή χαρακτηριστικά που δε συναντά κανείς στους άλλους δύο τρόπους απόκτησης της ηδονής μέσα από τη διανοητική δραστηριότητα… Το Εγώ αρνείται να αλωθεί, αρνείται να αφεθεί στον πόνο που του επιβάλλεται από τις συνθήκες της εξωτερικής πραγματικότητας, όπως επίσης δεν παραδέχεται ότι τα τραύματα από τον έξω κόσμο είναι ικανά να το αγγίξουν. Ακόμη περισσότερο, δείχνει ότι ακριβώς αυτά (τα τραύματα) μπορούν να μεταβληθούν σε ευκαιρίες για άντληση ηδονής. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του χιούμορ».*[110] Η ειρωνεία, το χιούμορ, ο σαρκασμός, υπήρξαν όπως σημειώνει η Ν. Λοϊζίδη, «*από τα σημαντικότερα στοιχεία του υπερρεαλιστικού ύφους και ήθους… Συγκεκριμένα, το χιούμορ είναι η συνέπεια ενός αλύπητου αυτοσαρκασμού που εξωθείται ως τα όρια του παράλογου ή, αντίθετα, η συνέπεια ενός μεγάλου*

[108]Η συνύπαρξη ατόμου και κοινωνίας σε ένα αδιάσπαστο όλον με την ταυτόχρονη δυναμική του ερωτισμού είναι, κατά τον Γιάνναρη, απότοκα της ψυχαναλυτικής προσέγγισης του Φρόιντ επάνω στο μυθιστόρημα Gradiva του Γιένσεν. Γιώργος Γιάνναρης, οπ, σσ: 17-18

[109] στο ίδιο, σ: 11

[110] Sigmund Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten,* εκδ. Franz Deuticke, Λειψία και Βιέννη 1905, σ: 369. Το απόσπασμα αναδημοσιεύεται στο: Νίκη Λοϊζίδη, «Το χιούμορ ως μηχανισμός υπέρβασης της 'έξαλλης ελληνολατρείας' του Νίκου Εγγονόπουλου» στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,* Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2010, σ: 42

θριάμβου του Εγώ, όταν αυτό κατορθώνει να παραμείνει αδιάβλητο από τις δοκιμασίες και τις επιθέσεις της εξωτερικής πραγματικότητας».[111]

Μιας πραγματικότητας με την οποία το κίνημα του Μπρετόν ήρθε σε ρήξη τόσο όσον αφορά στις φόρμες και τη θεματολογία της υφιστάμενης λογοτεχνίας, όσο και με τα ουτοπικά οράματα των ολοκληρωτισμών της εποχής. Κατά τον Γιατρομανωλάκη η «*οι υπερρεαλιστές δεν περιορίζονται απλώς να εκφράζουν την αντίθεσή τους κατά των παραδοσιακών εκφραστικών τρόπων και μέσων αλλά και κατά της παραδοσιακής θεματολογίας... Μολονότι δεν έχουμε ρητές απόψεις των Ευρωπαίων πρωτοπόρων υπερρεαλιστών σχετικά με τον κλασικό κόσμο, γνωρίζουμε πως η γραμμή που συνδέει την Ελλάδα του Παρθενώνα με τον Μιχαηλάγγελο και τον Cézanne δεν ήταν απλώς ξένη γι' αυτούς- ήταν εχθρική».*[112] Από την άλλη, όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει οι σουρεαλιστές υποστήριξαν τη συνάφεια του κινήματος με το ρομαντισμό και το συμβολισμό, αναφορικά με τις επιλογές θεμάτων. Βέβαια οι ισορροπίες ανάμεσα σε προγενέστερα καλλιτεχνικά ρεύματα ή κινήματα υπήρξαν ιδιαίτερα εύθραυστες καθώς ο σουρεαλισμός «*επεδίωξε την απελευθέρωση όχι του στίχου, όπως επέμενε πιο πριν ο συμβολισμός, αλλά του ανθρώπου»,*[113] τονίζοντας την κοινωνικοπολιτική διάσταση του κινήματος.

Στα 1930, το δεύτερο σουρεαλιστικό μανιφέστο, προσέδωσε στις αρχές του κινήματος μια εντονότερη αριστερή, ιδεολογικά, χροιά, την οποία απρόσκοπτα υπηρέτησε κυρίως ο Αραγκόν που την ίδια χρονιά δημοσίευσε το ποίημα, με τον ενδεικτικό για τις προθέσεις του τίτλο, «Κόκκινο Μέτωπο».[114] Ο Μπρετόν, ο Πωλ Ελυάρ και οι υπόλοιποι σουρεαλιστές μολονότι με τα δοκίμιά τους επιχείρησαν να προάγουν ένα συγκρητισμό κομουνιστικών και σουρεαλιστικών αντιλήψεων, που εκδηλώθηκαν κυρίως στην καταγγελία του εθνικοσοσιαλισμού, στην πράξη ήρθαν σε ρήξη με τον σταλινικό κομμουνισμό που προήγαγε η Σοβιετική Ένωση. Ρήξη που καίρια εκδηλώνεται στην απόρριψη από τον σοβιετικό Έρεμπουργκ της συμμετοχής των σουρεαλιστών στο Διεθνές Συνέδριο καλλιτεχνών κατά του φασισμού στα 1935

---

[111] Νίκη Λοϊζίδη, «Το χιούμορ ως μηχανισμός υπέρβασης της 'έξαλλης ελληνολατρείας' του Νίκου Εγγονόπουλου», οπ, σσ: 41-42

[112] Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Ανδρέας Εμπειρίκος: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου,* Κέδρος, Αθήνα 1983, σ: 112

[113] Γιώργος Γιάνναρης, οπ, σ: 10

[114] Δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα από τους Νέους Πρωτοπόρους το 1933, περίοδο που το περιοδικό ήταν ακόμη ανοικτό στις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες, πριν ταυτιστεί με τις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Κατά τον Καγιαλή θεωρείται το πρώτο υπερρεαλιστικό ποίημα που εμφανίζεται στην Ελλάδα. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ: 138

και εύγλωττα διατυπώνεται από τον εκπρόσωπο της Σοβιετικής Ένωσης που υποστήριζε : *«Οι υπερρεαλιστές είναι βέβαια σύμφωνοι με τον Χέγκελ, με τον Μαρξ και με την επανάσταση, αλλά εκείνο που δε θέλουν είναι η εργασία. Μελετούν, για παράδειγμα, την παιδεραστία και τα όνειρα […]. Το θέμα «Γυναίκες» είναι ήδη γι' αυτούς κομφορμισμός […] χρησιμοποιούν τον Φρόιντ για ταμπέλα, και οι πιο κοινές διαστροφές κρύβονται κάτω από το πέπλο του ακατανόητου. Όσο πιο ηλίθιο είναι κάτι, τόσο είναι καλύτερο!»*.[115] Πάραυτα η «μεσσιανική» αποστολή του κινήματος, υπερβαίνοντας τα γαλλικά διανοητικά σύνορα επηρέασε τις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες και προσχώρησε στο ελληνικό έδαφος την αυγή της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας.

Χρονικά περιορισμένος εν συγκρίσει με το ευρωπαϊκό ανάλογό του, ο ελληνικός μεσοπόλεμος έθεσε την αφετηρία του στη λήξη της εκστρατείας των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία. Εκστρατεία που έφερε ως επίλογο τη μικρασιατική καταστροφή και το θάνατο του μεγαλοϊδεατισμού που έως τότε διατράνωνε την ελληνική φαντασιακή ταυτότητα, παρέχοντας παράλληλα έρεισμα στις επεκτατικές ελληνικές προθέσεις. Ο Γ. Δαφνής, συντηρητικός ιστορικός, σύγχρονος των γεγονότων που περιγράφει σημείωνε: «*Η Μικρασιατική καταστροφή δεν ετερμάτισε μονάχα μίαν περίοδο. Έγινεν και η αφετηρία μιας νέας. Η Ελλάς από το 1923 είναι κάτι καινούργιο».*[116] Η Συνθήκη της Λοζάννης, οριοθετώντας την αυγή τού ελληνικού μεσοπολέμου, θέσπισε μια νέα πραγματικότητα στις επικρατούσες ιδεολογικές, κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές ζυμώσεις του ελληνικού κράτους, επιβάλλοντας νέα σύνορα και την εισροή σε ελληνικό έδαφος, περισσοτέρων του ενός εκατομμυρίου προσφύγων που έφεραν στις σκευές τους τη φτώχεια, τους καημούς, τα ρεμπέτικα τραγούδια τους, και μια κουλτούρα με κοσμοπολίτικες απολαβές που υποδόρια και σταδιακά επιζητούσε να εγκατασταθεί στον ελληνικό χώρο.

Όπως αργότερα σημείωσε ο Γ. Σεφέρης «*Αυτό που είχαμε συνηθίσει να λένε "η ελληνική διασπορά" και το ονομάζαμε το γένος των Ελλήνων, είχε καταργηθεί. Για πρώτη φορά, ολόκληρος ο ελληνισμός, εκτός από ελάχιστα παρακλάδια, είχε συγκεντρωθεί μέσα στα σύνορα του Ελλαδικού κράτους. Καθώς το αισθανόμουνα, αυτό το φαινόμενο ήταν το πιο σημαντικό από όσα είχε κληροδοτήσει στη γενιά μας η*

[115] Βλ: Annick Benoit- Dusausoy & Guy Fontaine (διεύθυνση έκδοσης), *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, *Ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας* , οπ., σ:135

[116] Γ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940,* Ίκαρος, Αθήνα 1974. τομ. Α', *Ο Βενιζελισμός κυβερνά,* σ: 5. Επίσης βλ: Άλκη Ρήγου, οπ, σσ: 16-17

περίοδος που είχε αρχίσει με τους πολέμους του '12 και έκλεινε τώρα»[117]. Ο ποιητής με την οξύνοια του διπλωμάτη, κατέγραψε εκείνο που έμελλε να απασχολήσει μεγάλο μέρος της συλλογικής συνείδησης στην πορεία της ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας. Ένα Κράτος με διευρυμένα σύνορα που όμως όφειλε να αποσοβήσει τους μεγαλοϊδεατικούς στόχους που έως τότε οργάνωναν την ιδεολογηματική του σκευή, περιορίζοντας και αναστρέφοντας τα οράματά του προς νέες κατευθύνσεις.

Στη διελκυστίνδα ενός οράματος που είχε οριστικά χαθεί και μιας πραγματικότητας που έβριθε πολιτιστικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ανακατατάξεων, το ελληνικό κράτος βίωσε τη δεύτερη από την εποχή της σύστασής του δημοκρατική περίοδο μεταξύ των ετών 1924- 1935. Επρόκειτο για μια δημοκρατία που χαρακτηριζόταν από την παρουσία του στρατού στα πολιτικά πράγματα και κλυδωνιζόταν από αλλεπάλληλες κρίσεις με καταβολές που, μεταξύ άλλων, ανάγονταν στον Εθνικό Διχασμό, τους εξωτερικούς δανεισμούς και εν πολλοίς την οικονομική πολιτική που είχαν υιοθετήσει οι προηγούμενες, του 1922, κυβερνήσεις. Απόρροια όλων η κρίση σε κοινωνικό πεδίο που είχε κορώσει με την είσοδο των πληθυσμών που εγκατέλειψαν οριστικά της εστίες τους από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Όπως σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς «*μεταξύ του 1924 και του 1928 μεσολάβησαν δέκα πρωθυπουργίες, τρεις γενικές εκλογές και έντεκα στρατιωτικά κινήματα ή τελεσίγραφα»*[118]. Η δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926) και η άρση συνταγματικών άρθρων παράλληλα με την διάλυση της Βουλής από τον Μεταξά την 4^{η} Αυγούστου του 1935, αποδίδει με σκοτεινούς προπλασμούς την αδράνεια των κοινοβουλευτικών θεσμών και την υποστήριξη των μεσαίων στρωμάτων στο Στρατό, που ιδιαίτερα την μεταξική περίοδο επρόκειτο να αναλάβει το ρόλο του υπερασπιστή της δημόσιας τάξης από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Πρόκειται για δεκαεφτά χρόνια της ελληνικής ιστορίας, που δύνανται να σκιαγραφηθούν ως ένα αμάλγαμα πολιτικών σχημάτων που, διατηρώντας ως φόντο τούς προπλασμούς της κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας, κατοπτρίζουν την κοινωνικοπολιτική ασάφεια και τη συνειδησιακή αβεβαιότητα των κατοίκων του ελληνικού κράτους, του οποίου οι –εκτός αριστεράς- διανοούμενοι μοιάζει να ακροβατούν σε μια αισθητική - ιδεολογική διελκυστίνδα ανάμεσα στον μοντερνισμό και τη συντήρηση, τον ευρωπαϊσμό και τον ελληνοκεντρισμό.

---

[117] Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπ. 41*, Ίκαρος, Αθήνα 1972, σ:23
[118] Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία,* Ολκός, Αθήνα 1974, σ: 31

Ο Άγγελος Σικελιανός και η σύζυγός του Εύα Πάλμερ διοργανώνουν τις Δελφικές Εορτές (1927 & 1930) σε μια προσπάθεια ανασύστασης του αρχαιοελληνικού πνεύματος. Η λαϊκή παράδοση, επιχειρείται να αποκαθαρθεί από οτιδήποτε ευρωπαϊκό. Αγκαλιάζεται ξανά το Βυζάντιο – η ζωγραφική του Φ. Κόντογλου το καταδεικνύει-, η λαϊκή αρχιτεκτονική- όπως την προήγαγε ο Πικιώνης και τη σχεδίασε ο Εγγονόπουλος-, και προάγεται η λαϊκή ζωγραφική του Θεόφιλου, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '20. Το ενδιαφέρον έγκειται πως και η Ευρώπη την ίδια περίοδο προήγαγε ανάλογες προθέσεις επαναδιαπραγμάτευσης με το μεσαιωνικό παρελθόν. Ο ναΐφ ζωγράφος Ρουσσώ, ανακαλύπτεται στα μεσοπολεμικά χρόνια, απόρροια της μοντερνιστικής βούλησης συνδιαλλαγής με την παράδοση[119].

Η διαφορά εντοπίζεται στην ποιότητα των προθέσεων, στα ιδεολογικά ρεύματα εντός των οποίων εμβαπτίζονται οι δημιουργοί. Φερ' ειπείν η εχθρική στάση του Κόντογλου απέναντι στη νεωτερικότητα και η εμμονή του στις βυζαντινές καλλιτεχνικές νόρμες, απότοκο της μαθητείας του στη βυζαντινή αγιογραφία, αποκαλύπτονται αντιφατικές. Ο ίδιος στο βιβλίο του *Πέδρο Καζάς* (1920) σημείωνε με μάλλον νεωτερική διάθεση πως: «*Εκείνο που κάνει στα μάτια μου την τέχνη πολύτιμη, είναι η απόλυτη ελευθερία που έχει να σοφίζεται και να φτιάνει… νέα πράματα, κι όλο νέα, κι όλο νέα».* Ενώ ο Ν. Χατζηνικολάου αναφέρεται σε πρώιμες επιδράσεις που δέχεται ο ζωγράφος από το γερμανικό μεσοπολεμικό κίνημα «Νέα Αντικειμενικότητα» και την τεχνική του πουαντιγισμού.[120] Κατά τον Ν. Δασκαλοθανάση, κύριο χαρακτηριστικό της εμμονής του Κόντογλου στο Βυζάντιο, όχι ανεξάρτητο από τη γενικότερη πρόθεση των καλλιτεχνών της εποχής, «*αποτελεί η προσπάθεια να θεωρηθεί η «επιστροφή στις ρίζες» ως φαινόμενο αφενός μεν αυθόρμητο και αφετέρου αποκλειστικά «γηγενές»».*[121] Έτσι η τάση «επιστροφή στις ρίζες» καλλιεργείται ως φυσική συνέπεια μιας πολιτισμικής συνέχειας της οποίας τα χάσματα παρελθόντος – παρόντος καλύπτονται με την ανακάλυψη την ίδια εποχή του Π. Ζωγράφου ή του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου από τον Γ. Γουναρόπουλο, που ας

---

[119] Το ενδιαφέρον της εποχής έγκειται στο ότι πολλοί καλλιτέχνες την ίδια περίοδο επεδίωξαν την αμεσότητα και την απλότητα στη ζωγραφική απόρροια της πρόθεσης κατά τον Gombrich, να καταστήσουν την τέχνη προσιτή για το απλό κοινό, ας προσέξουμε: «*Και στη ναζιστική Γερμανία και στην κομουνιστική Ρωσία, αυτή η θέση βρήκε πρόθυμη υποστήριξη από τους πολιτικούς..».*Βλ: E. H. Gombrich, οπ, σ: 589

[120] Ν. Χατζηνικολάου, «Τέσσερις Έλληνες ζωγράφοι του 20ου αιώνα», στο *Εθνική τέχνη και πρωτοπορία,* Το όχημα, Αθήνα 1982, σ: 55-58, στη σελ 58 και η παράθεση από το βιβλίο του Κόντογλου.

[121] Ν. Δασκαλοθανάσης « Η βυζαντινότροπη ζωγραφική του Φώτη Κόντογλου» στο Ν. Δασκαλοθανάσης, Α. Κωτίδης, *Τέχνες Ι: Ελληνικές εικαστικές τέχνες, επισκόπηση ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, Νεότερη και σύγχρονη τέχνη,* οπ, σσ:59-60

το προσέξουμε, η ζωή του ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τα καλλιτεχνικά δρώμενα της γαλλικής πρωτεύουσας. Σαφώς, όπως επισημαίνει ο Δασκαλοθανάσης, παρατηρείται φυσική συγγένεια ανάμεσα στη λαϊκή τέχνη του Θεόφιλου και τα έντονα χρώματα ή τις τυπικές ανατομικές και προοπτικές παραμορφώσεις που θυμίζουν βυζαντινή τεχνοτροπία και ανακαλύπτονται και στη συστηματική εντρύφηση του Κόντογλου με τη βυζαντινή τέχνη. Στην πράξη όμως ανάλογα μοτίβα παρουσιάζει η λαϊκή τέχνη και άλλων λαών της βαλκανικής.[122]

Στο λογοτεχνικό πεδίο οι επιλογές των πεζογράφων της αιολικής σχολής[123] αναπαριστώντας τα πρόσφατά τους ιστορικά δρώμενα εμπότισαν το λόγο τους με προφορικά και αγροτικά ιδιωματικά στοιχεία, προκειμένου να αποδώσουν το μέγεθος των συναισθημάτων που είχε γεννήσει ο πόλεμος και η εθνική απώλεια του 1922. Δίπλα και πάνω από τους νέους συγγραφείς, πνευματικές μορφές καταξιωμένες στη συνείδηση του κόσμου, όπως ο Κωστής Παλαμάς, με τις παρνασιστικές και συμβολιστικές ποιητικές του απολαβές, ή ο πεζογράφος και εκδότης Γρ. Ξενόπουλος, έγραφαν και ασκούσαν κριτική, δίνοντας το δικό τους στίγμα υπέρ της δημοτικής γλώσσας στα πνευματικά σαλόνια της εποχής. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι πολλοί από τους συγγραφείς ή ποιητές παράλληλα με τη λογοτεχνία υπήρξαν και δημόσιοι υπάλληλοι και στην πράξη δίγλωσσοι. Όπως σημειώνει ο Παλαμάς «*μερικοί… δε θα μπορούνε να το χωνέψουν πως ο ίδιος άνθρωπος είναι στη φιλολογική του εργασία ένας τέτοιος μαλλιαρός, και στην υπηρεσία του αττικιστής από την κορυφή ως τα νύχια».*[124] Στο χώρο της διανόησης το Γλωσσικό Ζήτημα συνέχιζε να υφίσταται ως απόρροια της εννοιολογικής ταύτισης γλώσσας και έθνους, προάγοντας τη διγλωσσία από την οποία κάποιες φορές – όπως στην περίπτωση του Καρυωτάκη, συνειδητά και με σκοπό τη σάτιρα-, έβρισκε αφορμές ο ποιητικός λόγος.

Η ποιητική του Καρυωτάκη, όπως αρχικά και εκείνη του «εξωελλαδίτη» Καβάφη, κατακρίθηκε από νέους διανοουμένους, λογοτέχνες, εικαστικούς, κριτικούς και θεωρητικούς της σκέψης, ως επί τω πλείστον κοσμοπολίτικης νοοτροπίας και ευρωπαϊκής παιδείας, οι οποίοι ανεβαίνουν στο προσκήνιο, επιζητώντας ένα ρόλο πλάι στους ήδη κρατούντες της ελληνικής διανόησης. Με το έργο και την αρθρογραφία τους στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της εποχής, επιχειρούν να

[122] Βλ: Ν. Δασκαλοθανάσης, οπ, σ: 61 & Ν. Χατζηνικολάου, οπ, σ: 38

[123] Αναφερόμαστε ειδικότερα στους Στρατή Δούκα, Ηλία Βενέζη και Στρατή Μυριβήλη. Για την αιολική σχολή αλλά και τα υπόλοιπα λογοτεχνικά ρεύματα της μεσοπολεμικής περιόδου Βλ: Roderick Beaton, οπ, σσ:120-233 και Λίνος Πολίτης, οπ, σσ: 219-332

[124] Κ. Παλαμάς, *Αλληλογραφία,* τ. Α', επιμ. Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1975, σ:63

καταγράψουν το ελληνικό γίγνεσθαι, να αποσαφηνίσουν τις σκαιώδες πτυχές του, και να προτείνουν -στο βαθμό που καθείς εξ αυτών τα επιδέχεται- τα νεωτεριστικά αιτήματα του δυτικού κόσμου, αφενός προάγοντας ανανεωμένες εικόνες της ελληνικής πραγματικότητας, απομακρυσμένες από τον ακαδημαϊσμό και την ηθογραφία, αφετέρου επιδιώκοντας την παύση του φαινομένου της διγλωσσίας είτε προτείνοντας μια δημοτική πλήρως απαγκιστρωμένη από το φαναριώτικο λογιοτατισμό είτε αποβλέποντας στο μοντερνιστικό διακύβευμα της ανανέωσης και αναδιαπραγμάτευσης της παράδοσης και της γλώσσας. Πρόκειται για τη φιλοευρωπαϊκή, μοντερνιστική πτέρυγα της γενιάς του ’30 που στο σύνολό της χαρακτηρίστηκε από τους επερχόμενους, δίχως η ίδια ποτέ να το επικυρώσει, ως η γενιά που προέταξε στους στίχους, την πεζογραφία, τα εικαστικά, την αρθρογραφία του μεσοπολέμου και γενικότερα στην ελληνική σκέψη, την έννοια της ελληνικότητας. Μια γενιά που παρά τις ηγεμονικές της αξιώσεις, συγκρούονταν επάνω στον σκόπελο της αμελητέας κοινωνικής απήχησης, όπως διαπιστώνεται από το αναγνωστικό ενδιαφέρον ενός μεσοαστικού κοινού εθισμένου αρχικά στα ληστρικά και στη συνέχεια, από τα μέσα της δεκαετίας του ’30, στα αστυνομικά και βεβαίως στα αισθηματικά λαϊκά μυθιστορήματα.[125]

Την ίδια περίπου εποχή, και δη από τις αρχές της δεκαετίας του ’30, εθνικιστικά κόμματα και οργανώσεις, δίχως πάντα συγκεκριμένο ιδεολογικό υπόβαθρο, επηρεασμένα από την αίγλη των ευρωπαϊκών αναλόγων τους, -του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού-, απόθεσαν τα πατριωτικά και φιλολαϊκά τους κίνητρα στην ελληνική ιστορική παλέτα. Με έδρα τους κυρίως την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, επιχείρησαν να ορίσουν εκ νέου στην ελληνική συλλογική συνείδηση έννοιες όπως *λαός, πατριωτισμός, νομιμοφροσύνη*[126] και μέσω αυτών να προβάλλουν τα αντικομμουνιστικά ή και τα αντισιωνιστικά τους συνθήματα, προσεταιριζόμενα τα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

---

[125] Βλ: Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, ειδικότερα στις σσ: 61-66, στις οποίες αναφέρονται οι πωλήσεις αντιτύπων έργων των Σεφέρη, Κάλας, Εμπειρίκου, Εγγονόπουλου που δεν ξεπερνούσαν τα διακόσια αντίτυπα, με εξαίρεση τους *Προσανατολισμούς* του Ελύτη (τριακόσια δέκα αντίτυπα) ενώ αντιπαραβάλλονται η *Ζωή εν Τάφω* του Μυριβήλη και ο *Επιτάφιος* του Ρίτσου τον Ιούνιο του 1936 σε δέκα χιλιάδες αντίτυπα. Το τελευταίο θεωρείται από τον Καγιαλή ως «*εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση, που εξηγείται αν λάβουμε υπόψη την επικαιρική σημασία του έργου, την υποστήριξή του από τον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΕ αλλά και την πλήρη ανταπόκρισή του στο κεντρικό θεωρητικό αίτημα της Αριστεράς της εποχής, που έθετε το δημοτικό τραγούδι ως πρότυπο για τη σύγχρονη επαναστατική λογοτεχνία*», βλ. στο ίδιο σ:64

[126] Ανάλυση των εννοιών και των περιεχομένων που τους αποδίδονται κατά το μεσοπόλεμο, κυρίως μέσα από τον Ημερήσιο Τύπο, μας παρέχει το πόνημα της Δ. Παπαδημητρίου, βλ: Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, οπ, σσ: 51-174

Ακριβώς στις αρχές της δεκαετίας του ’30 και ενώ μεσουρανούσαν δημιουργοί που το έργο τους επηρέασε τη ροή της ελληνικής Τέχνης, στο Παρίσι κυκλοφόρησε η ποιητική συλλογή *Στου γλιτωμού το χάζι* του Θεόδωρου Ντόρου, τον οποίο ο Γιάνναρης τοποθετεί στους πρωτοπόρους της μοντερνιστικής ποίησης ενώ ο Τσάκωνας τον κατατάσσει στους προδρόμους του ελληνικού υπερρεαλισμού.[127] Ανεξαρτήτως της αισθητικής της αποτίμησης, η ποίηση του Ντόρου, όπως και εκείνη του Νικήτα Ράντου[128] (φιλολογικό ψευδώνυμο του Νικόλαου Καλαμάρη ή Κάλας – ο οποίος στις κριτικές μελέτες του υπέγραφε ως Μ. Σπιέρος-), επρόκειτο να καταστούν θρυαλλίδες μιας αντιπαράθεσης που ενώ αρχικά κινήθηκε στο χώρο της αισθητικής τελικά οδηγήθηκε σε τόπους πολιτικούς, πράγμα που γίνεται αντιληπτό συνεξετάζοντας τις απόψεις περί Τέχνης, των Κάλας, Θεοτοκά και Σεφέρη.[129]Η έντονα πολιτική χροιά στο ριζοσπαστικό προσανατολισμό του Κάλας βρίσκει τις αναλογίες της στο λόγο των γάλλων σουρρεαλιστών. Αντιθέτως, όπως καταγράφεται στο λόγο του μοντερνιστή Θεοτοκά, παρατηρείται μιαν απόπειρα αποστασιοποίησης από το πολιτικό – κοινωνικό ρόλο που απέδιδαν στην τέχνη τόσο οι εθνικιστές όσο και η Αριστερά –ειδικότερα μετά το 1934-,[130] που στην πράξη υποβάλλεται σε μια διαδρομή άμεσα εξαρτημένη από τον φαντασιακό ακρωτηριασμό που υπέστη η υπό δόμηση ελληνική ταυτότητα μετά την μικρασιατική καταστροφή.

Οι αντιδράσεις δεν άργησαν να φανούν. Ο Καραντώνης χαρακτηρίζει τον Κάλας «*υπερμοντέρνο θορυβοποιό»* και κρίνοντας τον *υπερμοντερνισμό* αναφέρεται στο

---

[127] Δ. Τσάκωνας, *Ο ελληνικός υπερρεαλισμός,* Κάκτος, Αθήνα 1988, σσ: 31- 36

[128] Πρόκειται για τη συλλογή *Ποιήματα* (εκδ. 1933)

[129] Βλέπε εισαγωγή στο παρόν, σσ:3 & 11, 12

[130] Η προηγούμενη δεκαετία φαίνεται πως διατηρεί μιαν εντελώς διαφορετική φυσιογνωμία αναφορικά με την ιδεολογική πόλωση που διακρίνεται από το 1930 και εξής. Η Αριστερά αποδεικνύεται περισσότερο ανεκτική σε αισθητισμούς και «μποέμ» τάσεις όπως εκείνη του Ν. Λαπαθιώτη που είχε ομολογήσει ανοιχτά την ομοφυλοφιλία του και γενικότερα προσελκύει το ενδιαφέρον της διανόησης της εποχής. Όπως σημειώνει ο Καγιαλής ακόμη «*και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, που το 1922 κήρυσσε από τη Μούσα [περιοδικό της εποχής] τον αισθητισμό, ομολογούσε αργότερα για τα χρόνια εκείνα: «περίπου όλοι είμαστε τότε ομοϊδεάτες βλέπαμε πάντοτε προς τα αριστερά». Η Αριστερά, λοιπόν, της δεκαετίας του 1920 εμφανίζεται να προσελκύει και να στεγάζει τις λογοτεχνικές εκφράσεις της «φρικώδους παρακμής»...*» αναδεικνύοντας ως συνιστώσες της διανόησης του ’20 την κοινωνική αμφισβήτηση και την κριτική των αστικών αξιών. Μετά το καλοκαίρι του 1934 και το πρώτο Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων με τη συμμετοχή των Βάρναλη και Γληνού, προάγεται το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ταυτόχρονα με την προαγωγή της λαϊκής τέχνης *«- βάσει της σχετικής εισήγησης του Γκόρκι- ως την υψηλότερη μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας»*. Βλ: Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, σσ: 126-130 & 142-143. Το ίδιο φαίνεται πως συμβαίνει γενικότερα στο ευρωπαϊκό έδαφος, κατά τους Annick Benoit- Dusausoy & Guy Fontaine, « *[τ]ο 1930... σημαδεύει μάλλον το ξεκίνημα μιας δεκαετίας, στη διάρκεια της οποίας η λογοτεχνία θα σημαδευτεί όλο και πιο πολύ από την επιρροή της πολιτικής και από μια ορισμένη πόλωση*». Βλ: Annick Benoit- Dusausoy & Guy Fontaine, οπ, σ:134

«*εκφυλισμένο κράσπεδο*» της αληθινής τέχνης.[131] Η νέα ποιητική έκφραση για τους θιασώτες του ελληνοκεντρισμού, δεν είναι παρά ξένη μίμηση και αναφομοίωτη για τα ελληνικά ιδεώδη της τέχνης. Οι αντιδράσεις απέναντι στο ξένο και το ανθελληνικό ήδη διατυπωμένες στα δοκίμια του Ίωνα Δραγούμη και του Π. Γιαννόπουλου,[132] βρίσκουν ξανά έναν καίριο λόγο ύπαρξης σε μία αντίδραση στο μοντέρνο, μια λέξη που όπως μας πληροφορεί ο Τζιόβας, εμφανίζεται στο ελληνικό προσκήνιο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.[133]

Το 1931 δημοσιεύονται στο περιοδικό *Λόγος* οι θεωρητικές βάσεις του υπερρεαλισμού από τον Δημήτρη Χ. Μέντζελο[134]. Το ίδιο έτος είχε κυκλοφορήσει και η ποιητική συλλογή *Στροφή* του Γ. Σεφέρη. Περίπου τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1935, ο αστός, γαλλομαθής, ψυχαναλυτής Ανδρέας Εμπειρίκος τάραξε την ελληνική διανόηση με τη δημοσίευση εξήντα τριών μικρών πεζών ποιημάτων που απαρτίζουν τη συλλογή *Υψικάμινος*. Όπως σημειώνει ο Beaton «*[η] ελευθερία, που διεκδικούν αυτά τα ποιήματα, και πολύ περισσότερο τα κατοπινά έργα του Εμπειρίκου, είναι πολλαπλή:ελευθερία σεξουαλική, γλωσσική (με την τολμηρή ανάμειξη ασύμβατων, κατά τα μέτρα της εποχής, γλωσσικών τρόπων και τύπων), στιχουργική (με την απουσία οποιουδήποτε ποιητικού μέτρου), ελευθερία ακόμη και από όλους τους τοπικούς και χρονικούς περιορισμούς. Ο χώρος στον οποίο αναπτύσσονται όλα τα γραπτά του Εμπειρίκου, είναι ο κόσμος του πνεύματος, τον οποίο ο ποιητής θεωρεί απεριόριστο*».[135]

Ο Εμπειρίκος στρέφεται σε μια ακραιφνή οικουμενικότητα δυσανάλογη ως προς τον, ούτως ή άλλως, αναγνωρίσιμο κοσμοπολιτισμό μελών της γενιάς του ΄30. Εντούτοις, μολονότι το έργο του αντιστρατεύεται το λόγο της εποχής –συντηρητικό

---

[131] Ανδρ. Καραντώνης, «Ένας υπερμοντέρνος λόγιος», *Ιδέα,* τομ. 2, αρ.8, Αύγουστος 1933, σσ: 120-126, αναδημοσιεύεται στο Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 14

[132] Ο Γιαννόπουλος στο άρθρο του « Η ξενομανία» έγραφε :« *Αρχίστε από το σπήτι. Πετάξετε τα ταπεινά τα ψεύτικα που πληρώνεις τόσον ακριβά και έπειτα από έναν χρόνο δεν έχετε τίποτα… Είναι πρόστυχοι γελοίοι οι καναπέδες σας με τα ευρωπαϊκά παληόπανα τα οποία κάμνει η Ευρώπη δια τους κουτούς και βάρβαρους λαούς…»* αναδημοσιευμένο στο Δ. Φιλιππίδης, *Ιστορία της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας,* ΕΑΠ, Πάτρα 2001, σ: 121

[133] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 22. Ενδεικτικά ονόματα της ελληνοκεντρικής αντίδρασης στο μοντέρνο, όπως μας πληροφορεί ο Τζιόβας, είναι εκείνα του Φ. Πολίτη , του Κ. Παράσχου, ή του Π. Λεκατσά.

[134] Αλεξ. Αργυρίου, *Διαδοχικές αναγνώσεις ελλήνων υπερρεαλιστών,* Γνώση, Αθήνα 1985, σ:21.
Ο Σ. Τριβιζάς αναφέρει άρθρα και επιφυλλίδες από το 1924 που κάνουν αναφορές στον υπερρεαλισμό, τονίζοντας όμως πως η μελέτη του Μέτζελου «*αποτελεί το πρώτο εμπεριστατωμένο κείμενο για τον υπερρεαλισμό που δημοσιεύτηκε στη χώρα μας».* Βλ: Σωτήρης Τριβιζάς, *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο,* Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σσ:14- 16

[135] R. Beaton, οπ, σ: 214

είτε μοντέρνο-, τα λογοτεχνικά περιοδικά, βάθρα έκφρασης της πολιτικής σκέψης, καταφάσκουν στην παρουσίαση της άλογης και αυτόματης ποιητικής του παραγωγής. Η εφημερίδα *Καθημερινή* στις 19 Ιανουαρίου του 1935, στη δεύτερη σελίδα της που φιλοξενεί τη στήλη «Η κίνησης της πόλεως», προλογίζει τη διάλεξη που επρόκειτο να δοθεί «*εις την Λέσχην Καλλιτεχνών… με ομιλητήν τον κ. Α. Εμπειρίκον και θέμα 'Περί Σουρρεαλισμού'».*[136] Σε άλλη ομιλία του Εμπειρίκου με θέμα τον υπερρεαλισμό, ο Ελύτης αναφέρει πως η διάλεξη έγινε «*μπροστά σε μερικούς βλοσυρούς αστούς που άκουγαν, φανερά ενοχλημένοι».*[137]

Κατά τον Αργυρίου «*το 1935, η διάλεξη και η Υψικάμινος του Εμπειρίκου είναι χειρονομίες επαναστατικής τάξεως…»*[138]. Ο μελετητής αντιδρά στη «μυθολογία» που αναγνωρίζει πως ο ελληνικός υπερρεαλισμός υστερεί ως προς το γαλλικό ανάλογό του αναφορικά με τις επαναστατικές του προθέσεις. Τονίζει πως μια στεγανοποιημένη αντιπαραβολή του ελληνικού με το γαλλικό μεσοπόλεμο και συνεπώς τις ελευθερίες δράσης ή και αντίδρασης των πνευμάτων της εποχής ακυρώνεται αν λάβουμε υπ' όψιν μας τις διαφορετικές πολιτικές συνθήκες αλλά και το χρόνο επώασης των κινημάτων. Η μεταξική δικτατορία και τα συντηρητικά ήθη της ελληνικής κοινωνίας σαφώς επικυρώνουν τη διάσταση ανάμεσα στα δύο κινήματα.

Συναινώντας ως προς το «χρόνο επώασης» των κινημάτων σε Γαλλία και Ελλάδα θα πρέπει να επισημάνουμε την εξής αντινομία σουρεαλισμού και ελληνικού υπερρεαλισμού: Οι καλλιτεχνικές ομάδες που συναντιόντουσαν σε παρισινά στέκια και καφενεία, στα μπαρ των Βρυξελλών και μεταπολεμικά της Νέας Υόρκης, και μαζί με αυτά οι εκδόσεις περιοδικών εντύπων, υπήρξαν η μήτρα που έθρεψε τη σουρεαλιστική αντιπαράθεση με την κατεστημένη εκλογίκευση του κόσμου. Από την άλλη, το αθηναϊκό περιβάλλον εξασφάλισε στέγη και διαύλους επικοινωνίας των σουρεαλιστικών προθέσεων στον ελληνικό πνευματικό χώρο, χάρη σε πρόσωπα, θιασώτες και κοινωνούς του κινήματος, όμως δε δεξιώθηκε την παρουσία μιας συσπειρωμένης ομάδας όπως φέρ' ειπείν οι Σέρβοι «Nadrealisti» [139] ή ενός αμιγώς σουρεαλιστικού εντύπου όπως ήταν το γαλλικό *La Revolution Surrealiste* (έτος

[136] *Η Καθημερινή,* 19. 1. 1935, σ:2, βλ και στο Γ. Γιατρομανωλάκης, οπ, σ:17
[137]Οδ. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά,* Αστερίας, Αθήνα 1974, σ: 279
[138] Αλεξ. Αργυρίου, οπ, σ:126
[139] Η Σερβία που φαίνεται να διατηρεί στενές επαφές με το γαλλικό σουρεαλισμό χάρη στον Μάρκο Ρίστιτς (1905-1986) και την ομάδα των «Nadrealisti» που αργότερα θα επιχειρήσει να φιμώσει η αστυνομία, αιφνιδιάζονται από τους θιασώτες της υπερπραγματικότητας ήδη από την πρώτη δεκαετία του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου. Βλ : Annick Benoit- Dusausoy & Guy Fontaine, οπ, σσ:64 &138

έκδοσης: 1925) που να κατηγοριοποιεί, αναλύει ή προεκτείνει τις διακηρύξεις του κινήματος. Ο υπερρεαλισμός του Εμπειρίκου και οι νταναϊστικές απολαβές της υπερρεαλιστικής προσπάθειας του Εγγονόπουλου, προσέκρουσαν στο σκόπελο των αστικών εμμονών προς τα παραδεδομένα και του λαϊκού χλευασμού. Βεβαίως δε θα πρέπει να παραβλέψουμε πως οι πολιτισμικές συνιστώσες ανάμεσα στα κεντρικά κράτη της δυτικής Ευρώπης και στον περιφερειακό ελληνικό κόσμο αναδεικνύονται διαφορετικές, συχνά αντιφατικές, και αυτό θα πρέπει να το λάβουμε σοβαρά υπ' όψιν όταν προβαίνουμε σε συγκρίσεις.

Η μοναδική προσπάθεια ομαδοποίησης και αλληλοαναγνώρισης των θιασωτών του σουρεαλισμού έλαβε χώρα το Φεβρουάριο του 1938 που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Γκοβόστη ο τόμος *Υπερεαλισμός Α'*[140]. Ως υπερρεαλιστές χρίστηκαν οι Οδυσσέας Ελύτης με μεταφράσεις του Ελυάρ (1929) και υπερρεαλιστικό έργο τις συλλογές: *Προσανατολισμοί* (1936) και *Κλεψύδρες του Αγνώστου* (1937)[141], Ανδρέας Εμπειρίκος με την *Υψικάμινος*, της οποίας τα αντίτυπα, ας σημειώσουμε, είχαν εξαντληθεί και Νίκος Καλαμάρης με το *Συμβόλαιο με τους Δαίμονες* (1936). Στον ίδιο τόμο προλογίζονταν οι συλλογές *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* και *SO4H2* του Νίκου Εγγονόπουλου, η *Ενδοχώρα* και *Ο Πλόκαμος της Αλταμίρας* του Εμπειρίκου, όπως επίσης *Οι Δορυάλωτοι Πύργοι* του Θαλλή Ρητορίδη.

Ο τόμος *Υπερεαλισμός Β'* που προλογίστηκε στο ίδιο φύλλο δεν κυκλοφόρησε ποτέ. Να πρόκειται άραγε για αδυναμία μιας νέας συσπείρωσης των υπερρεαλιστών; Οι αιτίες να ανάγονται στην απουσία εμπορικού ενδιαφέροντος ως απόρροια της αδιαφορίας του αστικού κοινού να μετάσχει σε ένα είδος ποίησης με αδιανόητα έως τότε όρια μεταφοράς, μια ποίηση που ξεσήκωνε την κοινωνική απαξίωση και το σκώμμα; Ας επισημανθεί και το πρόσκομμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που απομάκρυνε πολλούς από τους δημιουργούς στο αλβανικό μέτωπο.

Κατά τον Γ. Γιάνναρη ο «*συλλογικός αυτός τόμος πήρε το στίγμα του 'αριστερού', επειδή ο εκδότης ανήκε σ' αυτή την ιδεολογία και οι βασικοί του συνεργάτες ήσαν ονόματα όπως, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Βάσος Βαρίκας, ο Γιάννης Ρίτσος κ.α. Ήταν μια πράξη 'αντιστασιακή' που, μεσούντος του Μεταξά, προέβαλε τη γενική εικόνα που*

[140] Ο Αργυρίου επισημαίνει την ορθογραφία του τίτλου και παραθέτει την προτελευταία σελίδα του τόμου με τον πίνακα των υπερ(ρ)εαλιστικών έργων στην ελληνική γλώσσα. Αλεξ. Αργυρίου, οπ, σσ: 13-14

[141] Τα πρώτα ποιήματα του Ελύτη δεν συμπεριλήφθηκαν στον τόμο καθώς δε διέπονταν από υπερρεαλιστικά στοιχεία.

επικρατούσε τότε, καθώς ο Σουρεαλισμός είχε ταυτιστεί με το Μαρξισμό…».[142] Ο κοσμοπολιτισμός του Εμπειρίκου και οι οικουμενικές βλέψεις της *Υψικαμίνου* αποκάλυπταν τα αριστερά τους φορτία στους συντηρητικούς και φιλελεύθερους κύκλους της ελληνικής κοινωνίας αναστατώνοντάς τους και προκαλούσαν αμφίθυμα συναισθήματα στους αριστερούς που καθώς ήταν υπέρμαχοι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ως μέσον κοινωνικής επανάστασης, στέκονταν επικριτικά στην ουτοπική έκφραση του νέου ποιητικού είδους. Σε άρθρο του Γ. Μ. Μυλωνογιάννη για την «Πνευματική παραγωγή στα 1937», αναφέρεται πως «*Τα νέα αισθητικά ρεύματα που για μια στιγμή πιστεύθηκε πως θα' διναν σημαντικήν ώθηση στην πρόοδο της ποίησής μας δεν κατόρθωσαν ακόμα, όχι μόνο να καταχτήσουν, μα και απλά να πλησιάσουνε το μεγάλο κοινό, τη μάζα…Το μόνο που έκαναν – μιλώ κυριότερα για τους υπερρεαλιστές- ήτανε να φέρουνε την καθαρεύουσα στην ποίηση, για ζημιά όχι μόνο της δημοτικής γλώσσας, αλλά και αυτής της ποίησης των ημερών μας που αποξενώνεται μ' αυτόν τον τρόπο από το λαό, κι' από την ίδια την αρχή της, - το δημοτικό τραγούδι- για να στραφεί προς μια κατεύθυνση σφαλερή και επιβλαβή που στηρίζεται στην αντίληψη της αριστοκρατικοποίησης της τέχνης».*[143] Οι βολές αποσκοπούν στον Κάλας, τον Ελύτη και τον Εμπειρίκο και στη ρηξικέλευθη αποστασιοποίησή τους από το δημοτικό τραγούδι. Μια αντίληψη που σαφώς καταδεικνύει το φόβο των κυρίαρχων αισθητικών ρευμάτων μπροστά στην εικονοκλαστική παρουσία του μοντερνισμού όσον αφορά στην ελληνική/ λαϊκή παράδοση. Φόβο που κοσμείται με ιδεολογικά συμφραζόμενα που είτε αφορούν στη συνέχεια της φυλής είτε στη δυναμική της λαϊκής παρουσίας και ο οποίος παραβλέπει – ως είναι φυσικό για την εποχή – τη διαλεκτική σχέση του μοντερνισμού με τα παραδεδομένα.

Ο ίδιος ο Εμπειρίκος ταυτισμένος με τη θέση των Γάλλων σουρεαλιστών είχε δηλώσει, στα 1936: «*Κατ' αρχήν προσεχωρήσαμεν εις το κομμουνιστικόν κόμμα, αλλ'*

---

[142] Γ. Γιάνναρης, οπ., σ: 20, υπος.: 17. Η θέση του ΚΚΕ, που από τις απαρχές της πορείας του προήγαγε τη διεθνιστική προοπτική αντιδρώντας στη μικρασιατική εκστρατεία, υιοθετώντας τους όρους της Κομμουνιστικής Διεθνούς συντασσόταν με την ιδέα μιας ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης, αν και η πληθυσμιακή σύσταση των περιοχών αυτών ήταν πλέον ελληνική με την εγκατάσταση μεγάλου μέρους των μικρασιατών προσφύγων. Μολονότι το ζήτημα της Μακεδονίας δεν υποστηρίχθηκε με θέρμη από την ολομέλεια των στελεχών του ΚΚΕ, συνέβαλε στη στασιμότητα της ελληνικής αριστεράς στο μεσοπόλεμο και έδωσε αφορμή για διώξεις των κομμουνιστών με το πρόσχημα του εθνοπροδότη. Βλ: Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*. Θεμέλιο 1999, σ: 48. Σημειώνεται πως η θέση του ΚΚΕ για τη Μακεδονία αναδιαμορφώθηκε τον Απρίλιο του 1935, οπότε και υποστηρίχθηκε η πλήρης πολιτική και εθνική ισονομία όλων των εθνικών μειονοτήτων.

[143] *Νεοελληνικά Γράμματα,* 1-1-1938, φ:57, σ:14

απεχωρήσαμεν».[144] Η δήλωση του Εμπειρίκου θα πρέπει να συνεξεταστεί με τις αιτίες και τις αφορμές που προάγουν τα γεγονότα της εποχής του. Υπό αυτό το πρίσμα θυμίζει περισσότερο χρησμό. Εκφέρεται εν μέσω μεταξικής δικτατορίας, περίοδος κατά την οποία οι διώξεις εναντίον των αριστερών διατρανώνονται, μολονότι βέβαια στην πορεία το καθεστώς της 4ης Αυγούστου θα φανεί ανεκτικό έως απονευρωτικό ως προς τις ιδεολογικές τοποθετήσεις καλλιτεχνών και διανοουμένων όποτε οι συμβολισμοί τους ανασύρουν κειμήλια του ελληνικού παρελθόντος.[145] Θα μπορούσε επομένως να ιδωθεί είτε κυριολεκτικά, απόρροια της πολιτικής μεταστροφής του ποιητή είτε ως παιγνιώδης δήλωση μεταμέλειας που στοχεύει στην παραπλάνηση των διωκτών του. Στη δεύτερη περίπτωση ας επισημανθεί πως συνάδει τόσο με την αποστασιοποίηση του Μπρετόν από το σοβιετικό δογματισμό όσο και με τη γενικότερη σουρεαλιστική αντίληψη περί ρηξικέλευθης τέχνης, όπως προάγεται στα δοκίμια του Κάλας. Πάντως η σχέση υπερρεαλισμού και σταλινικής αριστεράς είχε διαρραγεί και αυτό εκφράζεται καίρια τόσο σε μια σειρά άρθρων του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι,* επίσημο χώρο έκφρασης της αριστεράς, όσο και στη λήξη της συνεργασίας τους με τον Κάλας, ο οποίος έως το 1933 αρθρογραφούσε σε αυτούς.[146]

Στο συντηρητικό χώρο οι λέξεις «σουρρεαλισμός» και «συρρεαλισμός» απέκτησαν σκωπτικό και συχνά υβριστικό περιεχόμενο. Έτσι ο Μυριβήλης στα 1935 αναρωτιέται: «*Τι εστί συρρεαλισμός; Πρέπει να σας πω ότι καλά- καλά και εγώ δεν κατάλαβα περί τίνος ακριβώς πρόκειται…. Απ' ότι μπόρεσα να συμπεράνω, άκρες-μέσες, συρρεαλισμός θα πει πάνω κάτω το εξής: Καθίζεις στο γραφείο, παίρνεις μολύβι και χαρτί και αφήνεις το χέρι σου να γράφει ό,τι θέλει»*.[147] Ενώ ο δημοσιογράφος και επιθεωρησιογράφος Ν. Γιοκαρίνης περιγράφει ως εξής την εμπειρία του με τη «σουρρεαλιστική» ποίηση: «*Διαβάζεις πέντε φράσεις και αισθάνεσαι αποτόμως ότι*

---

[144] *Η Καθημερινή,* 30 Μαρτίου 1936 & στο: Σωτήρης Τριβιζάς, οπ, σ: 12, υπος: 2

[145] Όποτε το μοντέρνο τεκμηριώνει την ελληνική ιθαγένεια το καθεστώς φαίνεται πως καταφάσκει στην αισθητική του ακόμη και εάν ο εκφραστής του ανήκει στο χώρο της Αριστεράς. Έτσι στα 1938 *Το Νέον Κράτος* δε διστάζει να επαινέσει ακόμη και τον Ρίτσο για τον αισθητικό εδαφισμό του. «*Ο αισθητικός εδαφισμός άρχισε από καιρό να δίνει μάχες προς την ανεδαφική αφυσικότητα. Οι πιο προχωρημένοι ποιηταί, ο Ελύτης, ο Σεφέρης, ο Ρίτσος βυθίζουν αναγκαστικά τα σύμβολά των και κάτω εκεί στους προμαχώνες της φυλής, ως τους Διόνυσους και τους Πλαταμώνες, τα αργοναυτικά όνειρα, τη χριστιανική ασκητεία και συνδέουν το χρώμα της τέχνης των με κρίκους όχι επιφανειακά ελληνικούς, αλλά μ' εκείνους που ανασύρονται από τα πιο βαθειά απύθμενα βάθη της καταγωγής μας»*. Ν.Δ. Παπάς, «Αισθητικοί προσανατολισμοί», *Το Νέον Κράτος,* τχ. 13, Σεπ. 1938, σ:1101, ανατύπωση στο Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, σ: 215

[146] Βλ Σ. Τριβιζάς, οπ, σ: 20, Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, σ: 139

[147] Μυριβήλης, «Συρρεαλισμός», *Η Πρωία*, 30 Απριλίου 1935 και στο Σ. Τριβιζάς, οπ, σ: 33 & σσ: 83-87 όπου παρατίθεται όλο το άρθρο.

έχεις καταπιεί δύο αχινούς τον ένα πίσω από τον άλλο και οι τοίχοι του δωματίου πλησιάζουν, όλο και πλησιάζουν ο ένας προς τον άλλο δια να σου συντρίψουν το κεφάλι…».[148] Ενστάσεις για την υπερρεαλιστική ποίηση προέβαλε και μερίδα των δημιουργών της γενιάς του ’30, που στράφηκαν κυρίως ενάντια στους «ορθόδοξους» υπερασπιστές του κινήματος, ενώ όσον αφορά στους «επέκεινα» του υπερρεαλισμού τα σχόλια ξεκινούσαν από τα όρια της συναίνεσης καταλήγοντας σε εκείνα της αποδοχής. Ως επέκεινα υπονοείται ο Ελύτης, ο οποίος σε επιστολή του προς το Θεοτοκά στα 1938 δήλωνε: «*Θέλω όμως να σου υπογραμμίσω ευθύς εξ αρχής, πως αν ήμουν Υπερρεαλιστής…. Τώρα όμως που(καθώς και συ πολύ σωστά διέκρινες στο άρθρο σου…) βρίσκομαι κοντά του ίσως, αλλά δεν είμαι…».*[149]

Πολύ αργότερα ο Οδυσσέας Ελύτης θα αναφερθεί στην αυτόματη γραφή που υιοθέτησε ο Εμπειρίκος: «*Τον αυτοματισμό δεν τον εφαρμόζει τόσο για ν’ αφεθεί στη ροή του ασυνειδήτου όσο για να θέσει υπό αμφισβήτηση θεμελιακούς νόμους της λειτουργίας μας και […] να ευρεθεί κάτοχος κειμένων όπου, όχι μόνο οι λέξεις και το νοηματικό τους περιεχόμενο αλλά και η σύνταξή τους και η απώτερη σημασία τους, να παρουσιάζουν μιαν απόκλιση από την συμβατική ομιλία. Βάζοντας σε ίση μοίρα λογικά και παράλογα, σημαντικά και ασήμαντα, δημοτικίζοντα και καθαρεύοντα, εξαλείφει τις διακρίσεις που ανέκαθεν στηρίξανε την Ελληνο-Δυτική διανόηση, προκαλώντας το επαναστατικό μας ένστικτο σε μια διέγερση που σκοπεύει πέραν από τον τομέα των κοινωνικοπολιτικών επιδιώξεων ν’ αγκαλιάσει, στο σύνολο της ψυχοσωματικής του οντότητας τον άνθρωπο».*[150]

Παραβλέποντας την κριτική του ποιητή αναφορικά με την αισθητική αποτίμηση ενός εκ προθέσεως αυτοματισμού, που στη συγχρονία μας συνάδει με αφορισμούς όσον αφορά στη σουρεαλιστική συνέπεια των Ελλήνων θιασωτών του κινήματος και με αναγνώριση υπερρεαλιστικής ανορθοδοξίας, ας προσέξουμε αφενός την ιστορική σημασία που αποδίδεται στο γλωσσικό ζήτημα αναφορικά με τις διακρίσεις που στηρίξανε την *Ελληνοδυτική διανόηση*, η φράση άλλωστε είναι αποκαλυπτική όσον αφορά στην τοποθέτηση των διανοουμένων στα δυτικά πρότυπα, αφετέρου τον όρο *πέραν* που δύναται να ερμηνευθεί είτε ως μακριά προάγοντας την αποστασιοποίηση από τα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα της αριστεράς είτε ως *επιπλέον* συναινώντας με

[148] Ν. Γιοκαρίνης, «Νέα ποιήματα», *Ελεύθερον Βήμα,* 9 Νοεμβρίου 1935.
[149] Οδ. Ελύτης, «Ένα γράμμα γύρω από τον υπερρεαλισμό», *Νεοελληνικά Γράμματα,* τευχ. 84, 9 Ιουλίου 1938, σ: 3
[150] Βλ: Οδ. Ελύτης, *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρίκο,* Εγναντία, Θεσσαλονίκη 1978, σ: 35. Η υπογράμμιση είναι της γράφουσας.

την πολιτική διάσταση της ελληνικής υπερρεαλιστικής κίνησης. Πολιτική που αναφορικά με τις ελύτειες προθέσεις παραμένει δεμένη με εννοιολογήματα όπως εκείνο της ελληνικότητας. Η κριτική του Ελύτη, διυλίζεται μέσα από τις αντιλήψεις του κρίνοντος και της εποχής του και η ανάγνωση αφορά στον εκάστοτε δέκτη.

Και ενώ οι μαρξιστές διεκδικούν στη γραφή τους, ως επίσημη, τη γλώσσα του προλεταριάτου, οι φιλελεύθεροι συγγραφείς της γενιάς του '30, συχνά υποκύπτουν στον εθνικιστικό λαϊκισμό υποβαθμίζοντας την κοινωνική πλευρά του ζητήματος ενώ ταυτόχρονα νοθεύουν, κατά τον Τζιόβα, «*το μοντερνισμό ή το ριζοσπαστισμό τους*».[151] Αυτήν ακριβώς την εθνικιστική πρόταση του δημοτικισμού είχε κρίνει ο Κάλας από το 1933, λίγο πριν λήξει η συνεργασία του με τους *Νέους Πρωτοπόρους*, ο οποίος υποστήριζε πως όπως ο φασισμός στην Ιταλία οικειοποιήθηκε το φουτουρισμό, έτσι και ο ελληνικός φασισμός, προσεταιριζόμενος κοινωνικά αιτήματα της αριστεράς, αγκάλιασε το δημοτικισμό προκειμένου να προκαλέσει κοινωνική σύγχυση.[152] Η θέση του Κάλας ίσως θα έπρεπε να συνεξεταστεί με τον υπερρεαλιστικό γλωσσικό κώδικα των Εμπειρίκου και Εγγονόπουλου. Η αναγνωρίσιμη απειθαρχία τους απέναντι στο δημοτικιστικό αίτημα ενδεχομένως να απορρέει αφενός από την υπερρεαλιστική αντίληψη της ολότητας όπως υποστηρίζει ο Ελύτης, και αφετέρου από μια διεθνιστικών καταβολών αντίδραση σε εθνικούς στόχους, που με παιγνιώδη τρόπο προάγουν οι δύο δημιουργοί.

Όσον αφορά στην αναγνώριση της πολιτικής διάστασης της υπερρεαλιστικής κίνησης, που κατά τον Ελύτη δεν είναι ανεξάρτητη από τις γλωσσικές της επιλογές, ο Αντρέας Εμπειρίκος φαίνεται να την υιοθετεί. Οι όροι υιοθεσίας όμως ενδέχεται να είναι διαφορετικοί. Στα *Γραπτά…* προάγοντας τη βασική υπερρεαλιστική αντίληψη της ολότητας, άμεσα εξαρτώμενη με τις φροϋδικές θεωρήσεις, και με γλώσσα που αποκλίνει από τη δημοτική των ομήλικων και ομότεχνών του, σημειώνει: «*Η ποίησις μεταγγίζεται στη ζωή και η ζωή στην ποίησι. Η συμμετοχή μας σε οιονδήποτε φαινόμενον ή γεγονός, δεν αποκλείεται πια καθόλου. Ένα συναίσθημα, μία παρόρμησις, μία λέξις, μπορούν να γίνουν χειροπιαστές οντότητες, στιλπνά αντικείμενα με ζωή παλλόμενη και μορφή δική τους*». [153] Η πολιτική συμμετοχή του δημιουργού στα γεγονότα της εποχής του, δεν πραγματοποιείται μέσω της ατομικότητάς του, όπως

[151] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σσ: 25-29, σε πλαγιογράμματη σ: 27

[152] Μ. Σπιέρος, «Νέες πνευματικές ζυμώσεις στο αντίπαλο στρατόπεδο», *Νέοι Πρωτοπόροι,* φύλλο 5, Μάης 1933, σ: 133, αναδημοσιεύεται στο Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σ: 28

[153] Βλ: Ανδρέας Εμπειρίκος, *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία (1936-1946)*, Άγρα, Αθήνα 1980, σ: 13

προσπορίζεται ο μοντερνισμός αλλά δια μέσω του αυτονομημένου πλέον έργου του, ο δε λόγος του αποστασιοποιείται τόσο από τα κοινωνικά όσο και από τα εθνικά συμφραζόμενα του δημοτικισμού.

Η συγγραφή των *Γραπτών* ανάγεται στη δεκαετία 1936- 1946, περίοδο κατά την οποία ένας χαμαιλαιοντικός ολοκληρωτισμός έχει απλώσει τα πλοκάμια του στο ελληνικό περιβάλλον, συσφίγγοντας την ελεύθερη βούληση και δράση. Πρώτα ο Μεταξάς, έπειτα η ιταλογερμανική κατοχή, στην πορεία το νέο πρόσωπο της αγγλικής ιμπεριαλιστικής πολιτικής, το καθένα με διαφορετικό τρόπο επιχειρεί να συνθλίψει την όποια αντίδραση. Εν τω μεταξύ ο Νίκος Εγγονόπουλος έχει κάνει την εμφάνισή του στα ελληνικά γράμματα, όπως προλογίστηκε από τον τόμο *Υπερεαλισμός Α*.

ΙΙ. Νίκος Εγγονόπουλος, ο εμπρηστής του Κανόνα[154]

Η παρούσα ενότητα δεν αποσκοπεί σε πλήρη ανασύνθεση της προσωπικότητας και του βίου του Νίκου Εγγονόπουλου, συνεπώς δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν οι δύο γάμοι του, ο «παράφορος» έρωτάς του για τη δεύτερη σύζυγό του Λένα, η ανεπαρκής – σύμφωνα με ορισμένους βιογράφους του - σχέση του με την κόρη του Ερριέττη. Επιθυμεί, φωτίζοντας συγκεκριμένες πτυχές των λόγων και των έργων του, να απεικονίσει σκιές της εικόνας του στον ιστορικό καμβά, που καταδεικνύουν τη σχέση του δημιουργού με την κοινωνία και την πολιτεία εντός της οποίας ζει και παράγει έργο. Ας σημειώσουμε πως επρόκειτο για μία προσωπικότητα που κατά μία παραδοχή των μελετητών του βίου του, υπήρξε «κλειστή και χαμηλών τόνων», που ακόμη και οι ρίζες της προσπόριζαν τις οικουμενικές της προοπτικές.

Ο ίδιος στις «Σημειώσεις» του αναφέρει: «*Ποτέ δεν μ' ενδιέφεραν η φήμη και η δόξα. Μόνος πόθος μου: να περνώ πάντα απαρατήρητος, αν δεν το μπορούσα ευχάριστος, ανάμεσα στους συγκαιρινούς μου "συνοδίτας"».* [155] Ας επισημάνουμε πως η φράση *συγκαιρινούς "συνοδίτας"* θυμίζει έντονα την ιδέα της λογοτεχνικής *γενιάς*, όπως τη χρησιμοποιεί ο Θεοτοκάς ή ο Σεφέρης αλλά παράλληλα αποστασιοποιείται επαρκώς, τοποθετώντας τον εαυτό του σε μια θέση 'εκτός των τειχών' σε σχέση με τους υπόλοιπους δημιουργούς. Θέση που πιθανόν απορρέει τόσο από τις καλλιτεχνικές του προθέσεις όσο και από τις κοινωνικοπολιτκές του επιλογές που κατευθύνουν τις πρώτες. Όσο για τα εισαγωγικά σαφώς εμπεριέχουν μια δόση ειρωνείας.

Με κωνσταντινουπολίτικες και αλβανικές καταβολές[156], ο Εμπειρίκος τον αποκαλεί *«τραχύτατο βράχο του Ελμπασάν και πράσινη απαλή δαντέλα του Βοσπόρου»*[157] και με συγγένειες από τη πλευρά της μητέρας του με τον Γερμανό φιλέλληνα Φρειδερίκο Σμιθ[158], ο Νίκος Εγγονόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα του

---

[154] Τα βασικά στοιχεία της βιογραφίας του Ν. Εγγονόπουλου έχουν αντληθεί από την επίσημη ιστοσελίδα του ιδρύματος Νίκος Εγγονόπουλος.
Βλ: http://www.engonopoulos.gr/_homeEL/bio.html

[155] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», *Ποιήματα,* τ. Α', Ίνδικτος, Αθήνα χ.χ., σ: 147.

[156] Ο Ν. Μουτσόπουλος, ο οποίος υπήρξε μαθητής του στο Πολυτεχνείο θυμάται πως : «*ήταν περήφανος για την καταγωγή του, την κωνσταντινουπολίτικη και την αρβανίτικη. Από κει έμαθα κι ότι και οι στίχοι του ήταν κι αληθινοί και αυτοί, με την χαρακτηριστική του ομιλία την από το βάθος του λάρυγγα, 'εγώ είμαι από το Ελμπασάν, είμαι Αρβανίτης'*». Βλ: Ν. Μουτσόπουλος, « Ο Νικόλαος Μουτσόπουλος για τον Νίκο Εγγονόπουλο», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,* οπ, σ: 19

[157] Α. Εμπειρίκος, «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου», *Τετράδιο Τρίτο,* Δεκέμβριος 1945, σ:36

[158] *Λεξικό των Ελλήνων Καλλιτεχνών,* Μέλισσα, Αθήνα 1997

1907. Έως είκοσι ετών η ζωή του μοιράζεται σε Αθήνα, Κωνσταντινούπολη και Παρίσι από όπου παίρνει το απολυτήριο Λυκείου και επιστρέφει σε ελληνικό έδαφος. Ολοκληρώνοντας τη στρατιωτική του θητεία, εντάσσεται στον αθηναϊκό κοινωνικό ιστό, εργαζόμενος ως μεταφραστής σε Τράπεζα και γραφέας του Πανεπιστημίου, ενώ φοιτά σε νυχτερινό Γυμνάσιο προκειμένου να πάρει και ελληνικό απολυτήριο. Την περίοδο 1930-1933 εργάζεται ως ημερομίσθιος σχεδιαστής στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων και γράφεται (το 1932) στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, σπουδάζοντας πλάι στον Κ. Παρθένη. Ταυτόχρονα μαθητεύει δίπλα στον Φώτη Κόντογλου, μαζί με τον Γ. Τσαρούχη.

Σταδιακά πραγματοποιείται η ένταξή του στο χώρο των εικαστικών δημιουργών, πρωτίστως με έργα βυζαντινής τεχνοτροπίας. Εν τω μεταξύ στο ελληνικό τοπίο οι πόλεις έχουν απλωθεί και οι πολυκατοικίες προκαλούν αμφίθυμα συναισθήματα που εν μέρει συνάδουν με το ξάφνιασμα που προκαλεί ο ευρωπαϊκός μονόδρομος, τον οποίον οφείλει πλέον να ακολουθήσει η ελληνική προοπτική. Η εκβιομηχάνιση έχει επιταχυνθεί χάρις την κρατική αρωγή, ενώ η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε με την παρουσία αποκατεστημένων στην ύπαιθρο προσφύγων και την πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών έργων που συμπορεύονται με το όραμα του κρατικού εκσυγχρονισμού. Οι θεσμοί και η εκπαίδευση αναδιαμορφώθηκαν προσεγγίζοντας *τυπικώς* προοδευτικότερους στόχους[159] και αυτήν ακριβώς την ιδέα της προόδου προσεταιρίστηκε ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός που έθαλλε η μεταξική δικτατορία, στο άρμα του οποίου, όμως, δεν χωρούσε ο αντικομφορμισμός των αριστερών ή των ρεμπέτηδων, αλλά θα ήταν δυνατόν να επιβιβαστεί η κυβιστική εικαστική πρόταση του Ν. Χατζηκυριάκου- Γκίκα υπό την προϋπόθεση ότι στο φόντο των έργων του θα εντάσσονταν ελληνικά τοπία. Αντιθέτως αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία οι υπερρεαλιστικές απόπειρες του Ν. Εγγονόπουλου να εντάξει τα ανδρείκελά του ανάμεσα σε κίονες και το μπλε της θάλασσας.

Τον Ιανουάριο του 1938, ένα χρόνο μετά το θάνατο του πατέρα του, θα παρουσιάσει ζωγραφικά έργα του σε τέμπερα, που απεικονίζουν παλαιά σπίτια πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας, στην Έκθεση «Τέχνη της Νεοελληνικής

[159] Αναφερόμαστε στο Σύνταγμα 1927 και την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση των ετών 1929-1932. Ο Σβορώνος υποστηρίζει πως το Σύνταγμα του 1927, «*μολονότι περιλαβαίνει ορισμένα προοδευτικά στοιχεία – κυρίως διατυπώνει σαφώς το κοινοβουλευτικό δόγμα – παραμένει σε μερικά σημεία συντηρητικότερο απ' το Σύνταγμα του 1911»* βλ: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά,* Θεμέλιο, Αθήνα, σ: 129 για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση βλ: Κ. Μαυρέας, «Η αποτυχία της Δημοκρατίας», στο Γ. Μαργαρίτης, κα, *Ελληνική Ιστορία, νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία,* τ. Γ', οπ, σσ:279-282

Παραδόσεως» του Συλλόγου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει συνεργασία με τον Δ. Πικιώνη στην κατασκευή μακετών παλαιών αρχοντικών με χορηγία του Υφυπουργείου Τουρισμού. Ένα μήνα αργότερα θα μεταφράσει έργα του Τρ. Τζάρα, οι ντανταϊστικές «νόρμες» του οποίου θα συμβάλουν στο παιγνιώδες της γραφής του, και θα δημοσιεύσει στο περιοδικό *Κύκλος* του Απ. Μελαχρινού (τευχ. 4), τρία υπερρεαλιστικά ποιήματα. Ο ίδιος στις «Σημειώσεις» του τονίζει: «*Ως είμαι ζωγράφος το επάγγελμα, και θεωρώ άλλωστε την ποίηση σαν ζήτημα εντελώς προσωπικό, δεν ένοιωσα ποτέ κανενός είδους επιθυμία να ιδώ τα ποιήματά μου δημοσιευμένα. Μου αρκούσε, κυρίως, που τα έγραφα. Κατόπιν, βέβαια, δεν είχα καμιάν αντίρρηση να τα διαβάσω σε κάναν φίλο, ενίοτε σε μικρό κύκλο ακροατών, δυο- τρεις το πολύ, που μου το ζητούσαν. Πάντως δε θα έστεργα ποτέ ναν τα δώσω για τύπωμα πριν από τα μέσα του 1938. Ήταν η χρονιά που ετελείωνα τις εργαστηριακές μου σπουδές στη ζωγραφική…*»[160] Η ποιητική συλλογή *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* κυκλοφόρησε το ίδιο καλοκαίρι με την αρωγή του Μελαχρινού. *«Ήδη είχαμε προανακρούσματα από την κυκλοφορία του περιοδικού. Αλλά, με την εμφάνιση του βιβλίου, το σκάνδαλο το εκσπάσαν υπερέβαινε όχι μόνο κάθε τι το ανάλογο που είχε ποτέ φανερωθεί στα ελληνικά γράμματα, αλλά και τις προβλέψεις της πιο τολμηρής φαντασίας... Περιοδικά, εφημερίδες, le premier chien coiffe venu, παρωδούσαν και αναδημοσίευαν, κοροϊδευτικά, τα ποιήματά μου».*[161] Το *εκσπάσαν* σκάνδαλο, όπως αναφέρει ο Τριβιζάς, κυρίως τροφοδοτήθηκε από παραφιλολογικούς κύκλους, με δημοσιογραφικούς λίβελους, ευθυμογραφίες, χρονογραφήματα και σκίτσα της εποχής, ενώ η κριτική την ίδια στιγμή αδιαφορούσε.[162]

Αναλογιζόμενοι τη διττή συνεισφορά του Εγγονόπουλου στην τέχνη, αφενός αναζήτηση του ιστορικού χρόνου με τη βυζαντινή του ενασχόληση και την ανάκληση του παραδοσιακού, κυρίως μέσω της επαγγελματικής του σχέσης με τον Πικιώνη, και αφετέρου υπερρεαλιστική προοπτική, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε διατάραξη των καλλιτεχνικών στεγανών ως απόρροια προθέσεων που ενώ αντιδιαστέλλονται –καθώς η ανάκληση και αποτύπωση λαϊκών στοιχείων του παρόντος απέχει από τη ριζοσπαστική υπερρεαλιστική οπτική-, ταυτόχρονα συνυφαίνονται στις πράξεις και τις επιλογές ενός και μόνο ατόμου. Είναι όμως πράγματι έτσι;

[160] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ: 145
[161] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σσ: 146- 147
[162] Βλ: Σωτήρης Τριβιζάς, οπ, σσ: 56-60

Η ιστορία της ελληνικής αρχιτεκτονικής φαίνεται πως σε αδρές γραμμές ακολούθησε τις εκσυγχρονιστικές, νεωτερικές προθέσεις που κατεύθυναν τα ιδεολογήματα και τις επιλογές του ελληνικού κράτους, ήδη από την εποχή της ίδρυσής του. Ενώ στην Ευρώπη του 19ου και του 20ου αιώνα προωθείται η μίμηση διαφορετικών στυλ απόρροια μιας προσπάθειας αναβίωσης του λαμπρού παρελθόντος που αντανακλά, τουλάχιστον στην αρχή, τις επιδιώξεις του ιστορικισμού, στην Ελλάδα του 1830 και εξής επιλέγεται ο νεοκλασικισμός προπαγανδίζοντας την πρόοδο, μέσω της *επιστροφής των Μουσών* στην κοιτίδα τους. Η επιστροφή στο ένδοξο παρελθόν της κλασικής αρχαιότητας, παρέδωσε στο αθηναϊκό τοπίο κτίρια όπως το Πανεπιστήμιο (1839-64), η Εθνική Βιβλιοθήκη (1884-1902), η Ακαδημία (1856-85), ή το Πολυτεχνείο (1861-76), συμβατά με τις προθέσεις της Μεγάλης Ιδέας και της αναβίωσης της προγονικής δόξας. Η «ελληνική» τέχνη όπως αποκαλούταν τότε ο νεοκλασικισμός – και γι' αυτό νομιμοποιούταν ως αυτόχθονη - δε θεωρούταν ξένη μίμηση αλλά η απόδειξη της συνέχειας παρελθόντος – παρόντος, της ιστορικής καταγωγής των νεοελλήνων, όπως την ανέδειξε ο Παπαρρηγόπουλος.

Σταδιακά και ακριβώς για λόγους συνέχειας, εντάχθηκε και το Βυζάντιο στην ιστορία της ελληνικής αρχιτεκτονικής, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη έγιναν αποδεκτές, ως μέσον ιστορικής νομιμοποίησης της παρουσίας των λαών, και πηγή έμπνευσης, οι γοτθικές φόρμες του μεσαιωνικού της παρελθόντος. Η τάση αυτή αναδεικνύεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο στη ναοδομία του ελληνικού κοσμικού κράτους και με αυτό τον τρόπο η Εκκλησία συνέχισε να αναδεικνύεται ως πατροπαράδοτος θεσμός που διατηρεί το ιστορικό της τυπικό. Για τους ίδιους λόγους, δηλαδή ως συμπόρευση με τα ευρωπαϊκά ρεύματα αλλά και ως μέσον ανάδειξης της ιστορικής συνέχειας της ελληνικής παρουσίας αναδείχθηκε και η παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Η διαδρομή που ακολούθησε η ελληνική σκέψη όσον αφορά εκείνο που συνοπτικά σήμερα αποκαλούμε παραδοσιακό σπίτι, ξεκίνησε από την απόλυτη άρνηση ως μνήμη της Τουρκοκρατίας, στην επιμέρους αποδοχή κυρίως από τις αρχές του 20ου αιώνα, όταν έχει θεμελιωθεί η επιστήμη της λαογραφίας, έως το πλήρες ενδιαφέρον, όπως κατοπτρίζεται στις προθέσεις φέρ' ειπείν του Πικιώνη ή σε καλλιτεχνικές δημιουργίες του Τσαρούχη.

Οι περιπέτειες της ονοματοθεσίας της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής που από τούρκικη μετονομάστηκε σε δημώδη, σύντομα σε λαϊκή και εν τέλει παραδοσιακή, συνέπλευσαν με τις αντίστοιχες ιδεολογικές μετατοπίσεις του εξωτερικού που

γενικευτικά συντάσσονται με τις αντιλήψεις περί παραδοσιακού, κυκλικού, προβιομηχανικού χρόνου. Κατά τον Φιλιππίδη «*η αξιολόγηση, αρνητική ή θετική, της αρχιτεκτονικής της Τουρκοκρατίας συνδέεται άμεσα με τη συνειδητοποίηση της ελληνικής ταυτότητας και την ανάδειξή της»,* επηρεασμένη από τα ρεύματα του ευρωπαϊκού κλασικισμού και του ευρωπαϊκού ρομαντισμού. Έτσι η κατά τα άλλα ευρωπαϊκή τάση, «*στην ελληνική της παραλλαγή, σχετίζεται με την παράλληλη άνοδο της εκτίμησης για το Βυζάντιο, του οποίου η παραδοσιακή αρχιτεκτονική εξαρχής θεωρείται διάδοχος, ώστε να αποκτήσει πρόσθετο κύρος».*[163]

Το ερώτημα που προκύπτει αναφορικά με το ενδιαφέρον της εποχής για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, και το οποίο εστιάζει και στη συμμετοχή του Εγγονόπουλου στις απόπειρες ανάδειξής της, αφορά στο κατά πόσο οι θιασώτες του παραδοσιακού πολιτισμού ταυτόχρονα με τη *συνέχεια* που αναδεικνύουν σε μια κάθετη εξέταση της αρχιτεκτονικής ιστορίας του ελληνικού τοπίου, προβαίνουν και σε μια οριζόντια προσέγγιση που ενδεχομένως να αναδεικνύει εκλεκτικές συγγένειες με ό,τι ονομάζουν παραδοσιακό και άλλοι βαλκανικοί λαοί. Άλλωστε είναι αναγνωρίσιμο το παράλληλο ενδιαφέρον της Αριστεράς την ίδια περίοδο για ό,τι κατοπτρίζει την τέχνη του λαού. Ας επισημανθεί ότι οι ιδεολογικές θέσεις και οι σπουδές του Δ. Πικιώνη και του Α. Ζάχου, του έτερου αρχιτέκτονα που ασχολήθηκε εκείνη την εποχή με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, δεν ήταν ανεξάρτητες με τις ευρωπαϊκές αισθητικές θεωρίες του 19ου αιώνα. Ο Πικιώνης σπούδασε στο Μόναχο και στο Παρίσι, το όνομά του συνδέθηκε με την κίνηση για την *επιστροφή στις ρίζες* αλλά και με την πρωτοπορία της εποχής, όπως την προήγαγε το περιοδικό *Το 3ο μάτι,* με επιμελητές έκδοσης τους Πικιώνη, Χατζηκυριάκο- Γκίκα, Παπαλουκά, Σωκράτη Καραντινό και διευθυντή τον Στρατή Δούκα[164].

Οι εικαστικές επιλογές του Εγγονόπουλου ως προς την λαϊκή αρχιτεκτονική, μολονότι διατηρούν κοινή αφετηρία και σαφώς καταδεικνύουν ενδιαφέρον για την

---

[163] Δ. Φιλιππίδης, οπ., σ: 126

[164] Το περιοδικό στην προμετωπίδα του παρουσιαζόταν ως «έκδοση πνευματικής καλλιέργειας και τέχνης» ενώ μεταξύ άλλων στον πρόλογο της αρχικής του αγγελίας σημειώνονταν τα εξής:
«*1) θα ενδιαφερθούμε για όποια πηγαία και πρωτότυπη εκδήλωση, είτε ανήκει στην ΠΑΡΑΔΟΣΗ, είτε στην ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ.*
2) το ΜΕΤΡΟΝ της διαλογής θα είναι η ΠΟΙΟΤΗΣ του έργου και όχι το είδος της μορφής του.
3) θα ασχοληθούμε διά μακρών με την ΤΕΧΝΙΚΗ, όπως το παιδί, που ΑΙΣΘΑΝΕΤΑΙ και ΠΟΘΕΙ να εκφράσει τη συναισθηματική ζωή που γεννιέται μέσα του στο αντίκρυσμα του εξωτερικού κόσμου, έτσι κι' ο λαός αρκείται σε πρωτόγονα μέσα…
4) θα εξηγήσουμε τα κίνητρα της νέας τέχνης…
5) θα ενδιαφερθούμε για τις ελληνικές λαϊκές εκδηλώσεις και θα ψάξουμε να τις ταξινομήσουμε ώστε να είναι δυνατόν να χρησιμεύσουν ως αφετηρία για κάτι ΚΑΙΝΟΥΡΙΟ.
6) θα δόσουμε ιδιαίτερη σημασία και προσοχή στους ΝΕΟΥΣ».

παράδοση, εντούτοις προάγονται με όρους που εκφράζουν το στυλ της «νέας αντικειμενικότητας»[165] που όπως ήδη είδαμε επηρέασε αρχικά και το έργο του Κόντογλου, μολονότι στη συνέχεια ο ίδιος επεδίωξε να «απεξαρτηθεί» από οτιδήποτε ξένο[166]. Εκείνο που θα έπρεπε ίσως να διευκρινισθεί δεν είναι το ούτως ή άλλως αναγνωρίσιμο ενδιαφέρον του δημιουργού για την ιστορία του τόπου του αλλά το κατά πόσον ανάμεσα στις προθέσεις του λανθάνουν πολιτικές θέσεις όπως αυτές που εκφράζουν φέρ' ειπείν οι επιλογές του Κόντογλου ή του Πικιώνη που επέμεναν στην ανάδειξη μιας ελληνικής συνέχειας και ταυτότητας, δια μέσω αποκλεισμών.

Ο Εγγονόπουλος στα εικαστικά του, συνάδοντας με τις μεταξικές επιταγές, για λόγους βιοποριστικούς, συναίνεσε ως ένα βαθμό με εκείνο το σύστημα σκέψεως που οι ιστορικοί της Τέχνης ονομάζουν ως «επιστροφή στις ρίζες», καταρρίπτοντάς το ταυτόχρονα με τον ειρωνικό του λόγο. Ο ίδιος σημειώνει: «*Καθώς δεν είμαι "οικονομικώς ανεξάρτητος" και μη έχοντας ικανότητα καμία γι' αυτά που λεν "διπλωματίες", εργάστηκα συνεχώς, σκληρά, ως υπάλληλος, χωρίς να λείψω ούτε στιγμή… Υπήρξα καλός υπάλληλος και αυτό μου το επιτρέπουν ναν το πω τα διάφορα πιστοποιητικά "ικανοποιήσεως" των κατά καιρούς, λίγων ευτυχώς εργοδοτών μου. Εύκολο να φανταστεί κανείς με τι επιεική διάθεση οι διάφοροι εργοδόται είχαν την όρεξη να του εξασφαλίσουν "τα προς το ζην" σε υφιστάμενο που είχε τη φήμη του ποιητού, και μάλιστα του "σκανδαλώδους ποιητού"».*[167] Βέβαια η στάση της μεταξικής δικτατορίας απέναντι στους καλλιτέχνες υπήρξε μάλλον διαλλακτική. Κομμουνιστές, σοσιαλιστές, φιλελεύθεροι, κατά τον Ματθιόπουλο, «*συμμετείχαν στις κρατικές εκθέσεις και δέχονταν τις όποιες τιμές, τις βραβεύσεις και βέβαια τις πλούσιες αγορές που τους επιδαψίλευε η δικτατορία..*»[168]. Ο Ελύτης ανακαλώντας την τετραετία του Μεταξά ανέφερε πως η λογοκρισία «*το πιθανότερο από άγνοια, δε μας θεώρησε ποτέ επικίνδυνους*».[169] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο φαίνεται πως κινούταν και ο επαγγελματικός βίος του Ν. Εγγονόπουλου, όχι όμως και ο καλλιτεχνικός. Οι σχέσεις του με το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού συνεχίστηκαν και το 1939, οπότε

---

[165] Wieland Schmied, « Ανάμεσα στον υπερρεαλισμό και το Βυζάντιο, στο θέατρο και το φολκλόρ. Σκέψεις για τον Νίκο Εγγονόπουλο», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,* οπ, σ: 32

[166] Βλ. στο παρόν, σ: 59-60

[167] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ: 151

[168][168] Ευγ. Δ. Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, οπ, σ: 436

[169] Οδ. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά,* οπ, σ:270 . για τη σχέση καλλιτεχνών με μεταξική δικτατορία και για τις προθέσεις του καθεστώτος βλ. και Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, οπ, σσ: 163- 180

κατασκεύασε κρατικό μετάλλιο. Την ίδια χρονιά παρουσίασε και την πρώτη ζωγραφική του έκθεση στο σπίτι του Ν. Καλαμάρη. Μια έκθεση που κατά τον Γ. Κονταράτο «*έρχεται σε πλήρη αντίθεση με κάθε μορφή ιδεαλισμού*».[170]

«Ο ποιητής και η Μούσα» (1938), « Ομηρικό με τον ήρωα» (1938), «Ο Ερμής εν αναμονή» (1939), «Δήλος» (1939), «Niko hora ruit» (1939), «Σύνθεσις (από την Επανάσταση)» (1939). Είναι μερικά από τα έργα της περιόδου. Σε όλα κυριαρχούν υπερμεγέθεις μορφές χωρίς πρόσωπα, αν εξαιρεθεί ο θεϊκός Ερμής και ο ήρωας του '21, τοποθετημένες σε ένα σκηνικό σχεδόν θεατρικό στο οποίο απουσιάζει το βάθος. Εντός τους η ελληνική ιστορία συντροφεύει το παράδοξο και το ανοίκειο εκπλήσσει στα σώματα που φέρουν μια γλάστρα αντί για πρόσωπο[171] ή ένα κλουβί.[172] Πρόκειται για έργα που προσομοιάζουν περισσότερο με εκείνα του de Chirico και ίσως ακόμη πιο πολύ με την τεχνοτροπία του αδερφού του Alberto Savinio παρά με τις σουρεαλιστικές δημιουργίες του Dali ή του Max Ernst. Ο ίδιος ο Εγγονόπουλος άλλωστε δεν έκρυβε τη σχέση του με τον «Έλληνα» δημιουργό, η μεταφυσική ζωγραφική του οποίου υπήρξε πρόδρομος του σουρεαλισμού, μολονότι ο ίδιος ο de Chirico διατηρούσε αρνητική στάση απέναντι στο σουρεαλιστικό κίνημα. *Γεώργιε ντέ Κήρυκο / όταν θελήσης ν' αντιγράψης/ τον Γεώργιον ντέ Κήρυκο/ μη λησμονείς/ της Θεσσαλίας τ΄ακρογιάλια…*[173]

Τα θεσσαλικά ακρογιάλια όπως νωρίτερα και η ελληνική αρχαιότητα πράγματι σκιαγραφήθηκαν στο έργο του εισηγητή της μεταφυσικής ζωγραφικής, δικαιολογώντας τον χαρακτηρισμό «Έλληνας», ταυτόχρονα όμως οι δημιουργίες του αντανακλούν τα οράματα μιας κοσμοπολίτικης παιδείας που εφορμώντας από το Βόλο και την Αθήνα εντρύφησε στο Μόναχο, τη Φλωρεντία, το Τορίνο και κυρίως στο Παρίσι. Η εγγονοπούλεια ζωγραφική προσέγγισε όμως δεν ταυτίστηκε με τον μεταφυσικό κόσμο. Τον ανακαλεί τοποθετώντας στοιχεία του στους πίνακές του, πάραυτα ο ποιητικός χώρος του de Chirico, τον οποίο οικειοποιήθηκαν οι σουρεαλιστές προκειμένου να προάγουν μιαν ανορθόδοξη εκδοχή της προοπτικής και την αίσθηση του ανοίκειου, απουσιάζει από τα μεσοπολεμικά εγγονοπούλεια έργα, που μαζί με εκείνα της επόμενης δεκαετίας καθόρισαν την εικαστική του φυσιογνωμία. Η απουσία άρθρωσης του ψευδαισθητικού χώρου, του έλληνα

[170] Γιάννης Κονταράτος, «Το εικαστικό θέατρο του Εγγονόπουλου», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,* οπ, σ: 96
[171] «Ο Ερμής εν αναμονή» (1939)
[172] « Ομηρικό με τον ήρωα» (1938)
[173] Ν. Εγγονόπουλος, «*Οι ζωγράφοι και τα τοπία τους*», ΕΛΕΥΣΙΣ, 1948

υπερρεαλιστή, έρχεται σε αντίστιξη με τα έργα των ευρωπαίων ομότεχνών του και γεννά ερωτήματα αναφορικά με τις σουρεαλιστικές προθέσεις της εγγονοπούλειας ζωγραφικής. Κατά τον Ν. Δασκαλοθανάση «*Στην πραγματικότητα ο έλληνας ζωγράφος αφομοιώνει ορισμένα χαρακτηριστικά του σουρεαλισμού (κυρίως τη δυνατότητα ελεύθερης ανάπλασης υβριδικών μορφών), για να βαδίσει ωστόσο, επί της ουσίας, ένα μάλλον διαφορετικό δρόμο… ένα δρόμο που σχετίζεται κυρίως με το ιστορικό περιβάλλον όπου ζει παρά με οποιαδήποτε σουρεαλιστική (ή και μεταφυσική) "ορθοδοξία"».*[174]

Ο Ανδρέας Εμπειρίκος αναφορικά με τις εικαστικές επιλογές του Εγγονόπουλου, υποστήριζε στα 1945, πως «*αποτελούν την ατομική και αυθεντική μυθολογία μιας κοχλαζούσης βιώσεως εντατικής, απόλυτα δικής του»*[175]. Χρόνια νωρίτερα στο Παρίσι του 1924 ο Μπρετόν δήλωνε ότι « *ο Giorgio de Chirico και ο αδερφός του Alberto Savinio είναι οι δημιουργοί μιας αυθεντικά μοντέρνας μυθολογίας*».[176] Παρόμοιες κρίσεις για δύο ζωγράφους που στα έργα τους αναγνωρίζεται συνάφεια. Όμως από το χαρακτηρισμό για τον Εγγονόπουλο απουσιάζει το επίθετο μοντέρνος. Εάν ο Εμπειρίκος γνώριζε τις απόψεις του Μπρετόν τότε η απουσία του χαρακτηρισμού να είναι εξίσου ηθελημένη όσο και κρυπτική. Κατά τον Martin McKinsey: « *Η διπλή ρίζα της τέχνης του Εγγονόπουλου βρίσκεται στον υπερρεαλισμό και στο Βυζάντιο, στο μοντέρνο και στο αρχαιότροπο, στο κοσμοπολίτικο και το έντονα τοπικό. Συνεπώς οι πίνακές του είναι εξίσου ιστορίες με σκίτσα και ορθόδοξες εικόνες, τα ποιήματα παρεκκλίνουν μεταξύ της αργκό των ναυτικών και της υψηλής σχολαστικής γλώσσας. Αυτές είναι οι αντιθέσεις, οι εντάσεις που εμψυχώνουν την τέχνη του».*[177]

---

[174] Βλ: Νίκος Δασκαλοθανάσης, «Ο Εγγονόπουλος σουρεαλιστής;» στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,*οπ, σ: 52 Ανάλογες ενστάσεις αναφορικά με το σουρεαλισμό του Εγγονόπουλου εκφράζει ο Ματθιόπουλος όπως στοιχειοθετούνται από την αρνητική υποδοχή του έργου του στην Μπιενάλε της Βενετίας το 1954, βλ: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, « Με τη βυθοκόρο των ονείρων στο Canal Grande. Η συμμετοχή του Νίκου Εγγονόπουλου στην Μπιενάλε της Βενετίας» στο ίδιο, σσ: 61- 78. Εξίσου ο Ν. Χατζηνικολάου εξέθεσε τις ενστάσεις του σχετικά με τον σουρεαλισμό του Εγγονόπουλου. Βλ: Νίκος Χατζηνικολάου, «Ο γαλλικός υπερρεαλισμός υπήρξε ανάπηρος; Σκέψεις για τον ελληνικό υπερρεαλισμό», *Γ' Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης. Η Τέχνη του 20ου αιώνα: Ιστορία- Θεωρία- Εμπειρία,* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2-4 Νοεμβρίου 2007, σσ:629-651

[175] Α. Εμπειρίκος, «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου», *Τετράδιο Τρίτο,* Δεκέμβριος 1945, σ: 38

[176] André Breton, "Giorgio de Chirico", *Les Pas Perdus*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1924, σσ: 94-95. Αναδημοσίευση στο: Νίκη Λοϊζίδη, «Το χιούμορ ως μηχανισμός υπέρβασης της 'έξαλλης ελληνολατρείας' του Νίκου Εγγονόπουλου», οπ, σ:45

[177] Wieland Schmied, « Ανάμεσα στον υπερρεαλισμό και το Βυζάντιο, στο θέατρο και το φολκλόρ. Σκέψεις για τον Νίκο Εγγονόπουλο», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,*οπ, σ: 35

Στη βυζαντινή παράδοση του έργου του αναγνωρίζεται μια διαφορετική κοσμοαντίληψη από εκείνη των σουρεαλιστών. Βέβαια οι βυζαντινές του προσεγγίσεις τονίζουν αφενός μια ροπή επαναδιαπραγμάτευσης του παρελθόντος, κληρονομιά ενδεχομένως από τον Κόντογλου, αφετέρου την αναγνώριση μιας υπερρεαλιστικής κατάφασης στην ίδια την αγιογραφία, κατά την οποία επιχειρείται να αποδοθεί η υπερβατική διάσταση του θείου.[178] Άλλωστε ο «βυζαντινισμός» του Εγγονόπουλου, δεν είναι στατικός. Περισσότερο παραπέμπει στη μεταβυζαντινή περίοδο, και δη στη Σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδας του 16ου αιώνα με τις δυτικές επιρροές, που χαρακτηρίζεται από πυκνότητα, τόλμη στο χειρισμό του χρώματος, ρευστότητα των συνθέσεων και μορφές δυναμικές σε έντονη κίνηση.[179] Ο Ν. Βαλαωρίτης αναφέρεται σε εκλεκτικές επιλογές του ζωγράφου και αναγνωρίζει μια μπαρόκ κίνηση στις φιγούρες του.[180]

Αυτές ακριβώς οι εκλεκτικές επιλογές είναι που προσδίδουν στο εικαστικό έργο του ένα χαρακτήρα πρισματικό, πολυεπίπεδο και δύσκολα αναγνωρίσιμο. Υλικά της καθημερινότητας και των ονείρων, μύθοι, ιστορία, αρχαίοι κίονες, βυζαντινά πρόσωπα και αυγοτέμπερες, τα ψάρια και οι βιομηχανικές καμινάδες του de Chirico, κάπου ένα ξύλινο αλογάκι να παραπέμπει στο νταντά, η Ελλάδα με τους θεούς και τους ήρωές της, μπανιερά με κόκκινες ρίγες και σιδερένιες πανοπλίες. Ο υπερρεαλισμός του αδέσμευτος από προγραμματικές αρχές και σουρεαλιστικές τάσεις όσο και από τη μεταφυσική στατικότητα και τις αντιδράσεις στην πολιτική και πολιτισμική κρίση του μοντέρνου ευρωπαϊκού κόσμου της. Υπερρεαλισμός αντιδραστικός, όχι απαραίτητα αμιγώς σουρεαλιστικός, που όμως εφορμά από την ίδια αφετηρία, διεκδικεί την ελευθερία από το χωροχρόνο, από κοινωνικές δεσμεύσεις, είθισται, αρχές και όρια. Υπερρεαλισμός σαρκαστικός. Καταφάσκει στις επιταγές των πνευματικών ελίτ, επιστρέφοντας στις ρίζες και εντρυφώντας στις παραδόσεις, για να τις υπονομεύσει καταργώντας αποκλεισμούς και φραγμούς που εγκιβωτίζουν και απονευρώνουν.

Την ίδια εποχή εκδίδονται, από τον Τάσο Βακαλόπουλο, *Τα κλειδοκύμβαλα της σιωπής*. Η ίδια αίσθηση του οικείου που με τρυφερότητα και χιούμορ μεταγράφεται

---

[178] Λήδα Καζατζάκη « Η πολιτική μυθολογία του Νίκου Εγγονόπουλου» στο http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16, σ: 12-14. Για το υπερβατικό στη βυζαντινή τέχνη βλ: Τζ. Αλμπάνη, *Τέχνες Ι: Ελληνικές Εικαστικές Τέχνες, Επισκόπηση ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη,* τ. Β', ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σ: 34

[179] Για μεταβυζαντινή τέχνη, στο ίδιο, σσ: 60-63 & 151- 167

[180] Νάνος Βαλαωρίτης, «Ο Νάνος Βαλαωρίτης για τον Εγγονόπουλο», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,* οπ, σ:25

σε ανοίκειο, καθίσταται αντιληπτή και στη δεύτερη ποιητική απόπειρα του δημιουργού. Το παρελθόν εντάσσεται στη συγχρονία. Διακειμενικές αναφορές και αυτοαναφορικότητα. Λυρικές πρόζες και στίχοι όλο μουσικότητα. Γλώσσα ανάμιχτη, αταίριαστη στην ακοή. Ποιήματα που ξεκινούν ως προσωπογραφίες μυθικών, ιστορικών, γνωστών και άγνωστων προσώπων, συχνά για να κρυφτεί ανάμεσα στις ιστορίες τους ο δημιουργός τους. Θεοί και ήρωες της Ελλάδας και του κόσμου, που ανακατεύονται και συζούν στο ίδιο ποίημα, την ίδια στροφή.

Ο Εγγονόπουλος θυμάται: «*Με τις ίδιες αν όχι κι εντονώτερες αντιδράσεις, υπεδέχθησαν, τη νέα μου συλλογή, οι "πνευματικοί" κύκλοι των συμπολιτών. Γεγονός άξιο να εξαρθή όλως ιδιαίτερα, αν ληφθή υπ' όψη ότι οι καιροί, τώρα, ήσαν μάλλον δύσκολοι: στη Δύση ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ήδη αρχινισμένος και, στον αττικόν ορίζοντα, είχαν μαζευτεί απελπιστικά μαύρα σύννεφα, που μηνούσαν πολύ προσεγγίζουσες συμφορές».*[181] Ας σημειώσουμε πως ο εντός εισαγωγικών όρος «πνευματικοί» κύκλοι σαφώς και εμπεριέχει μια ιδιάζουσα μορφή ειρωνείας απόρροια της κατακραυγής που ξεσήκωσε στο παρελθόν το έργο του. Ο Ν. Βαλαωρίτης κρίνοντας αργότερα τον χαρακτήρα και την ποιητική του Εγγονόπουλου αναφέρεται στη χρήση της ειρωνείας τόσο στη γλώσσα –κυρίως λόγω του ενδιαφέροντός του για τον Καβάφη - όσο και στη ζωή του ποιητή, ο οποίος προέβαινε σε «*ευγενική, υπονοηματική υπονόμευση των συναδέρφων του, χωρίς να τους υποβιβάζει με τρόπο έτσι τελείως ωμό… Ήταν φίνος στην επιθετικότητά του και βέβαια είχε αυτό που θα έλεγα χιούμορ».*[182] Αργότερα, *Στην Κοιλάδα με τους Ροδώνες,* ο Εγγονόπουλος, πίσω από το προσωπείο του *Βελισάριου,* θα αναφερθεί με σαρκασμό στους «πνευματικούς» κύκλους και τη σχέση του με τη γενιά του '30:

έτσι/ στους τελευταίους ακριβώς χρόνους της φθίνουσας περιόδου/ «του '30» / αναμεσίς/ στους φιλόδοξους με τ' ακαθόριστα σχέδια/ τους άγρια λυσσαγμένους –παρ' όλο το ισχνότατο των εφο- / δίων τους- / για μιαν όσο μπορούσαν πλατύτερη επικράτηση/ τους άγουρους – σαλιάρηδες – διακοναρέους και κλέφτες/ της δόξας / ξεκίνησε νεώτατος ο Βελισάριος/ παρέα με τον Ανδρέα Εμπειρίκο/ να δημιουργήση/ και να ζήση[183]

Η δεύτερη ποιητική συλλογή του Εγγονόπουλου, όπως μας πληροφορεί ο Τριβιζάς, λύνει τη σιωπή των κριτικών της εποχής, που ακολούθησαν την

[181] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ: 148
[182] Νάνος Βαλαωρίτης, «Ο Νάνος Βαλαωρίτης για τον Εγγονόπουλο», οπ, σσ: 23-24
[183] Ν. Εγγονόπουλος, «Βελισάριος», *Στην Κοιλάδα με τους Ροδώνες,* Ίκαρος, Αθήνα 1992, σσ:161-162

πεπατημένη των παραφιλολογικών κύκλων.[184] Η ποίησή του δεν προσβάλλει μονάχα τα αφτιά των αμύητων που συνεχίζουν να εξοργίζονται με τη σκοπούμενη υπέρβαση τής κοινώς αποδεκτής πραγματικότητάς τους αλλά και τους πνευματικούς κύκλους, είτε εκείνους που συντάσσονται με τα οράματα της *φυλής*, της *νιότης* και της *υγείας* που προάγει το *Νέον Κράτος* είτε όλων όσοι, καθώς έχουν εμβαπτισθεί στα πνευματικά ρεύματα της Δύσης, επιθυμούν μεταγγίζοντάς τα να τα παγιώσουν στο ελληνικό έδαφος, αφορίζοντας ό,τι αντανακλά το έρεβος των χαμένων ιδεών και επιδιώκοντας να ανασυστήσουν το λαγαρό φως του Αιγαίου και μια πνευματικότητα που θα καλύψει τα κενά της χαμένης, από τη Λοζάννη και εξής, εδαφικότητας.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ανάμεσα στους λογοκριτές της 4ης Αυγούστου, επικρίνει από το περιοδικό *Το Νέον Κράτος* τους νεωτερικούς ποιητές και όπως νωρίτερα ο Αχ. Κύρου συνυποστηρίζει πως «*τα δημιουργήματα των διαφόρων φουτουρισμών, ντανταϊσμών και σουρρεαλισμών, θα γελοιοποιούνται από την σύγκρισιν με τα αναγεννώμενα εις την πνευματικήν ζωήν του Ελληνικού Λαού, αριστουργήματα των προγόνων του*».[185] Ο Σεφέρης ούτως ή άλλως είχε αντιμετωπίσει με καταφρόνια την υπερρεαλιστική προσπάθεια. «*Ας βγάλουμε από τη μέση τον υπερρεαλισμό, που δεν έδωσε στον τόπο μας τίποτε ώριμο για να κριθεί».*[186] Είχε απαντήσει το 1938, στην κριτική του Κ. Τσάτσου για τη μοντέρνα ποίηση. Και ένα χρόνο μετά στο ημερολόγιό του έγραφε: «*Ο Αντωνίου ξοφλά, ο δύστυχος, σαν ένας υπερρεαλιστής της αθηνέικης πιάτσας*».[187]

Η γενιά του ’30, όχι μονάχα οι ποιητές και οι πεζογράφοι της αλλά και οι καλλιτεχνικοί κριτές της εποχής, *οι «πνευματικοί» κύκλοι των συμπολιτών* του Ν. Εγγονόπουλου, αντιδρούν απέναντι στο εισαγόμενο της υπερρεαλιστικής παραγωγής και την εμμονή των υπερρεαλιστών να σπάσουν τους λογικούς αλλά και γλωσσικούς φραγμούς. Επρόκειτο για σύνορα που οι δημοτικιστές κατόρθωσαν να θεμελιώσουν στο χώρο της λογοτεχνίας από την εποχή του *Νουμά* και τα οποία οι ρηξικέλευθες προτάσεις των οπαδών του γαλλικού κινήματος είχαν επιχειρήσει να κλυδωνίσουν. Στην ποίηση του Εγγονόπουλου τα όρια καταστρατηγούνται, όχι μονάχα τα όρια της

[184]Βλ: Σωτήρης Τριβιζάς, οπ, σσ: 60-63. Για κριτική- κριτικούς τη μεσοπολεμική περίοδο βλ: Λίνος Πολίτης, οπ, σσ:328-329

[185] Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Σύντομος έλεγχος νέων βιβλίων», *Το Νέον Κράτος*, τχ. 26 (Οκτ. 1939), σ. 129 – του ιδίου, «Η ‘απλή μελωδία’», *Το Νέον Κράτος*, τχ. 21, (Μάιος 1939), σ: 302 – Αχιλλέας Κύρου, «Ελλάς και Τέχνη», *Το Νέον Κράτος*, τχ. 2, (Οκτ. 1937), σ.108. Αναδημοσιεύονται στο Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, σ: 165

[186] Γ. Σεφέρης- Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση,* οπ, σ:16

[187] Γ. Σεφέρης, Μέρες Γ’, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σ:138 (εγγραφή 9. Οκτ. 1939)

γλώσσας αλλά και εκείνα της λογικής, της Ιστορίας, των μύθων και των παραδόσεων του παρελθόντος, που αποδομούνται για να θεμελιωθούν εκ νέου στους άξονες της δικής του Αλήθειας που βρίσκεται πέρα ή πάνω (sur) από τα όρια της συγχρονίας του. Απόπειρες μελετητών να αναγνώσουν το ελληνικό παρελθόν στα δημιουργήματά του έχουν ήδη διεκπεραιωθεί. Όπως επίσης και καταμετρήσεις ελληνικών, αλβανικών ή άλλων ονομάτων, προσώπων, τίτλων ή μύθων που συχνά συνηγορούν υπέρ μιας αντίληψης περί ελληνικότητας ή ελληνοκεντρικού μοντερνισμού[188] στο έργο του. Το ίδιο συμβαίνει και στο ποιητικό έργο του Εμπειρίκου.[189]

Ο Δ. Βλαχοδήμος στο πόνημά του *Διαβάζοντας το παρελθόν στο Νίκο Εγγονόπουλο*, επιχειρεί μια διακειμενική ανάγνωση της ποίησής του αναζητώντας τις συνδιαλλαγές του ποιητή με την παράδοση, αλλά και το είδος του παρελθόντος που χρησιμοποιεί. Έτσι, φέρ' ειπείν, στο ποίημα *Ζει ο βασιλιάς Αλέξανδρος*, που ανήκει στη δεύτερή του συλλογή και οι στίχοι του οποίου «*καίω τα νειάτα μου/ που είναι κιθάρα/ που είναι κινάρα/ που είναι κινύρα…»* συνάδουν με την σκοτεινότητα της μοντέρνας ποίησης, τη συμβολιστική μουσικότητα από την οποία άντλησε ο σουρεαλισμός μέσω των λέξεων *κιθάρα* και *κινύρα*[190] και με την υπερρεαλιστική αίσθηση του παιγνίου με την έκπληξη που προκαλεί η λέξη *κινάρα* (αγκινάρα), ανιχνεύεται ο λαϊκός μύθος της γοργόνας και η αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ της αδερφής- γοργόνας του Μ. Αλεξάνδρου και του ποιητή αφηγητή.[191] Κατ' αυτήν την ερμηνεία ο ποιητικός γρίφος λύνεται και αναδεικνύεται η συνδιαλλαγή του δημιουργού με το παρελθόν, της οποίας η αισθητική και τεχνική γλώσσα ανήκει στον υπερρεαλιστικό χώρο. Πρόκειται για σχέση υποταγής ή συναίνεσης με την παράδοση ή για απόπειρα μιας ρηξικέλευθης αναμέτρησης μαζί της; Κατά την άποψη της γράφουσας η εισαγωγή μυθολογικής προοπτικής στην τιτλοφόρηση του έργου, προσπορίζει τη σύγκριση παρελθόντος – παρόντος με όρους που συγκλίνουν υπέρ του δεύτερου, εφόσον η απουσία του μύθου στο περιεχόμενο του ποιήματος, συνάδει με την πρόθεση κατανόησης του παρόντος και υπέρβασης του παραδεδομένου.

---

[188] Βλ: Αντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «παράδοση» στην ελληνική τέχνη του Μεσοπολέμου,* University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1993, σ: 299

[189] Στο προλογικό σημείωμα της μελέτης του για τον Εμπειρίκο ο Γιατρομανωλάκης αναφέρεται τόσο στην οφειλή του ποιητή στη Δύση, όσο και στην ελληνοκεντρική του παιδεία και σημειώνει: *«Πιστεύω όμως ότι η μόνη οφειλή του Εμπειρίκου στη Δύση είναι αυτό που ο ίδιος επανειλημμένως ομολογεί: τα απελευθερωτικά κινήματα της ψυχανάλυσης και του υπερρεαλισμού, ο νέος τρόπος και η νέα αντίληψη για τη ζωή και την τέχνη. Η μορφή και το περιεχόμενο καθορίστηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά από την ποιητική του ιδιοφυΐα και την ελληνοκεντρική του παιδεία*». Γ. Γιατρομανωλάκης, οπ, σ: 12

[190] Επίσης μουσικό όργανο που χρησιμοποιούταν σε θρήνους

[191] Δημήτρης Βλαχοδήμος, *Διαβάζοντας το παρελθόν στον Εγγονόπουλο,* Ίνδικτος, Αθήνα 2006, σσ: 163-164

Το ιστορικό όριο μεταξύ ελληνικού υπερρεαλισμού και ελληνικού μοντερνισμού, ενδεχομένως να χαράσσεται από «κόκκινες» γραμμές όχι πολιτικών εφαρμογών αλλά επαναστατικών επιλογών σαν εκείνες που κάνει ο Ν. Εγγονόπουλος. Η ειρωνεία και το χιούμορ, οι ανατροπές που προάγουν τη γλωσσική αισθητική που κυριαρχούσε στο ρομαντικό φαναριωτισμό του 19ου αι. για να τη διασπάσουν με αντιποιητικές εικόνες *πράσινων σαπουνιών,* και *σίδερων σιδερώματος*, *ανελκυστήρων, βουρτσών δοντιών, κανατιών* ή *μπλε γυαλιών*, τοποθετούν τον ποιητή έξω από τα όρια του κατεστημένου που προασπίζονται με την τέχνη τους οι δημιουργοί της εποχής, οι οποίοι με όχημα τη δημοτική γλώσσα είτε ακολουθούν τα οράματα μιας ελληνικής καλλιτεχνικής αναγέννησης είτε αναζητούν στη Δύση κίνητρα για ανανέωση είτε ακόμη, καταφάσκουν στη γραμμή του κοινωνικού ρεαλισμού. Εδώ ακριβώς οι υπερρεαλιστές σπάνε τα δεσμά τους και με τις κυρίαρχες προτάσεις της Αριστεράς.

Είδαμε πως ο σουρρεαλισμός του Κάλας δεν υποτάσσεται στα αιτήματα της σταλινικής αριστεράς – το ίδιο άλλωστε έκαναν και γάλλοι σουρεαλιστές-, παρότι συντάσσεται με τις ριζοσπαστικές της προθέσεις και ίσως να τις επεκτείνει, προάγοντας τη διαρκή απειλή της ανατροπής του status quo δια μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Εξίσου και ο Εμπειρίκος, πολιτικά «αποχώρησε» από τον κομμουνισμό, πιθανόν ως εφαρμοσμένη πολιτική και υιοθέτησε το γλωσσικό εκλεκτικισμό, τον οποίον, στη συνέχεια, υποστήριξε και ο Εγγονόπουλος. Φαίνεται πως ο υπερρεαλιστής δημιουργός προτιμά να σιωπά καθώς το δημιούργημα κραυγάζει, συμμετέχοντας σε έναν κοινό – για όλα τα υπερρεαλιστικά έργα- αντικομφορμιστικό στόχο. Από την άλλη βέβαια και οι μοντερνιστές όπως θα καταστεί αντιληπτό στην πορεία του παρόντος και ήδη έχει διαφανεί στη ρήση του Σεφέρη πως ο καλλιτέχνης είναι η εποχή του, μολονότι διακηρύττουν την αποστασιοποίηση από το κοινωνικό περιβάλλον, εντούτοις φαίνεται πως επιχειρούν να το καθορίσουν με όρους πολιτικής.

Ήδη από τη διετία 1937-1939 φαίνεται να πυκνώνουν οι συζητήσεις περί ελληνικότητας. Η δε κορύφωσή τους, σύμφωνα με τον Τζιόβα, εκδηλώθηκε μέσα από το διάλογο για την «πρωτοποριακή» ποίηση των Σεφέρη και Τσάτσου[192], απόρροια της διασάλευσης του κατεστημένου από την υπερρεαλιστική γραφή.

[192] Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, οπ, σ: 113

***

Ο δομημένος επάνω σε προγενέστερες έριδες χαρακτήρας του Γλωσσικού Ζητήματος, και οι ιδεολογικές αλλά και αισθητικές θεωρίες που συγκροτήθηκαν πριν την έλευση του μοντερνισμού, συνέχισαν να κατευθύνουν την κριτική σκέψη την περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου. Μια εποχή κατά την οποία τα πολιτικά πράγματα κατόπτριζαν τις κοινωνικές, πολιτισμικές και σαφώς οικονομικές αντιφάσεις που προξένησε η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και η είσοδος των προσφύγων στο ελληνικό έδαφος. Καθώς το έθνος επιχειρούσε να προσαρμοστεί στη μοιραία συγχώνευσή του στα όρια του κράτους, η λογοτεχνική γλώσσα και η απόπειρα για «επιστροφή στις ρίζες» του ελληνικού πολιτισμού, στάθηκαν τα μέσα που θα αναδείκνυαν την ενότητα ενός κόσμου που στη βάση του παρέμενε πολιτισμικά συγκρουσιακός. Η δημοτική γλώσσα, η ελληνική αρχαιότητα, το βυζάντιο και οι λαϊκές παραδόσεις, προκρίθηκαν από αντίρροπες, ιδεολογικά, αφετηρίες, επιλεκτικά ενσωματώθηκαν στην πνευματική σκευή των διανοουμένων της εποχής και διεκδίκησαν –κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο- την ανάδειξη του εκάστοτε *αυτονόητου*, είτε, δηλαδή, μιας ενιαίας ταυτοτικής ομπρέλας η οποία θα σκίαζε το πλήθος των υποταυτοτήτων που βρίσκονταν υπό τη σκέπη της, όπως την επιδίωκε ο υπό διαμόρφωση Δεξιός χώρος, είτε τη δυναμική αναγνώριση της λαϊκής παρουσίας και βούλησης, όπως την προϋπέθετε η Αριστερά.

Η εθνική μειονεξία, κληροδότημα της μικρασιατικής καταστροφής και η συμπόρευση με τα ολοκληρωτικά συστήματα της Ευρώπης, συνέβαλαν στην ανάδειξη του οράματος του Γ’ Ελληνικού Πολιτισμού από την μεταξική δικτατορία με τις πατερναλιστικές προθέσεις. Ο λαϊκισμός της υποστηρίζοντας το δημοτικισμό, αφενός επιχείρησε να θέσει προσκόμματα στην χρήση του από τους θιασώτες της αριστερής ιδεολογίας και του κοινωνικού ρεαλισμού, αφετέρου δεν δίστασε να εναγκαλιστεί με τον κόσμο των διανοουμένων, ακόμη και εκείνων που αντιστέκονταν στα πολιτικά της προτάγματα, υπό τον όρο ότι στο έργο τους θα τεκμηριωνόταν η ελληνική ιθαγένεια απέναντι στην ετερότητα του εισαγόμενου μοντερνισμού μέσω της ανακάλυψης ή ανάδειξης των αυτοχθόνων ελληνικών παραδόσεων.

Αυτές ακριβώς, οι σχεδόν οντολογικές παρουσίες της γλώσσας και της παράδοσης, δίχως ακόμη να έχουν συμφιλιωθεί απόλυτα με τις μοντερνιστικές απόπειρες «αναμέτρησης» και «οικειοποίησης», κλυδωνίστηκαν από την παρουσία των υπερρεαλιστικών προθέσεων. Η εμφάνιση των Ελλήνων θιασωτών του σουρεαλιστικού κινήματος τα τελευταία χρόνια του μεσοπολέμου, διασάλευσε το κατεστημένο, διασπώντας την προσδοκώμενη ομοιογένεια, που προς στιγμήν φαινόταν πως είχε επιτευχθεί τόσο στο χώρο των Εικαστικών Τεχνών όσο και στο χώρο της Λογοτεχνίας με την κατίσχυση της δημοτικής γλώσσας.

Ανατρέποντας τους φραγμούς του ορθολογισμού, της κοινωνικής ηθικής, της θρησκείας, των παραδόσεων και της ιστορίας, εξυμνώντας τον έρωτα και τον

ερωτισμό, συγχωνεύοντας το εγώ με την οικουμενική ζωή, στοχεύοντας στην ολοκληρωτική απελευθέρωση του ανθρώπινου πνεύματος, ανασύροντας κατά τις φροϋδικές επιταγές εικόνες και ψυχικές έξεις εγκατεστημένες πέρα από τα όρια της λογικής, ο σουρεαλισμός του Μπρετόν, χρησιμοποιώντας ως εργαλεία του το αντικειμενικά τυχαίο και την αυτόματη γραφή, προσέγγισε τα όρια του αλόγου και του ονείρου, με όπλο του το χιούμορ. Οι Έλληνες ομότεχνοί του εφορμώντας από μια κοινή αφετηρία, επιχείρησαν με κάποια από τα όπλα που τους παρείχε το σουρεαλιστικό οπλοστάσιο, διατηρώντας παράλληλα την ελευθερία να κάνουν χρήση και δικών τους εφοδίων, να αποδομήσουν την ελληνική πραγματικότητα ή ακόμη περισσότερο ό,τι νοούταν ως πραγματικότητα εκείνη την εποχή.

Τα προσκόμματα ως προς την αποδοχή τής υπερρεαλιστικής κίνησης αρχικά αφορούσαν παραφιλολογικούς κύκλους και ενδεχομένως οφείλονταν τόσο στο συντηρητισμό της εποχής όσο και στην ιδιαιτερότητα της ποιητικής γραφής, που προέβαινε σε διάσπαση της λογικής αλληλουχίας, κατά τα πρότυπα των ευρωπαίων σουρεαλιστών. Σταδιακά οι αντιδράσεις τέθηκαν στο προσκήνιο από τους αστούς του πνεύματος που, στο ρηξικέλευθο της υπερρεαλιστικής σκέψης, διέγνωσαν μια σειρά από κινδύνους που απειλούσαν την απόπειρα εξαγωγής μιας ενιαίας και γηγενούς – το δεύτερο αφορά τουλάχιστον στους ιδεαλιστές- πολιτισμικής εικόνας. Ο χώρος της Αριστεράς αναδείχθηκε εξίσου επικριτικός στις υπερρεαλιστικές απόπειρες «αριστοκρατικοποίησης της τέχνης», μολονότι οι θιασώτες του σουρεαλισμού ανήκαν στο ίδιο ιδεολογικό πεδίο. Ενδεχομένως η στάση των αριστερών διανοουμένων να εφορμούσε από αναλογίες που κατοπτρίζονταν στο σταλινικό δογματισμό.

Αριστερός ως προς την ιδεολογική του τοποθέτηση, κατά τα πρότυπα των Γάλλων σουρεαλιστών, με ξενόφερτο και απροσπέλαστο αντιδημοτικιστικό λόγο και οικουμενικό προφίλ, ο ελληνικός υπερρεαλισμός του Ν. Εγγονόπουλου, ενδεχομένως αποστασιοποιημένος από τις αισθητικές επιλογές των ευρωπαίων ομοτέχνων του, εντός και εκτός των πνευματικών κύκλων της εποχής του, καθίσταται μια από τις αιτίες που πυροδοτούν τη συζήτηση περί ελληνικότητας. Την ίδια στιγμή ο επαγγελματικός του προσανατολισμός και το ενδιαφέρον του για τις λαϊκές παραδόσεις και τη βυζαντινή αγιογραφία τον συνδέουν με το κίνημα για την επιστροφή στις ρίζες και με δημιουργούς όπως ο Πικιώνης, ο Κόντογλου ή ο Παρθένης που αποστασιοποιήθηκαν από την ευρωπαϊκή τους παιδεία προκειμένου να προάγουν την εντοπιότητά τους. Η κοσμοπολίτικη καταγωγή και παιδεία του, η επαγγελματική του σύμπραξη με το μεταξικό καθεστώς και η διττή εκ πρώτης όψεως συνεισφορά του στην Τέχνη, αφενός ανάκληση του παραδοσιακού και αφετέρου υπερρεαλιστική πρόθεση, συμβάλλουν στη συσκότιση των ιδεολογικών του θέσεων και στη διατάραξη των καλλιτεχνικών στεγανών της εποχής, προάγοντας τον πολυεπίπεδο εκλεκτικισμό τόσο των επιλογών του ζωγράφου και ποιητή όσο και των παραδεδομένων του.

Η εμμονή του να συνεχίσει να παράγει έργο παρά τη λοιδορία με την οποία τον φιλοδώρησε το ελληνικό κοινό και να συνεχίσει να σωπαίνει αναφορικά με τα ταυτοτικά ζητήματα που προάγουν οι διανοητές της περιόδου αλλά και η αδιαλλαξία του απέναντι στη γλώσσα με την οποία ντύνει τις σκέψεις του και επιπλέον το ιδιόμορφο πνεύμα του που αναμετριέται με την παράδοση, συχνά αφαιρώντας την από το παρελθόν όπου ανήκει, ανακατασκευάζοντάς την και τοποθετώντας την σε ένα υπερρεαλιστικό παρόν όπου η γραμμική χρονική πορεία του νεωτερικού κόσμου, διαταράσσεται, επιτρέποντας στην αχρονία να θριαμβεύσει, τον καθιστούν παρία του κόσμου των αστών του μεσοπολέμου που επιχείρησε να αυτοαναγνωριστεί μέσα από νέες διατυπώσεις περί ελληνικότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: η συζήτηση περί ελληνικότητας στην εκπνοή του μεσοπολέμου

Εξετάζοντας μακροσκοπικά γεγονότα και ιστορικές περιόδους συχνά χάνονται οι τεθλασμένες γραμμές που διασπούν τα σύνολα σε πλήθος υποσυνόλων ή ευκαιριακά ενοποιούν υποσύνολα διαφορετικών συνόλων σε νέες οντότητες. Μια από τις ιδιομορφίες του ελληνικού μεσοπολέμου αναζητά τις ρίζες της στο άμεσο παρελθόν του. Στα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και στα δίπολα που μεταγράφηκαν ως νοοτροπίες και πάθη στα χρόνια που ακολούθησαν. Δίπολα όπως εκείνα του βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού, φιλελευθερισμού – συντηρητισμού, δημοκρατίας-βασιλείας, νεωτερικότητας -παράδοσης, που λειτουργούν ως προσκόμματα στην ενοποίηση του Δεξιού χώρου και στην αντιδιαστολή του με την Αριστερά. Η Παπαδημητρίου παρακολουθώντας τον τύπο της εποχής συμπεραίνει: « *Ο αστός του Μεσοπολέμου επιχειρεί να διαμορφώσει τη δική του συνείδηση διαμέσου της αντίληψης που συγκροτεί για τον κομμουνιστικό κίνδυνο… Για τους αντιβενιζελικούς η επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου γίνεται παράλληλα με την επίκληση του κινδύνου από το βενιζελισμό ή με τη συναίρεση των δύο… Με την όξυνση της εσωτερικής διαμάχης γύρω από το ζήτημα της μοναρχίας, οι αντιμοναρχικοί καταγράφονται από τους φανατικούς αντιβενιζελικούς ως εχθροί του καθεστώτος, αφού η δημοκρατία εκλαμβάνεται ως το προστάδιο της σοβιετοποίησης του αστικού καθεστώτος*».[193] Ο *βενιζελοκομμουνισμός* φέροντας στη σκευή του τα εργαλεία του «εκσυγχρονισμού» κατηγορείται ως δολιοφθορέας των παραδοσιακών αξιών με τις οποίες οι συντηρητική σκέψη κοσμεί το «μεταφυσικών ιδιοτήτων» λαό. Η αστική διανόηση που με όρους του σήμερα, θα τοποθετούταν στο πεδίο της Δεξιάς, διχογνωμεί ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο. Το παράδοξο είναι πως παρατηρούνται αναλογίες και στο χώρο της Αριστεράς, όπως τις είδαμε, φέρ' ειπείν στη σχέση του Κάλας με τους *Νέους Πρωτοπόρους* από το 1933 και εξής. Η διελκυστίνδα της παράδοσης και του μοντερνισμού που στην ακραία του έκφραση αγγίζει την υπερρεαλιστική αντίδραση, σχηματικά διχοτομεί έναν κύκλο αντιλήψεων και πραγμάτων, εντός του οποίου η Αριστερά και η Δεξιά θα διεκδικήσουν με διαφορετικούς όρους το λαό, το δημοτικό τραγούδι, τη λαϊκή αρχιτεκτονική και τον Μακρυγιάννη και ταυτόχρονα, στην άλλη άκρη της διελκυστίνδας, θα συμφιλιωθούν

[193] Δ. Παπαδημητρίου, οπ, σ:119

με τα ξένα ρεύματα και τις νέες τάσεις. Ενώ ο χώρος της ελληνικής Αριστεράς οργανώνεται στον άξονα διεθνιστικών προσδοκιών, στο δεξιό ημικύκλιο φαίνεται πως αντιπαλεύουν ακόμη μεσσιανικά οράματα και κεντρόφυγες τάσεις, που σχηματικά θα εντάσσαμε στο δίπολο ελληνικότητας και ευρωπαϊσμού/ κοσμοπολιτισμού.

Το ελληνικό πνευματικό τοπίο, φαίνεται να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην αποδοχή του ευρωπαϊσμού και τη δυναμική της ελληνικότητας. Ο Νίκος Παπάς σε συνέντευξη που δίνει στον Γ. Σκαρίμπα σημειώνει «*Η λογοτεχνία μας έχει ευρωπαϊκούς ορίζοντες πια και κοιτάζει μακριά… Η πατρίδα μας μικρή γωνιά στη γη, γινόταν πιο μικρή με τον εντοπισμό της πνευματικότητάς της στην πρωτεύουσα…Στις μέρες μας η πνευματική Ελλάδα μετατοπίζεται από την πρωτεύουσα προς όλες τις ελληνικές γωνιές… Από την επαρχία που διατηρεί αγνή ελληνικότητα και άδολη ανθρωπιά, έρχεται ένας νέος κόσμος που θα στηρίξει καθολικότερο πνευματικό πολιτισμό».*[194]

Η γεωκλιματική υπόσταση της ελληνικότητας**,** συνυφασμένη με μια αίσθηση υπεροχής βρήκε το αντίστοιχό της στην επανεμφάνιση του έργου του Περικλή Γιαννόπουλου πυροδοτώντας μια σειρά συζητήσεων στις σελίδες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Για τον Ανδρ. Καραντώνη ο Γιαννόπουλος «*μέσα στον ορμητικό, χαριτωμένο και πάμφωτο αντιευρωπαϊσμό του»* διατύπωσε αισθητικές μορφές βάσει των οποίων ετέθη η ζωή. Η αισθητική του είναι «*ισχυρό ζωϊκό δόνημα <u>που μονάχα στην Ελλάδα έπρεπε και μπορούσε να διατυπωθεί</u>*» Η αποκλειστικότητα πυροδοτεί την έννοια του τοπικισμού, το «εδώ» αποκτά μια δυναμική έναντι του «αλλού». Ο Καραντώνης φαίνεται πως δυσκολεύεται να ξεφύγει από τα εθνικιστικά αιτήματα της εποχής του. Συνεχίζει : «*Το τοπίο του Γιαννόπουλου, ολωσδιόλου ξεχωριστό μέσα στην ευρωπαϊκή αισθητική, είναι ο θρίαμβος της πνευματοποιημένης και μορφοποιημένης ύλης απάνω στην άμορφη αϋλωσύνη του Γερμανικού ιδεαλισμού…»*[195] Ενάντια στο συντηρητικό λόγο της εποχής, δυσκολεύεται να ταιριάξει τα μοντερνιστικά πιστεύω του με τις ελληνοκεντρικές του τάσεις.

Αντιθέτως ο Θεοτοκάς επικρίνει το γιαννοπούλειο στοχασμό. «*Η "ελληνικότητά" του έγινε φανατισμένος και έξαλλος τοπικισμός και επαρχιωτισμός, απόλυτο κλείσιμο στον εαυτό μας και άρνηση των πάντων έξω από τα σύνορά μας, νοσηρός ναρκισσισμός και υστερική ξενοφοβία, που φτάνει στο σημείο να διακηρύττει ότι οι*

[194] *Νεοελληνικά Γράμματα,*2-4-1938, φ:70, σσ:12 &14
[195] οπ, 21-5-1938, φ:77, σ:4

Ευρωπαίοι είναι Βάρβαροι, ότι μονάχα οι Έλληνες είναι άνθρωποι κι' όλα τα άλλα έθνη είναι "ανθρωποειδή"»[196]. Σε αυτό το σημείο η σκέψη του διανοητή απομακρύνεται από κάθε ψήγμα εθνοκεντρισμού. Επισημαίνεται η χρήση των εισαγωγικών στον όρο ελληνικότητα. Ο Θεοτοκάς αντιλαμβάνεται την ποικιλία των αποχρώσεων που δύναται να συμπεριληφθούν στην έννοια και με τα εισαγωγικά ουσιαστικά καταργεί τις «ελληνικότητες» των ιδεολογικών του αντιπάλων, που δεν ταυτίζονται με τη δική του νοηματοδότηση.

Σε αντίλογο ο Ε. Κουρητής τονίζει ειρωνικά «*πως η "βαθυστόχαστη, περισπούδαστη, κοσμοπολίτικη και λιμπεριαλιστική"... "λογοτεχνική γενιά μας"»* επιφυλάσσεται στο έργο του Γιαννόπουλου. Σημειώνει πως η αποδοχή του θα ζημίωνε το «*ατομικό»* έργο τού κάθε διανοητή ξεχωριστά αφού ο Γιαννόπουλος προάγει τη συλλογικότητα. Ας σημειώσουμε πως η ατομικότητα ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του μοντερνισμού εδώ αντιτίθεται στον εθνικιστικό λόγο του Κουρητή που εναντιώνεται στη «*Ευρωπαϊκή λογοτεχνική Σαχάρα»*. Κρίνοντας τους επικριτές του ο Κουρητής κάνει λόγο για την «*ξετραχηλισμένη "ευρωπαϊκή" πανσοφία»* για «*ευρωπαϊκή μυωπία»* και σημειώνει πως ο Γιαννόπουλος «*Δεν έτρεξε σαν εμάς στην Ευρώπη "διψώντας δι' Αφέντην"».*[197] Ο κοσμοπολιτισμός με την έννοια του ευρωπαϊσμού καθίσταται σκόπελος στην ελληνική υπεροχή.

Ο ελληνοκεντρισμός του Γιαννόπουλου, ο στοχασμός του Ίωνα Δραγούμη και ο δημοτικισμός προήχθησαν ως πρόσκομμα στις διεθνιστικές τάσεις από μερίδα των αστών διανοουμένων της εποχής. Γι' αυτό κάποιες φορές η γενιά του '30 χαρακτηρίστηκε ως ελληνοκεντρική. Ο Ν. Βαγενάς αντιδρά στη συνύφανση των δύο εννοιών αναφέρεται σε «*υποτιθέμενο ελληνοκεντρισμό»* ενώ εξετάζοντας την έννοια του ελληνοκεντρισμού δια του αντιθέτου, καταλήγει πως «*Δεν είναι ελληνοκεντρισμός το να επιχειρείς να περιγράψεις το περιεχόμενο της λέξης ελληνικότητα. Όχι μόνο διότι η ελληνικότητα δεν είναι μια αφηρημένη ιδέα αλλά ένα σύνολο συγκεκριμένων χαρακτηριστικών (όπως η ιταλικότητα, η ισπανικότητα κτλ.) αλλά και γιατί η περιγραφή μιας αφηρημένης ιδέας δεν σημαίνει αναγκαστικά την υπερβατικοποίησή της».* [198] Αλλού σημειώνει πως «*Πίστη μόνο στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού στοιχείου χωρίς*

[196] στο ίδιο, σ:5
[197] στο ίδιο, σσ:1&2
[198] Ν. Βαγενάς, «Ελληνοκεντρισμός και ελληνικότητα», http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=139545&ct=114

την αίσθηση της υπεροχής του (δηλαδή χωρίς αξιολογική εκτίμηση) και χωρίς την άκριτη άρνηση των ξένων προσμίξεων δεν είναι ελληνοκεντρισμός». [199]

Βεβαίως ελληνοκεντρικές τάσεις δεν υπολείπονταν τη μεσοπολεμική περίοδο. Ο Ε. Κουρητής στη στήλη «Punctum contra punctum» των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* σημειώνει «*…δεν υπάρχει τραγικότερη απάτη από κείνη που θα προξενήσουμε στον εαυτό μας όταν καταφέρουμε να τον πείσουμε πως "εξεπέρασε την Ελλάδα", κι έγινε πνευματικά "κοσμοπολίτης", επειδή εκφράζεται σαν "Ευρωπαίος"!... Βρίσκομαι στην ανάγκη να ζητήσω συγχώριο που είμαι ένας αδιόρθωτος εθνικιστής, απ' όσους δεν πιστεύουν στην ωμορφιά αυτού του ιδανικού. Πιστεύω στον τόπο μας, στο λαό μας, στις ανεξάντλητες και παρθένες καλλιτεχνικές εκφραστικές αρετές του…Αν μπορούσε να βλαστήσει μέσα μου η φιλοδοξία να "ξεπεράσω την Ελλάδα" αυτό σίγουρα θα τόκανα σαν Έλληνας κι όχι σαν "Ευρωπαίος". Θα τόκανα με τα πνευματικά εκείνα εφόδια που έκαναν τους Γάλλους να ξεπεράσουν τη Γαλλία και τους Γερμανούς τη Γερμανία. Με μέσα καθαρά ε λ λ η ν ι κ ά».*[200] Ας προσέξουμε πως ο ελληνοκεντρισμός του Κουρητή δεν αποκαλύπτεται μονάχα από την ομολογία του εθνικισμού του αλλά και από την αντίληψη πως η πρόοδος της Ελλάδας μπορεί να επιτευχθεί με μέσα καθαρά ελληνικά δίχως τη συνεισφορά ξένων προσμίξεων. Στα άρθρα του ο κοσμοπολιτισμός, ο εξευρωπαϊσμός, ο ευρωπαϊσμός λειτουργούν ως συνώνυμα και διαρκώς ανακαλούνται για να απορριφθούν στη συνέχεια μέσα σε χλευαστικά εισαγωγικά.

Ας σημειωθεί πως ο όρος κοσμοπολιτισμός, αντιστοίχως με την έννοια της ελληνικότητας εγείρει τις δικές του αντιστίξεις που εστιαζόμενες στο ιστορικό παρόν τον τοποθετούν παραπλεύρως εννοιών όπως η *πολυπολιτισμικότητα* ή διαζευκτικά της έννοιας του *πατριωτισμού* και ακολούθως όρων που δύναται να συσχετιστούν με αυτή μέσω συγκεκριμένων θεωρητικών κατασκευών ή «ρυμουλκήσεων». Αναφορικά με τον όρο κοσμοπολιτισμό, βρίσκουμε τα ανάλογά του στους στωικούς φιλόσοφους που αντίκριζαν τον εαυτό τους ως πολίτες του κόσμου. Ενδεχομένως τέτοιες πρώιμες ερμηνείες να κατοπτρίζονται και στη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας[201]. Ο όρος κοσμοπολιτισμός αποκτά πιο στέρεα δομή την περίοδο του Διαφωτισμού όπου ονομάζεται ουνιβερσαλισμός, συνδέεται με τη θεωρία διανοητών όπως ο Ρουσσώ και

[199] Ν. Βαγενάς, «Ο μύθος του ελληνοκεντρισμού» στο *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα. Κείμενα των Ν. Βαγενά, Τ. Καγιαλή και Μ. Πιερή,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ:14
[200] Ν*εοελληνικά Γράμματα*, 9-4- 1938, φ:74, σ:2
[201] Martha C. Nussbaum, *Υπέρ πατρίδος, πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός,* Scripta, Αθήνα 1999, σσ:17-20

εν πολλοίς προάγει την ιδέα του ατόμου μέσα στον κόσμο. Αυτός είναι και ο λόγος που του αντιπαρατίθεται ο διεθνισμός καθώς οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι ο κοσμοπολιτισμός ως ιδεολογία προάγει την αδιαφορία και τον ατομικισμό και ότι αρνείται τους κοινωνικούς δεσμούς και θεσμούς που ενώνουν τα άτομα σε κοινωνικά σύνολα. Συνάδοντας με την έννοια της παγκοσμιοποίησης, συνθήκη που σταδιακά εκδηλώνεται από τον 16^{ο} αιώνα, τη στιγμή που ξεκινούν τα υπερπόντια ταξίδια των ευρωπαίων, ο κοσμοπολιτισμός κατηγορείται ότι προάγει την αφομοίωση και εξασθένηση των ασθενέστερων λαών και πολιτισμών από τα ισχυρά καπιταλιστικά ανάλογά τους. Η σύνδεση του κοσμοπολιτισμού με τον ατομικισμό, τον οδηγεί σε παράλληλη πορεία με τον φιλελευθερισμό που προάγει την ατομική πρωτοβουλία. Για τον Jacques Derrida ο κοσμοπολιτισμός, «*προϋποθέτει, όπως η ιδιότητα του πολίτη του κόσμου, την κυριαρχία των κρατών».*[202] Ο Α. Λιάκος στο άρθρο του «Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός»[203], αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην «*εσωτερική διαπερατότητα*» της έννοιας «*ανάμεσα στο εθνικό "εμείς" και στους "άλλους", με την ανθρωπολογική σημασία του όρου».* Στο ίδιο άρθρο επισημαίνεται πως η διαφορά μεταξύ του σύγχρονου γίγνεσθαι και της εποχής του Μεσοπολέμου αναφορικά με την έννοια του κοσμοπολιτισμού εστιάζεται κυρίως σε οικονομικούς όρους.[204]

Όταν ο Κ. Τσάτσος δημοσιεύει τον Απρίλη του '38 στο περιοδικό *Προπύλαια* το άρθρο του «Πριν από το ξεκίνημα» επιχειρεί ουσιαστικά να καταγράψει την εναντίωσή του στους ποιητές που ενστερνίζονται την Πρωτοπορία -το μοντερνισμό θα λέγαμε σήμερα- θεωρώντας πως τελικά καταφάσκουν σε άρνηση {5}[205] και καταστροφή {10} της ποίησης. Ο διάλογος που ανοίγεται μεταξύ των δύο διανοητών, Σεφέρη και Τσάτσου, έχει ως κεντρική ιδέα την αξία της πρωτοποριακής ποίησης, καταφεύγοντας ουσιαστικά στη σύνδεση φιλοσοφίας και λογοτεχνίας. Στις έννοιες που εμπεριέχονται στο δοκίμιο του Τσάτσου, κυριαρχεί εκείνη του *αισθητικού*, δηλώνεται με ήχο- ρυθμό- χρώμα, τάξη εικόνων και έλλογων νοημάτων, με το πάθος, όσο και με τα ίδια τα έλλογα νοήματα[ενν. το περιεχόμενο]. {4} Θεωρεί πως η

---

[202] Jacques Derrida, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού,* μτφρ. Β. Μπιτσώρης, Κριτική, Αθήνα 2003, σ:97

[203] Αντ. Λιάκος, «Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός, η ταυτότητα και η ηθική», στο http:// www.tovima.gr/ default.asp?pid=49&ct=114&artid=84931

[204] «Γιατί σήμερα δεν είναι οι κορυφές της οικονομικής πυραμίδας που κινητοποιούν τα μισόξενα και εθνικιστικά αισθήματα. Οι διαχειριστές του οικονομικού παιχνιδιού επιδιώκουν την ενιαιοποίηση των αγορών, όχι τους αποκλεισμούς. Είναι όσοι αισθάνονται ότι απειλούνται που επιδιώκουν προστατευτικούς αποκλεισμούς». Στο ίδιο, σ: 4

[205] Προκειμένου να αποφευχθεί πλήθος υποσημειώσεων οι αριθμοί των σελίδων που αναφέρονται στο Γ. Σεφέρης- Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση,* οπ, θα τοποθετούνται στο εξής σε αγκύλες δίχως καμία άλλη σήμανση**.**

πρωτοπορία καταλύοντας την αντικειμενικότητα του νοήματος απομακρύνεται από την έννοια της αισθητικής που είναι να προάγει το καλόν καγαθόν, το Ωραίο στην Ποίηση. Τονίζει πως για πρωτοπορία κάθε εποχή έχει τις αισθητικές της ανάγκες, τις καλλιτεχνικές της ανταποκρίσεις, ριζικά διαφορετικές από άλλων εποχών. «*Ό,τι έκανε μια εποχή δεν έχει αισθητικήν αξία για μιαν άλλη*» {7}.

Θα υποστηρίζαμε πως ο Κ. Τσάτσος αντιλαμβάνεται εν γένει την παράδοση και όχι αποκλειστικά τη λαϊκή παράδοση, ως κάτι στατικό και μη μεταβιβάσιμο τουλάχιστον ως προς τις πρωτοποριακές προθέσεις. Συνεχίζοντας δεν αρνείται την «*υπερεθνικήν υπόσταση των πνευματικών ρευμάτων*» όμως « *η ουσία της πνευματικής ζωής είναι αναπόσπαστη από τη γη και την ιστορία του λαού όπου ανήκει*»{9} Οι απόψεις του αντανακλούν τη γερμανική παιδεία στην οποία έχει εμβαπτιστεί. Χρησιμοποιεί συχνά στα δοκίμιά του της έννοιες: *Γη* {9}, *πνεύμα γης* {10}, *ιστορία* {9}, *πνεύμα ιστορίας* {10}, *λαός, λαϊκή ψυχή* {10} ως παράδοση από την οποία ο ποιητής θα διδαχθεί χωρίς να υποταχθεί για να προάγει το *ελληνικό πνεύμα*{10} και την *ελληνική ωραιότητα* {10}, ενώ αντιπαραβάλλει την έννοια της ελληνικής παράδοσης με τις ξένες παραδόσεις {12} και αποστασιοποιεί την πρωτοπορία από τις «*ελληνικές πηγές*» ο όρος είναι συνυποδηλωτικός, την *ελληνική ψυχή*, *γη* και *ιστορία* {12}. Σημειώνει πως «*Στις πρωτοποριακής κίνησης τα έργα μόλις διακρίνεται η σφραγίδα της ελληνικότητας*» καθώς στη γλώσσα τους ανακατεύονται η δημοτική με την καθαρεύουσα. Δεν αντιτίθεται στην πρωτοπορία εάν τα έργα προβαίνουν σε μια ανακάλυψη νέων όψεων της ελληνικής ζωής και όχι απομάκρυνση από αυτήν. Αναφέρεται άραγε σε μία νεότερη ελληνική ηθογραφία; Φαίνεται πως η συντηρητική οπτική του Τσάτσου συσχετίζεται με γεωκλιματικά χαρακτηριστικά και συνάδει με τη στατικότητα της παράδοσης ενώ ταυτόχρονα ορίζει την καθαρότητα της δημοτικής γλώσσας ως διακύβευμα της ελληνικότητας. Ο μοντερνισμός, ως συνώνυμο της πρωτοπορίας, καθίσταται αποδεκτός υπό τον όρο να εμποτίζεται με εσάνς ελληνοκεντρισμού και ανάκλησης κάποιας αγαστής προϋπάρχουσας κατάστασης.

Για τον Κ. Τσάτσο, ο Γ. Θεοτοκάς στο ημερολόγιό του, είχε καταγράψει την άποψη της Ασπασίας Κατσίμπαλη, συζύγου του Γ. Κατσίμπαλη ενός από τους ελάσσονες της γενιάς του '30. «*-Δε λέει τίποτα, μα τα λέει τόσο ωραία!*»[206]. Για άλλους είναι πιο ξεκάθαρος. «*Σικελιανός: ναρκισσισμός, αυτοθαυμασμός, αυτοέρωτας... Καζαντζάκης: επιθυμία της δύναμης, στη ζωή, στο έργο, στο ύφος...*

[206] Γ. Θεοτοκάς, , *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953,* οπ, σ: 57. Προάγοντας την άποψη της Κατσίμπαλη ο Θεοτοκάς συγκαλύπτει με ευγένεια τη δική του γνώμη.

Σεφέρης: η συναίσθηση μιας αδυναμίας, μιας ανεπάρκειας. Καρυωτάκης: μικροαστισμός ανικανοποίητος»[207]. Στο ίδιο σημειώνει την ύπαρξη μιας «σχολής» που δημιουργείται στη διασταύρωση των επιδράσεων του Σικελιανού, του Συκουτρή, του Κ. Τσάτσου, ως ανακάτεμα «*γερμανικής ιδεοκρατίας (από δεύτερο χέρι ως επί τω πλείστον) σικελιανικής ποίησης και μεταφυσικού τοπικισμού. Το αποτέλεσμα, τρομερά θολό, είναι μια πνευματική και καλλιτεχνική "ελληνικότητα", δογματική, βλοσυρή, βαριά, καθόλου ελληνική με τη δική μου αντίληψη των πραγμάτων… μια θεοσοφία χωρίς θεό*» καταλήγει σημειώνοντας τα λόγια του συνομιλητή του[208].

Αλλού ο Θεοτοκάς σημειώνει: «*Αυτοί οι νέοι του περιοδικού Προπύλαια… είναι φορτωμένοι σχολαστικισμό: γερμανική παιδεία από δεύτερο χέρι (μέσω του Συκουτρή και του Κ. Τσάτσου) ανακατωμένη με ένα σικελιανικό ιδεαλισμό άνω ποταμών… Η επίδραση του Σικελιανού φοβούμαι πως είναι κακή…*», ο Θεοτοκάς πάλι με ευγένεια σημειώνει πως παραδέχεται την ποίησή του, αναφορικά όμως με τους θιασώτες της σχολής του σημειώνει πως «… *Ο κάθε ζεβζέκης αρχίζει και μιλά για «ιδέες μητέρες», για «συνείδηση της γης» και τα παρόμοια και αοριστολογεί με στόμφο και νομίζει πως κάτι λέει ενώ δε λέει τίποτα*»[209]. Ο πνευματικός ουμανισμός και η γεωκλιματική διάσταση της ελληνικότητας -το δεύτερο υποστηρίζεται από τα δοκίμια του Π. Γιαννόπουλου- που αφορούν δύο αντίθετες ροπές της ελληνικότητας, στις οποίες αναγνωρίζονται το άυλο της ιδέας και η υλικότητα του φυσικού τοπίου, είναι προβληματικές κατά τον Θεοτοκά καθώς τις μεταχειρίζονται οι συντηρητικοί «*ζεβζέκηδες*» των «*Προπυλαίων*».

«Ελληνικότητα», ελληνική παράδοση και πολιτισμός προσεγγίζονται με περίσκεψη από τον Γ. Σεφέρη. Στο άρθρο του «Διάλογος πάνω στην ποίηση» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νέα Γράμματα* τον Αύγουστο του 1938, αντιτίθεται στον Κ. Τσάτσο, παραθέτει στίχους από δημοτικό τραγούδι για να αποδείξει ότι το άλογο – που οικειοποιήθηκε ο υπερρεαλισμός στην ποίηση- εντοπίζεται και στην ελληνική παράδοση και για να στηρίξει τις απόψεις του κάνει επίκληση στην αυθεντία του Παλαμά σημειώνοντας τη ρήση του: «*η αληθής εθνική ποίησις δεν είναι παρά η ποίησις, χωρίς πατρίδα, και εις την υψηλότατην αυτής έντασιν*». Άποψη συναφής με μία από τις όψεις του κοσμοπολιτισμού. Αναφορικά με την παράδοση, σημειώνει πως «*…κάθε καινούργιο έργο που έρχεται να πάρει μια θέση στη σειρά, επιβεβαιώνει και*

[207] στο ίδιο, σ: 98
[208] στο ίδιο, σ: 99
[209] στο ίδιο, σ: 92-93

μαζί μεταβάλλει τον κανόνα και το νόημα των παλιότερων έργων…Και τούτο είναι ζωντανή παράδοση και μ' αυτό τον τρόπο ζουν- όχι στερεοποιημένα και αμετάβλητα- τα έργα της τέχνης»{21}.

Υποτελείς του καιρού τους, οι διανοούμενοι του μεσοπολέμου, δρουν ρηξικέλευθα, σπάζοντας τις αλυσίδες παραδεδομένων αξιών και προβάλλουν μέσα σε ένα περιβάλλον κοινωνικοπολιτικής σύγχυσης, μια νέα εικόνα του εαυτού τους και του κόσμου τους. Μια εικόνα που, επιχειρώντας να καταγράψει την ελληνική συνείδηση ενότητας, για να επαναλάβουμε τις απόψεις του Μπρωντέλ, αδράχνει το αιγαιοπελαγίτικο φως και τα κλασικά αγάλματα, στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας και παράδοσης και τα επανεκτιμά με όρους εκσυγχρονιστικούς μέσω τις ελύτειας ποίησης και του σεφέρειου στοχασμού. Όρους που καταγράφονται στη συλλογιστική του T. S. Eliot, με τη σκέψη του οποίου ο Σεφέρης συντασσόταν.

Οι έννοιες ελληνικό πνεύμα και ελληνική ωραιότητα που χρησιμοποιεί στο δοκίμιό του είναι δανεισμένες από τον Τσάτσο και εντός εισαγωγικών, διατηρώντας επιφυλάξεις αναφορικά με την οποιαδήποτε απόπειρα σύγκρισης πνευμάτων ή πολιτισμών. Προβάλλει τις έννοιες *αισθητική συγκίνηση, αισθητικές επιδιώξεις* {25}, αναφέρεται στη *γενιά του '30* {25} που αντιδρά στο πηγαίο- αυθόρμητο και αφρόντιστο των παλαιότερων {27} ενώ οι νύξεις προς τον καρυωτακισμό είναι έκδηλες. Αντιπαραβάλλει στην έννοια της *ελληνικής ψυχής* που χρησιμοποίησε ο Τσάτσος τη *λαϊκή ψυχή* {27} γενικά εστιάζει στην έννοια του λαϊκού/ της παράδοσης, έννοιες που συντάσσονται με τη μοντερνιστική σκέψη. Αναφορικά με τη χρήση του όρου ελληνικότητα στέκεται επιφυλακτικός. Σημειώνει : «*Είναι μεγάλος λόγος να μιλάει κανείς για την "ελληνικότητα" ενός έργου. Μεγάλος και ωραίος*». Επισημαίνεται πως ο Σεφέρης πλαισιώνει τη λέξη ελληνικότητα με εισαγωγικά ενώ ο Τσάτσος τη χρησιμοποιεί ελεύθερα. Τα σημεία στίξης διατηρούν ενεργό ρόλο στη γραφή, ιδιαιτέρως στον ποιητικό λόγο. Χρησιμοποιούνται για να αποκρύψουν, να διατρανώσουν, να τονίσουν. Στο δοκίμιο του Σεφέρη δίνεται η εντύπωση πως ο ποιητής αντιπαλεύει διαρκώς με τον διπλωμάτη. Ο αισθητικός με τον πολιτικό. Γι' αυτό και ο λόγος του είναι ιδιαίτερα προσεγμένος. Ο ποιητής συνεχίζει: « *Όταν θελήσουμε όμως να καθορίσουμε τι πράγμα είναι αυτή η "ελληνικότητα", θα ιδούμε πως είναι και δύσκολος και επικίνδυνος. Οι καθαρευουσιάνοι δε γύρευαν τίποτε άλλο "ελληνικότητα" ζητούσαν»*. Το γλωσσικό, θεμελιώδες ζήτημα ταυτότητας έρχεται στο προσκήνιο. Φαίνεται πως οι δύο διανοητές τουλάχιστον συμφωνούν όσον αφορά στον εξοβελισμό της καθαρεύουσας από το ελληνικό γλωσσικό σύμπαν «*…Άξιος ο*

μισθός τους! Χαλάσανε και στερέψανε τις καλύτερες πηγές του ελληνισμού», η φράση αντιπαραβάλλεται στις ελληνικές πηγές που διατύπωσε ο Κ. Τσάτσος. «*… Γι' αυτό λέω: επικίνδυνος. Γιατί μπορεί να μας συμβεί, όπως το δείχνει η περίπτωση των λογιοτάτων…»* ο άκρως ειρωνικός υπερθετικός στοχεύει στους υποστηρικτές της καθαρεύουσας, «*…να καταστρέψουμε αξίες καθαρά ελληνικές, πιστεύοντας ότι υποστηρίζουμε την ελληνική τέχνη. Αλλά μπορεί να μας συμβεί και το αντίθετο, γι' αυτό χρησιμοποίησα τη λέξη δύσκολος: να υποταχθούμε δηλαδή σε αξίες διόλου ή ελάχιστα ελληνικές, θαρρώντας πως ελληνίζουμε…»* Κατά την άποψη του ποιητή διαπιστώνεται δυσκολία στο να ανακαλυφθούν ποιες είναι οι καθαρά ελληνικές αξίες.

Ο ποιητής παραδέχεται πως ο *ελληνισμός*, - στην οντολογία του όρου φαίνεται πως συνυπάρχουν τόσο η έννοια του ελληνικού πολιτισμού, όσο και της ελληνικής ταυτότητας-, δουλεύτηκε μέσα από ένα αδιάκοπο δούναι και λαβείν «*από ιδιοσυγκρασίες άλλοτε ελληνικές και άλλοτε όχι, ως την εποχή της Αναγέννησης, και από την εποχή εκείνη, που σημειώνει το σκλάβωμα του Γένους, από ιδιοσυγκρασίες διόλου ελληνικές και που έδρασαν έξω από τις ελληνικές χώρες*». Ας προσέξουμε τη χρήση της λέξης ιδιοσυγκρασία. Στη θέση της θα μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί το συνώνυμο χαρακτήρας, όμως ο Σεφέρης γράφει ως ποιητής και στοχάζεται ως πολιτικός. Η λέξη ιδιοσυγκρασία δηλώνει την ανάμειξη και μάλιστα λαμβάνοντας υπ' όψιν το πρώτο συνθετικό, τον ιδιαίτερο και προσωπικό τρόπο ανάμειξης διαφορετικών συμφραζομένων. Στη δεύτερη περίπτωση όταν αναφέρεται σε ιδιοσυγκρασίες διόλου ελληνικές, ανακαλούνται συνειρμικά ο φιλελληνισμός και προσωπικότητες του διαμετρήματος του Αδ. Κοραή που πλάστηκαν στο χώρο της δυτικής σκέψης, «αφυπνίζοντας» τους υπόδουλους. Με λίγα λόγια ο γαλλικός φιλελευθερισμός, σύστημα σκέψης γαλουχημένο στον ίδιο χώρο με εκείνο του κοσμοπολιτισμού. Θέλοντας να αποσοβήσει τον έκδηλο ελληνοκεντρισμό που εξάρει την ελληνική υπόσταση σημειώνει «*Αναγέννηση καμωμένη από Έλληνες που θα ήταν βέβαια κάτι διαφορετικό από την Αναγέννηση που έγινε από τους Ευρωπαίους, είτε χαιρόμαστε είτε θλιβόμαστε γι' αυτό δεν υπήρξε*».{28}

Ελέγχοντας τα δύο δοκίμια δίνεται η αίσθηση πως στον πυρήνα της ελληνικότητας της γενιάς του '30 εντοπίζονται αντίρροπες αντανακλάσεις μιας πρισματικής παρουσίας που εφορμούν είτε από τις γερμανικές πνευματικές απολαβές του Τσάτσου είτε από το αγγλογαλλικό ορίζοντα του Σεφέρη. Στο σεφέρειο στοχασμό προτιμάται ο όρος ελληνισμός {27,28,29}. Ο ποιητής αναφέρει πως ο *ευρωπαϊκός ελληνισμός* έχει

δημιουργηθεί, ενώ ο *ελληνικός ελληνισμός* δεν εδημιουργήθηκε ακόμη ούτε απόχτησε την παράδοσή του {29}. Στη συνέχεια σημειώνει: «*Είπα πως ο ελληνισμός είναι δύσκολος*». Οι δύο έννοιες ελληνικότητα και ελληνισμός στη συλλογιστική του ταυτίζονται καθώς πλέον η έννοια του ελληνισμού δεν φέρει το αλυτρωτικό φορτίο της προπολεμικής περιόδου.

Θα υποστηρίζαμε πως ο Σεφέρης δεν αντιλαμβάνεται το δυϊσμό της ελληνικής ταυτότητας όπως σύγχρονοί μας αλλά και παλαιότεροι μελετητές. Πως όταν αναφέρεται σε ήδη δημιουργημένο ευρωπαϊκό ελληνισμό σκιαγραφεί μια έξωθεν ελληνική ταυτότητα και πως ορίζει τη γενιά του ως σκαπανέα κάτι νέου, ως τους αρχιτέκτονες της ελληνικής ιδιοπροσωπίας και αυτοαντίληψης. Ο ποιητής της *Στροφής* προάγει μια υπό δόμηση ελληνικότητα που αναγνωρίζει τη σημασία του δούναι και λαβείν και την οποία συνδέει με τον κοσμοπολιτισμό. Αντίθετα ο Κ. Τσάτσος προτείνει μια ήδη υπάρχουσα ελληνικότητα δομημένη σε συγκεκριμένα θεμέλια τα οποία συχνά καθίστανται πρόσκομμα στο μοντερνισμό αναφορικά με την αισθητική ταυτότητα και κατ' επέκταση στον κοσμοπολιτισμό, δίχως όμως να καθιστούν την ελληνικότητά του σε έναν πόλο ακραιφνώς διαχωρισμένο από τον κοσμοπολιτισμό – ευρωπαϊσμό του, καθώς δέχεται κάποιες συνεισφορές από το ευρωπαϊκό πνεύμα.

Οι μοντερνιστικές απόψεις του Σεφέρη αναφορικά με την παράδοση, βρίσκουν το ανάλογό τους στη σκέψη του Γ. Θεοτοκά. «*Τα ζητήματα του πνεύματος είναι δύσκολα ζητήματα… η πνευματική επικοινωνία με το εξωτερικό πρέπει να γίνεται με αρμοδιότητα, με προσοχή και με κάποια συνείδηση ευθυνών… δεν πρόκειται να αρνηθούμε τον εθνισμό μας ούτε να παραγνωρίσουμε την αξία και τη σημασία των ελληνικών μας παραδόσεων,…Θα δεχθούμε όμως τον "τόπο" και την "παράδοση" όχι σαν έννοιες απαρασάλευτες και δογματικές, αλλά σα στοιχεία δημιουργίας που θα εξακολουθήσουν να είναι ζωντανά υπό τον όρο να βρίσκονται σε συνεχή επαφή με τον οργασμό της ανθρωπότητας και να μπορούν να δέχονται ακατάπαυστα και από παντού τις νόμιμες επιδράσεις και να τις αφομοιώνουν».*[210] Η αφομοιωτική δύναμη των ζωντανών παραδόσεων επιτρέπει τη συνδιαλλαγή, η οικουμενικότητα ως ανάλογο της ανθρωπότητας ταυτίζεται με τον κοσμοπολιτισμό, όμως οι «νόμιμες επιδράσεις» ενδεχομένως να θέτουν προσκόμματα στη «συνεχή επαφή» που ο Θεοτοκάς οραματίζεται.

[210] Γ. Θεοτοκάς, «Ανταλλαγές», *Νεοελληνικά Γράμματα,* 31-7-1937, φ:35, σ:5

Μια άλλη όψη του αιτήματος της ελληνικότητας μας δίνεται από τον Θρ. Καστανάκη σε συνέντευξη που παραχώρησε στον Φ. Σκουρλή. Κατά τον συγγραφέα και καθηγητή της νεοελληνικής γλώσσας στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι, η σύγκρουση ανάμεσα στην ελληνικότητα και την ευρωπαϊκότητα «*είναι και το ζωντανότερο πρόβλημα της σημερινής Ελλάδας*». Το διακύβευμα για τον Καστανάκη έγκειται στο να διασφαλιστεί η ελληνικότητα κατά τη διαδικασία του εξευρωπαϊσμού του νεοέλληνα και υποστηρίζει πως «*Η σημερινή μας πεζογραφία αποτελεί ένα τέτοιο σύνολο Ελληνικότητας, ώστε μπορεί να δώσει μια πλήρη και σαφέστατη εικόνα της Εθνικής μας μορφής. Ένας ξένος, που θα έχει δει σήμερα το ελληνικό τοπίο κι ένα ξυπόλυτο παιδολόγι του λαού μας σε οποιοδήποτε ελληνικό νησί, και που συγχρόνως, ξαίροντας ελληνικά, θα έχει διαβάσει το έργο του Μυριβήλη, του Κόντογλου, του Τερζάκη, του Βενέζη, του Βάσου Δασκαλάκη, του Καραγάτση, του Θεοτοκά, του Σκαρίμπα, της Νάκου, του Πετσάλη, για να μιλήσω μόνο για τους νέους που το πνευματικό μας Αύριο, θέλοντας και μη, θα συνταυτίσει την τύχη του με τη δική τους πορεία, ο ξένος λοιπόν αυτός που θα τα ξαίρει αυτά όλα, θα νιώσει ποια είνε η αληθινή Ελλάδα, θα τη σεβαστεί, θα γονατίσει εμπρός της, θα καταλάβει με τι αγώνες κι ενάντια σε ποιους εχθρούς έγιναν οι άθλοι αυτοί, και το πλάτος αυτό της μάθησής του θα τον κάνει φιλέλληνα με τον ίδιο οίστρο που η αμάθεια, πολλαπλασιασμένη επί εξήμισυ εκατομμύρια μετέβαλε τους κατοίκους της Ελλάδας σε ορθόδοξους μισέλληνες».*[211] Η ελληνικότητα του Καστανάκη- αισθητικής υφής ως επί τω πλείστον, κάτι ούτως ή άλλως αναγνωρίσιμο και στα άρθρα των Κ. Τσάτσου και Γ. Σεφέρη-, φαίνεται πως είναι ζήτημα επιλογής, αποτέλεσμα ηθελημένης προσέγγισης και ιστορικής γνώσης. Σε αντίθεση με τη σεφέρεια άποψη είναι κάτι ήδη δομημένο που όμως δεν στέκεται διαζευκτικά απέναντι στο ξένο όπως η δομημένη ελληνικότητα του συντηρητικού λόγου, αλλά συνομιλεί μαζί του, το θέλγει και θέλγεται από αυτό. Συνομιλεί όμως όχι ως ίση προς ίσον, αλλά, ας εμμείνουμε στην υπογραμμισμένη φράση, διατηρώντας μιαν αίσθηση υπεροχής, απόρροια των παραδόσεων, της ιστορίας και των αγώνων της Ελλάδας. Επρόκειτο άραγε για μια μορφή εθνικής αλαζονείας, γέννημα των δυνατοτήτων που φαίνεται να διαθέτει η γενιά του συγγραφέα έναντι στους, λόγω άγνοιας και αμάθειας, «*εξήμισυ εκατομμύρια ορθόδοξους μισέλληνες*»; Θα υποστηρίζαμε πως ο λόγος του Θ. Καστανάκη προσδίδει στην ελληνικότητα μια μεσσιανική αποστολή, της επιτρέπει να ακροβατεί ανάμεσα

[211] *Νεοελληνικά Γράμματα,* 5-3-1938, φ:66, σ:12

στη συνύπαρξη και τη διάζευξη με την ευρωπαϊκή ετερότητα, στον εθνισμό που κυοφορήθηκε όπως και ο κοσμοπολιτισμός στη δυτική – και δη γαλλική- μήτρα και στον εθνοκεντρισμό, απότοκο της γερμανικής/ ρομαντικής κουλτούρας. Ας επισημανθεί και κάτι επιπλέον, τα ονόματα που αναφέρει ο Καστανάκης αφορούν αποκλειστικώς πεζογράφους με ροπή σε μια νέα μορφή ηθογραφίας και μάλιστα αντιμαρξιστές. Φυσικά η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι η δημοτική γλώσσα του λαού, η ποίηση, και η καθαρεύουσα που της ενσταλάζεται χάρη στους υπερρεαλιστές, δεν έχει θέση στη δική του αντίληψη περί ελληνικότητας. Και πώς θα μπορούσε άλλωστε! Ο Καστανάκης διατηρεί την έδρα που πρωτίστως είχε ο Ψυχάρης.

Η επαινετική στάση του Καστανάκη προς τους αντιμαρξιστές πεζογράφους προάγει μιαν ακόμη διχοτόμηση στον πνευματικό κύκλο των ομήλικων του 1930, που εφορμά από τις περιοχές της αισθητικής. Σύμφωνα με τον Καγιαλή οι «μοντέρνοι» ποιητές της γενιάς του ’30, σε αντίθεση με τους πεζογράφους της δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης. Η συνοχή της γενιάς είναι κατά τον Καγιαλή, αποτέλεσμα μιας εξιδανικευτικής εντύπωσης όπως εκείνη που διατυπώνει ο Θεοτοκάς στα 1934, υποστηρίζοντας πως οι νέοι του 1930 «*θέτουνε τα ίδια περίπου ερωτήματα, εκφράζουνε συγγενικές ανησυχίες, δείχνουνε συχνά την ίδια προτίμηση για ορισμένα είδη του λόγου, για ορισμένους καλλιτεχνικούς τρόπους*». Αντίθετη άποψη φαίνεται πως διατηρεί ο Σεφέρης όταν στα 1939 δήλωνε πως «*η νεότερη ποιητική γενιά αποτελείται από ανθρώπους πολύ ανόμοιους και που είτε βρίσκονται ακόμη στην αρχή είτε δε μ’ ενδιαφέρουν*», τονίζοντας, θα υποστηρίζαμε, τη συγκαλυμμένη άρνησή του για τους υπερρεαλιστές.[212]

Το βιωμένο αίσθημα ανεπάρκειας, η αντίληψη της ελληνικής αδυναμίας που κληροδότησαν η μικρασιατική καταστροφή και τα κοινωνικοπολιτικά επακόλουθά της κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, καταγράφονται στις παρυφές του Β’ παγκοσμίου πολέμου στα *Τετράδια Ημερολογίου* του Γ. Θεοτοκά. Στις 16 Μαρτίου του 1939, ο συγγραφέας του *Ελεύθερου πνεύματος* σημειώνει: «*Οι <u>σκοτεινές δυνάμεις της ιστορίας</u> ξέρω ωστόσο τι θέλουν… Θέλουν να σπάσουν τους φραγμούς της <u>παράδοσης</u>, να ελευθερώσουν τον καινούργιο κόσμο… Όλες οι θεωρίες είναι παίγνιά τους, καρυδότσοφλα στην κορφή φρενιασμένων κυμάτων…Θέμα για στοχασμό: ότι η Ρωσία ξεκινώντας από το ιδανικό του μαρξικού κομμουνισμού και η Γερμανία από ένα ιδανικό διαμετρικά αντίθετο καταντούν να είναι περίπου <u>το ίδιο πράμα</u> ως προς την*

[212] Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* οπ, σσ:196- 200

πολιτική και κοινωνική οργάνωση, ότι τα ιδανικά δεν είναι ικανά να ξεφύγουν από τις ιστορικές αναγκαιότητες, ότι οι λαοί εξακολουθούν ωστόσο να μισούνται με θρησκευτικό φανατισμό για αντίθετα ιδανικά που όταν εφαρμοστούν αποδίδουν περίπου το ίδιο αποτέλεσμα». Πολέμιος του διεθνισμού αλλά και του ναζισμού[213], ερμηνεύει τα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα του καιρού του μέσα από ένα σχήμα που συνάδει με σύγχρονες θεωρίες περί ολοκληρωτισμού, και από μια ιδιόμορφη αντίληψη για την ιστορία. Την εννοεί σχεδόν οντολογικά ως ένα ρομαντικό υποκείμενο, δίνοντας μιαν εντύπωση αδυναμίας, ένα φαταλισμό, που δικαιολογείται στο ίδιο: «*Τι κρίμα, σε μια τέτοια εποχή, να ανήκει κανείς σ' ένα μικρό έθνος που δεν μπορεί να λάβει καμμιά πρωτοβουλία*!». [214] Στο λόγο του προβάλλεται έντονα η αίσθηση της περιφερειακής θέσης της Ελλάδας απέναντι στο οικονομικό- πολιτικό ευρωπαϊκό μοντέλο, με το οποίο οφείλει λόγω αδυναμίας να συναινέσει. Ο κοσμοπολιτισμός του – προσοχή ως άνοιγμα προς τον ευρωπαϊκό κόσμο - αλλού λαγαρός και αισιόδοξος «*Το πνεύμα των νησιών του Αιγαίου δεν είναι ένας τοπικισμός, είναι μια άποψη του κόσμου*»[215], στις παρυφές του πολέμου καθίσταται αναγκαίος και μάλιστα υπό συγκεκριμένους όρους. Ας προσέξουμε πως ο ελληνικός τόπος στον λόγο του Θεοτοκά αποκτά μια σχεδόν υπερφυσική ιδιότητα καθίσταται πνεύμα και άποψη. Αυτή ακριβώς η πνευματικοποίηση δίχως να αντιλέγει στην ιδέα του κοσμοπολιτισμού, εντούτοις δίνει την αίσθηση πως επιχειρεί να του επιβληθεί.

[213] Τουλάχιστον στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Γενικότερα πρόκειται για έναν διανοητή που δεν υποστήριζε αποκλειστικώς δόγματα ή ιδέες, ένα πνεύμα εν εγρηγόρσει, όπως ο ίδιος υποστήριζε, μολονότι στην πορεία και ο ίδιος θα καταστεί περισσότερο δογματικός.
[214] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953,*οπ, σ: 162
[215] Στο ίδιο, σ: 113

***

Μια εθνική ταυτότητα, κατά την άποψη της γράφουσας, δύναται να καταστεί αντιληπτή ως ενιαίο και διαρκώς μεταλλασσόμενο έμβιο πλέγμα. Ούσα πολιτικοκοινωνική –και δη πολιτισμική- οντότητα, συναρτάται με το δομημένο σε ετερότητες/ υποταυτότητες περιβάλλον της και στην ιστορική της πορεία αναπροσαρμόζεται σε αυτό είτε μαζί με αυτό, προάγοντας ταυτόχρονα την αυτοσυνείδηση του συλλογικού υποκειμένου, το οποίο πλαισιώνει. Αν η γενίκευση ισχύει, τότε η ελληνικότητα της δεκαετίας του 1930, μολονότι διατηρεί συγγένειες με την έννοια της ελληνικής/ εθνικής ταυτότητας, εντούτοις διαφέρει στο βαθμό που προσδιορίζεται στο χώρο της αισθητικής και ταυτίζεται με το ατομικό και υποκειμενικό, καθώς υπό τη σκέπη της αναγνωρίζεται ποικιλία συσχετισμών με το εξωτερικό περιβάλλον, όχι ανεξάρτητων από ιδεολογικά συμφραζόμενα.

Μερίδα των αστών δημοτικιστών διανοουμένων της μεσοπολεμικής περιόδου αναγνωρίζει την ποικιλία των νοηματοδοτήσεων που εμπεριέχονται στην έννοια ελληνικότητα, την τοποθετεί εντός εισαγωγικών και επιχειρεί να τη δομήσει αντλώντας στοιχεία από τη σκευή ιδεών που τους κληροδότησε ο γαλλικός φιλελευθερισμός με το κοσμοπολίτικο πνεύμα. Οι πιο συντηρητικοί, προσκολλημένοι στο γερμανικό ιδεαλισμό που καλλιεργείται στο χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, αναγνωρίζουν στην ελληνικότητα μια πάγια και αδιαπραγμάτευτη πνευματική αξία, που εκδηλώνεται σε ένα συγκεκριμένο και αυστηρώς οριοθετημένο με γεωκλιματικούς όρους φυσικό περιβάλλον. Στην περίπτωση εκείνων που αδρομερώς θα χαρακτηρίζαμε ως ευρωπαϊστές της ελληνικής διανόησης η αναμέτρηση με την αυτόχθονη παράδοση – η έννοια του τοπίου δε διαφεύγει ούτε από τις δικές τους προσλήψεις- δεν αποκλείει τη γόνιμη ανανέωση μέσω της συνδιαλλαγής με ξένα ρεύματα.

Η εισβολή του *ξένου* χάρη στους κοσμοπολίτες νεωτεριστές αντιμετωπίστηκε από τη συντηρητική σκέψη ως στείρος μιμητισμός και επικρίθηκε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 [216], προάγοντας το δίλημμα της εποχής που συνίσταται στην αντίθεση ελληνοκεντρισμός – ευρωπαϊσμός και το οποίο μέσω απλοποιημένων σχημάτων δύναται να μεταγραφεί στο δίπολο ελληνικότητα – κοσμοπολιτισμός. Πρόκειται για έννοιες που εμβαπτισμένες στα ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής τους, προσαρμόζουν το περιεχόμενο και τα κριτήριά τους ανάλογα με τις

[216] Ο Τζιόβας στο πλαίσιο της έρευνάς του για το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο, καταγράφει πλήθος ενστάσεων απέναντι στη νεωτερικότητα, ενδεικτικά επαναλαμβάνουμε τίτλους άρθρων που δημοσιεύθηκαν στον τύπο της εποχής, όπως: Φ. Πολίτης, «Συγχρονισμός», *Πειθαρχεία,* τομ. Β', εβδ. 28, 27/4/1930, σ:18, Ανδρ. Καραντώνης, «Ένας υπερμοντέρνος λόγιος», *Ιδέα,* τομ. 2, αρ. 8, Αύγουστος 1933, σσ: 120-126, Παν. Λεκατσάς, «Συνθετικά ποιήματα και " μοντέρνοι" ποιητές», *Ιδέα*, τομ. 3, αρ. 15, Μάρτης 1934, σσ: 148-160, ενώ ο Στ. Χαρμίδης θεωρεί τη λέξη μοντερνισμός γέννημα της εποχής του και τονίζει πως «*διασύρεται θανάσιμα*» καθώς *«το επίθετο 'μοντέρνος', το τιμητικό επίθετο του αιώνος μας κοντεύει πια να γίνη ανεπανόρθωτα κακόηχο και προσβλητικό».* Στ. Χαρμίδης, «Μοντερνισμός», *Νεοελληνικά Γράμματα,* αρ. 16, 28/7/1935, Βλ: Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* οπ, σσ: 21-23

εκάστοτε πολιτικές ή προπαγανδιστικές προθέσεις. Ο χώρος που κινούνται ανάμεσα στη συντήρηση και το φιλελευθερισμό, τον εθνικισμό ή τον εθνισμό, αναδιαμορφώνει τη δομή τους, άλλοτε θέτοντάς τες διαζευκτικά ως εκ διαμέτρου αντίθετους ιδεολογικούς πόλους της ιστορικής σφαίρας, και κάποτε συμφιλιώνοντάς τες ως ψευδείς αντιστίξεις της ίδιας πραγματικότητας, την οποία επιχειρούν να ισχυροποιήσουν μέσω φαντασιακών προοπτικών. Ώστε η ένταξή τους σε δίπολο, και δη σε αποκλειστική αντίστιξη που επιτρέπει ή το ένα ή το άλλο, εμπεριέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας, τον οποίο οφείλουμε να συνυπολογίσουμε, καθώς μερίδα της διανόησης της εποχής φέρει στην πνευματική της «*ιδιοσυγκρασία*» για να επανέρθουμε στη φράση του Σεφέρη, τις προθέσεις του ευρωπαϊκού μοντερνισμού.

Οι διαφορές αντανακλούν το διαχωρισμό της αστικής διανόησης κυρίως στο πολιτικό- πολιτειακό επίπεδο και προβάλλουν δύο διαφορετικές όψεις ενός πολιτισμικού –πλέον- εθνικισμού. Εθνοκεντρικού και παραδοσιακού όσον αφορά στους συντηρητικούς και πολυκεντρικού, μεταρρυθμιστικού για τους φιλελεύθερους[217]. Πάντως και στις δύο περιπτώσεις όπου διαφαίνονται οι διακλαδώσεις του ρου των αστικών επιλογών και αναζητήσεων, μοντερνιστικής/ φιλελεύθερης και κοσμοπολίτικης είτε παραδοσιακής/ συντηρητικής και ελληνοκεντρικής, εκείνα που πρωτίστως αναδεικνύονται ως σταθερές για την έννοια ελληνικότητα είναι ο δημοτικισμός, η ιστορία και οι λαϊκές παραδόσεις. Η δημοτική γλώσσα καθίσταται ο δομικός άξονας αλλά και το εργαλείο μέσω του οποίου παραδίδονται οι όποιες ερμηνείες περί ελληνικότητας, μια γλώσσα που κινδυνεύει να απολέσει το θρόνο της στο χώρο της Λογοτεχνίας από τους καθαρευουσιάνικους αντιπερισπασμούς των υπερρεαλιστών, οι οποίοι τουλάχιστον τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, κατά την άποψη της σύγχρονής τους κριτικής, μακράν απέχουν από τις κυρίαρχες αξίες που προασπίζεται η έννοια ελληνικότητα σε όλες τις εκφάνσεις της εθνοκεντρικές ή κοσμοπολίτικες.

[217] Κατά τον Λεονταρίτη, ο πολυκεντρικός εθνικισμός, σύμφωνα με το *Theories of Nationalism* του A. Smith, αυτοαναγνωρίζεται με την αναγνώριση της αξίας της ετερότητας και τη σύναψη επιλεκτικών σχέσεων μαζί της. Μιλώντας για παραδοσιακές, μεταρρυθμιστικές ή αφομοιωτικές τάσεις στον εθνικισμό ο Smith διακρίνει α) την απόρριψη των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών, β) την απόπειρα βιώσιμης εναρμόνισης παραδοσιακών και εκσυγχρονιστικών τάσεων, και γ) απόρριψη της εθνικο-τοπιστικής αποκλειστικότητας προς χάριν του κοσμοπολιτισμού. Βλ: Γ. Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός», *Ελληνισμός- ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* , οπ, σσ:32-33

[3]

Η δεκαετία 1940- 1950

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ο β' παγκόσμιος πόλεμος και η έννοια της εθνικής ενότητας

Στις 27 Οκτωβρίου του 1940, ο Γ. Θεοτοκάς σημειώνει στο προσωπικό του ημερολόγιο: «*Οι Ιταλοί ξανάρχισαν την ψυχολογική πίεσή τους. Συνοριακά επεισόδια, συκοφαντική εκστρατεία κλπ. Έχει κανείς την εντύπωση ότι θέλουν να διατηρήσουν κάποια αξίωση εναντίον μας και από καιρό σε καιρό σκαλίζουν το ζήτημα για να μην ξεχνιέται. Η γενική εντύπωση είναι ότι θα περάσουμε ειρηνικό χειμώνα. Την άνοιξη πια ο Θεός βοηθός!*»[218] .

Οι διαψευσμένες ευχές του Γ. Θεοτοκά παραχωρούν, από την πρώτη μέρα του πολέμου, τη θέση τους σε αισθήματα ενθουσιασμού. « *Πλήθη νέων, με στολές της ΕΟΝ ή με πολιτικά, έχουν χυθεί στους κεντρικούς δρόμους, με λάβαρα, σημαίες, δάφνες, μουσικές*». Ο συγγραφέας συνεχίζει: «*Ξύπνησε το ελληνικό φιλότιμο, είναι κάτι ωραίο. Και μια τέλεια <u>εθνική ενότητα.</u>*». [219] Ο κίνδυνος της ετερότητας που επιχειρεί να επιβληθεί, φαίνεται πως συγκεντρώνει όλους τους Έλληνες κάτω από μια κοινή ταυτοτική ομπρέλα. Τη 1η Νοεμβρίου του 1940, ο Θεοτοκάς σημειώνει: «*Τη νύχτα το ραδιόφωνο μεταδίδει μια έκκληση του γενικού γραμματέα του (<u>παράνομου ως χτές)</u> κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδας που είναι κάτι σαν παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στο Μεταξά για τη διεξαγωγή του πολέμου, τον οποίο η έκκληση χαρακτηρίζει ως 'εθνικοαπελευθερωτικό'. Με τις ανάλογες εκδηλώσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Παναγιώτη Κανελόπουλου, ο Μεταξάς κοντεύει να πραγματοποιήσει σήμερα, γύρω στο πρόσωπό του, την εθνική ενότητα*».[220] Μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα ενθουσιασμού, το κομμουνιστικό κόμμα, νομιμοποιείται στη συνείδηση του διανοητή και ενδεχομένως μιας μερίδας του αστικού κόσμου. Πλέον οι πολιτικές\ πολιτειακές διαφορές τείνουν να αποσοβηθούν «*Ανακαλούνται κάθε μέρα στο*

[218] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ: 165
[219] Στο ίδιο, σ: 170
[220] Στο ίδιο, σ:178

στράτευμα βενιζελικοί αξιωματικοί απότακτοι του 1935»[221], ενώ μια άλλη διάσταση της ελληνικής πραγματικότητας που αναφέρεται εξόν του πολιτικού και σε επίπεδο πολιτισμικό, καταγράφεται στη σκέψη του συγγραφέα: «*αισθάνουμε ότι συντελείται τις μέρες αυτές η οριστική ενότητα των παλαιοελλαδιτών, των νεοελλαδιτών και των προσφύγων… Από σήμερα αυτοί οι πλυθησμοί αποκτούν ένα κοινό μεγάλο παρελθόν, μια παράδοση ενιαία: την παράδοση του ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940… θα επικρατήσει στην ομαδική τους συνείδηση η ανάμνηση του μεγάλου ιστορικού γεγονότος που το έζησαν όλοι μαζί…, η ανάμνηση του κοινού αίματος που χύθηκε στα πεδία των μαχών. Το αίμα στερεώνει την ένωση του έθνους*»[222]. Και η Ιστορία, θα σημειώναμε, αναγνωρίζεται ως εργαλείο δόμησης μιας ενιαίας και συμπαγούς ταυτότητας.

Την ίδια ακριβώς εποχή δημοσιεύεται στα *Νεοελληνικά Γράμματα, «το μανιφέστο των νέων συγγραφέων με 34 υπογραφές»,*[223]συμμετέχουν η Έλλη Αλεξίου, ο Ηλίας Βενέζης, ο Ν. Βρεττάκος, ο Κ. Δημαράς, ο Κ. Τσάτσος, ο Καραγάτσης, ο Σεφέρης κ.α, τα ονόματα είναι ενδεικτικά της σύμπλευσης ανάμεσα σε διανοητές διαφορετικών καταβολών και προθέσεων, τόσο ιδεολογικών-πολιτκών, όσο και καλλιτεχνικών. Αυτή η αίσθηση της ενότητας θα διαρκέσει και θα ανακαλείται για μία μεγάλη περίοδο του β' παγκοσμίου πολέμου. Σταδιακά όμως, έπειτα από τις πρώτες μέρες του ενθουσιασμού και των νικών στο αλβανικό μέτωπο, θα καταστεί φενάκη που θα αρθρώνεται κυρίως για να κορώσει τις διαφορές που καταγράφονται στην ελληνική σκέψη.

Οι απαρχές της διάσπασης ξεκινούν ήδη στο πρώτο τρίμηνο του πολέμου, όταν ακόμη οι νίκες του ελληνικού στρατού στην Αλβανία εξουδετερώνουν την υποβόσκουσα απειλή της γερμανικής παρουσίας στα ελληνικά πράγματα. Ο Μεταξάς διατηρεί τις ιδεολογικές έριδες του μεσοπολέμου στους χώρους των στρατώνων και οι έχοντες αριστερά φρονήματα, απολύονται άμεσα από τις τάξεις των εφέδρων. Στις Μέρες Δ' του Σεφέρη καταγράφεται το εξής: «*Ο Φαβρίκιος με πολιτικά…Είχε πάει εθελοντής* (ενν. στο στρατό) *με τα πιο αγνά αισθήματα, ένα πρωί τον φώναξε ο λοχαγός, αυτόν και τον ξάδερφό μου* (ενν τον Αλέκο Σεφεριάδη)*, για να τους πει ότι τους απολύουν… Ο Παπαδήμας έδωσε στον ξάδερφό μου, που τον είδε, μόνη δικαιολογία, πως κάποτε όταν σπούδαζε ήταν μέλος της 'Φοιτητικής Συντροφιάς'… Κι*

[221] Στο ίδιο, σ: 189
[222] Στο ίδιο, σ:192
[223] «Οι Έλληνες συγγραφείς για τον αγώνα του τόπου τους. Μανιφέστο», *Νεοελληνικά Γράμματα,* 16.11.1940, σ: 4

όμως αυτοί οι δύο άνθρωποι δε γύρεψαν άλλο παρά να πολεμήσουν για τον τόπο».[224] Μαζί με τον Σεφεριάδη, ως εθελοντής, είχε καταταγεί και ο Θεοτοκάς. *Στα Τετράδια* σημειώνει: «*Άκουσα στο λόχο να ψιθυρίζεται μια διάδοση ότι απολυθήκαμε ως ανεπιθύμητοι εξαιτίας των πολιτικών μας φρονημάτων*»[225] και αλλού «*ορισμένοι μυστηριώδεις αρμόδιοι έβγαλαν το συμπέρασμα ότι πρέπει να απομακρυνθώ από το στρατό ως 'αριστερίζων'*».[226] Ανάλογη μαρτυρία βρίσκουμε και στις Σημειώσεις του Εγγονόπουλου, ο οποίος σε ηλικία τριάντα εννέα ετών και ενώ έχει ξεσπάσει ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, επιστρατεύεται για το αλβανικό μέτωπο, «*στην "γραμμή πυρός", όπου με βαστήξανε πεισματάρικα, μέχρι το τέλος των επιχειρήσεων. Δίχως καμιάν ανάπαυλα, αν εξαιρέσω ένα αρκετά βασανιστικό "ιντερμέδιο" στη "Διλοχία Πειραιώς", απλούν "πειθαρχικόν λόχον". Γιατί κανείς δεν αγνοεί ότι, ιδιαίτερα στη περίοδο της όντως αλησμονήτου "4ης Αυγούστου", ο όρος "διανοούμενος" συνεπήγετο και την έννοια του "υπόπτου"».*[227]

Ο συντηρητικός λόγος της εποχής αδυνατεί να δεχθεί στους κόλπους του, τους «εχθρούς του έθνους». Σταδιακά θα ανακαλεί την ιδέα της εθνικής ενότητας, ακριβώς για να διατρανώσει τη διάσταση ανάμεσα σε ένα «εμείς» που αποτελείται από τους προασπιστές του έθνους και της φυλής, και σε μία ετερότητα που η παρουσία της δίπλα στο «εμείς» αναφύει γνώριμες απειλές από το παρελθόν. Για την ώρα η μεταξική προπαγάνδα εμμένει στην προαγωγή των εθνοκεντρικών της οραμάτων, εμβαπτίζοντάς τα με εσάνς πατριωτισμού και παράλληλα προάγει τις λαϊκιστικές της προθέσεις. Ο Θεοτοκάς σημειώνει: «*Ο Τριανταφυλλίδης ... Καταγίνεται με την έκδοση της επίσημης γραμματικής για τα σχολεία. Μου λέει ότι ο Μεταξάς δεν ξέχασε το ζήτημα και του μηνά να τελειώνει μια ώρα αρχύτερα*».[228] Αλλού αναφέρεται με επικριτική διάθεση στην «πνευματική επιστράτευση» από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, διανοουμένων όπως ο Κ. Τσάτσος.

Στα πλαίσια της στράτευσης των διανοουμένων, το έντυπο *Νέα Εστία* δημοσιεύει την 1η Ιανουαρίου του '41, τη δεύτερη ραδιοφωνική ομιλία του Αγγ. Σικελιανού, που τιτλοφορείται «Ελληνικές πνευματικές αξίες». Κατά τον ποιητή χρέος των Ελλήνων είναι «*το να καταστήσουμε τη μέρα αυτή* (ενν. την 28η Οκτωβρίου) *μια νέα κοσμοϊστορική καταβολή πνευματικού και ηθικού διαφωτισμού*

[224] Γ. Σεφέρης, *Μέρες Δ'*, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σσ: 13-14
[225] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ:229
[226] Στο ίδιο, σ:233
[227] Ν. Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ:150
[228] Στο ίδιο, σ: 205

ολόκληρης της Ανθρωπότητας». Αποποιούμενος την «*ιστορική διαστολή*» που χαρακτηρίζεται ως «*Ελληνολατινικός πολιτισμός*», στον οποίον η Δύση ανακαλύπτει το γεννήτορά της, ο Σικελιανός –σαφώς επηρεασμένος από τις αρχές του γερμανικού ιδεαλισμού- εμμένει και διακηρύσσει τις «*αυθεντικές και αμόλυντες ελληνικές πνευματικές αξίες*»[229]. Λίγους μήνες αργότερα ο Σικελιανός με πάθος θα διακηρύξει το «Σημερινό ελληνοκεντρικό πνευματικό μας αίτημα», «*αυτό το αίτημα που δεν είν' άλλο απ' την επώδυνη αναζήτηση, δια μέσου όλων μας των σύγχρονων ιστορικών δοκιμασιών, μιας μεγαλύτερης από οποιαδήποτε άλλη ιστορική εποχή Ενοποίησης κι' Ολοκλήρωσης του Πνεύματος της Ανθρωπότητας, να της προσφέρουμε μια βοήθεια, που κανένα άλλο Έθνος δε θα μπόρειε γενικά να της προσφέρει, από την άποψη του Πνεύματος, ετούτη τη στιγμή*»[230]. Προτάσσοντας την «*Ελληνική Αλήθεια*» και την «*Υπέρτατη Ελληνική Ιδέα*» ο ποιητής της *Ιεράς Οδού*, συμφιλιώνει πατριωτισμό, εθνοκεντρισμό και πολιτισμικό εθνικισμό σε ένα αμάλγαμα που στρέφει με επικυριαρχικά δικαιώματα το ελληνικό «εμείς» απέναντι στο δυτικό αποσαθρωμένο περιβάλλον.

Ανάλογες προθέσεις γίνονται αντιληπτές και σε άλλα άρθρα της *Νέας Εστίας*. Ο ελληνικός πολιτισμός ως κεντρική αξία της Δύσης, έχοντας κυριαρχήσει πρώτα στον ομόριζο ρωμαϊκό κόσμο και κατόπιν στο χριστιανισμό με τις ανατολίτικες καταβολές, αφενός «*εκδυτικοποίησε*» τη χριστιανική θρησκεία και αφετέρου αναδιαμορφώθηκε στο ελληνοχριστιανικό του ανάλογο. Στόχος αυτού του πολιτισμού με το ανθρωπιστικό περιεχόμενο «*να υψωθεί στην αποστολή του, να νιώσει τις ανάγκες και τις επιδιώξεις της νέας εποχής, και λησμονώντας τις πλάνες των περασμένων, πλάνες δεξιές και πλάνες αριστερές,… να ξαναφτιάξει… νέους μύθους και καινούργια ιδανικά, που να ζωντανεύουν το δυναμισμό της μάζας και να την οδηγούν στην πρόοδο…*». Η μάζα, ως «*αντίθεση με το άτομο, σαν ένα άθροισμα ατόμων που μαζεύονται με άλλους άλλοτε αρμούς συνθέσεως, άλλοτε από εθνική ομοιογένεια, άλλοτε από ταξική συνακολούθηση και άλλοτε αλλιώς…*» διαμορφώνει τη συνείδησή της από τους σύγχρονους μύθους που «*αντλούν τη δύναμή τους απ' την ανυποστασιακή τους μορφή κι' όχι απ' την τυχόν εσωτερική και ουσιαστική τους αλήθεια*». Τέτοιος μύθος είναι και ο μαρξισμός που θεμελιώνει την πρόθεσή του για επίλυση του κοινωνικού προβλήματος σε ιδεαλιστικούς παράγοντες. «*Σύνθημα καθαρά ιδεαλιστικό είναι η*

[229] Άγγελος Σικελιανός, «Ελληνικές πνευματικές αξίες», *Νέα Εστία*, 1. 1. 1941, σσ: 10- 11
[230] Άγγελος Σικελιανός, «Το σημερινό ελληνοκεντρικό μας αίτημα», *Νέα Εστία*, 1. 5. 1941, σσ: 362-364

κραυγή της ενώσεως των προλεταρίων του κόσμου. Το μπολσεβικικό πείραμα απέδειξε ανεφάρμοστη, έστω και προσωρινά, την ιδέα της μοναδικής τάξεως»[231]. Όλα αυτά εκδίδονται λίγες μέρες αφότου βομβάρδισαν οι Γερμανοί τον Πειραιά και ενόσω οι «*συναγερμοί και οι βομβαρδισμοί συνεχίζουνται*»[232] στην Αθήνα.

Εν τω μεταξύ ο θάνατος του Μεταξά, η πρωθυπουργία Κοριζή, η αυτοκτονία του, κατά τη συνθηκολόγηση της στρατιωτικής ηγεσίας με τους Γερμανούς στις 24 Απριλίου του '41, η εγκατάλειψη της χώρας από την κυβέρνηση Τσουδερού και τον βασιλιά[233], η παρουσία βρετανικών στρατευμάτων που μάχονται σε ελληνικό έδαφος, η τριπλή κατοχή από Γερμανούς, Ιταλούς και Βουλγάρους, και μετά το καλοκαίρι του '41, η πείνα, σκιαγραφούν την απαρχή της νέας εποχής.

Στις 7 Ιουλίου του 1941, ο Θεοτοκάς επιχειρεί να καταγράψει στο προσωπικό του ημερολόγιο τις ψυχολογικές διακυμάνσεις του κόσμου. Στη σκιαγράφηση που επιτυγχάνει, δύναται να καταστεί αντιληπτή η σχέση του «εμείς» με τους «άλλους». Για τους Γερμανούς σημειώνει πως υπήρχε: «*ανέκαθεν ένας θολός θαυμασμός από μακριά (για τη δύναμή τους, το σύστημά τους, τη σοβαρότητά τους). Η επαφή μαζί τους κλόνισε αυτόν το θαυμασμό… Ο πληθυσμός σχημάτισε την εντύπωση πως κάνουν πόλεμο για να φάνε ό,τι βρίσκουν στις κατακτημένες χώρες… Άρχισε τότε να τους κοιτάζει σαν κατώτερους του..»*, κατώτερους πολιτισμικά, ως φυλή και ως ανθρώπινη υπόσταση, ας μη ξεχνάμε πως οι διατυπώσεις περί ελληνικότητας στη δύση του μεσοπολέμου, όποτε διατηρούσαν μιαν αξιολογική υφή, διατυμπάνιζαν την επιστροφή σε ένα νέο ελληνικό ανθρωπισμό, που σαφώς καταγράφονταν στη συνείδηση του κόσμου που τις παρακολουθούσε, προσκρούοντας πλέον στη γερμανική ιδιοσυγκρασία. Για τους Άγγλους σημειώνει: «*Τις μέρες που έφευγαν, όπως έφευγαν, κακήν κακώς, η εκτίμηση της Αθήνας προς αυτούς είχε κλονιστεί. Είχε αρχίσει να σχηματίζεται στο πλήθος και κάποια μνησικακία για την επιπολαιότητα με την οποία οι Άγγλοι οργάνωσαν την εκστρατεία τους στην Ελλάδα (2 ½ μεραρχίες εναντίον 32 γερμανικών, 60 αεροπλάνα εναντίον 1.800 χωρίς να λογαριάσουμε τις ιταλικές δυνάμεις). Βρισιές για τους Άγγλους άκουε κανείς τις μέρες εκείνες πολλές. Όταν όμως η Αθήνα τους είδε νικημένους και αιχμαλώτους, τους συγχώρεσε μονομιάς και ξαναθυμήθηκε τον παλιό έρωτα… Στις γυναίκες όλων των τάξεων ήτανε φανερό*

[231] Γ. Π. Κασιμάτης, «Στοχασμοί για την εποχή μας», *Νέα Εστία*, 15. 4, 1941, σσ: 344-348
[232] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ:250
[233] Ο Θεοτοκάς είχε σημειώσει στις 20 Απριλίου στο ημερολόγιό του «*Σχηματίστηκε μια Κυβέρνηση στενά βασιλική, χωρίς κύρως και ασφαλώς χωρίς δύναμη. Το Κράτος μοιάζει σα να μην πιστεύει πια στον εαυτό του*». Στο ίδιο, σ:253

ότι η νοσταλγία αυτή προσλάβαινε έναν τόνο ερωτικό». Ο ίδιος ερωτικός τόνος διαπιστώνεται και στις πρώτες σελίδες των *Φύλλων Κατοχής* της Τσάτσου, δίνοντας στο κείμενο μια σχεδόν μυθιστορηματική διάσταση, ενώ παράλληλα προάγει τα φιλοβρετανικά αισθήματα της συγγραφέως.

Για τους Ιταλούς ο Θεοτοκάς διαπιστώνει κάποια αισθήματα ανοχής και ευμένειας προερχόμενα από την αίσθηση ομοιότητας ανάμεσα σε εκείνους και τους Έλληνες. Αναφέρεται και στην ελληνική κρίση: «… *ένα συγκεχυμένο ανακάτωμα από αισθήματα των άκρων, εθνικιστικά, φιλοκομμουνιστικά. Γενική άρνηση και της σημερινής κατάστασης και της 4ης Αυγούστου και του Γεωργίου Β' και του πολιτικού κόσμου. Παρατηρώ στους εφέδρους του αλβανικού μετώπου* [σημ. και ο ίδιος υπηρετούσε ως έφεδρος] *όλα τα σπέρματα της κομμουνιστικής επανάστασης και του αρχικού φασισμού του 1920… Αδυνατώ να φανταστώ μια επιστροφή στη λεγόμενη άλλοτε 'ομαλή' πολιτική ζωή, το Κοινοβούλιο, την ψήφο εμπιστοσύνης…*».[234] Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους σημειώνει για τον πόλεμο στη Ρωσία: «*Οι διακυμάνσεις του πολέμου στη Ρωσία έχουν άμεσο ψυχολογικό αντίχτυπο στην Αθήνα… Στο σημείο αυτό, νομίζω, η ελληνική κοινωνία δείχνεται ψυχολογικά διαφορετική από τις κοινωνίες των άλλων χωρών, λ.χ. της Γαλλίας, όπου μια πολύ σημαντική κοινωνική μερίδα πιστεύει.. 'Καλύτερα ο Χίτλερ στο Παρίσι παρά ο μαρξισμός'. Η ελληνική ψυχολογία, <u>ειδικά της αστικής τάξης</u>, φαίνεται να είναι: 'Καλύτερα οτιδήποτε παρά η ξένη Κατοχή. Όσο για την περίπτωση μιας μαρξιστικής επικράτησης, θα σκεφτούμε αργότερα'… <u>Στο λαό</u> το ζήτημα δεν τίθεται. Εκεί επικρατεί ή ο καθαρός και συχνά πρωτόγονος πατριωτισμός, ή ο αριστερισμός που προσανατολίζεται φυσιολογικά προς τη Ρωσία, <u>ή συνηθέστατα οι καταστάσεις αυτές ανακατωμένες η μία στην άλλη</u>*»[235]. Ας επισημανθεί αφενός η διάσταση που καταγράφεται στη σκέψη του διανοητή αναφορικά με τα αιτούμενα της αστικής τάξης και του λαού, όπου ο δεύτερος προσλαμβάνει τη σημασιοδότηση που δίνει στον όρο η μαρξιστική πρόθεση, και αφετέρου η διάσταση ανάμεσα σε ευρωπαίους και Έλληνες αστούς. Η αναγνώριση της διάστασης στην ελληνική κοινωνική διαστρωμάτωση δεν κλυδωνίζει το διακύβευμα της ενότητας, σε μια κοινή ιδιοπροσωπία, θεμελιωμένη στο νόμο της αντίδρασης που προκάλεσε η δράση του ναζισμού. Και αν για τον συγγραφέα του *Ελεύθερου Πνεύματος*, η εθνική ενότητα είτε Ελλήνων, είτε Ρώσων, ανακαλείται,

[234] Στο ίδιο, σσ:259-263
[235] Στο ίδιο, σ:296-297

εμβαπτισμένη στις ρομαντικές προθέσεις του ιδίου, για κάποιους άλλους καθίσταται η αφορμή για αποκλεισμούς.

Το φθινόπωρο του 1941 και ενώ οι οικονομικοί πόροι της Ελλάδας γίνονται κτήμα των κατακτητών και η πείνα, ειδικά στις μεγάλες πόλεις, απειλεί με εξόντωση μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών λαμβάνει χώρα «*ένα από τα πιο παράξενα επεισόδια στην ιστορία του Γλωσσικού Ζητήματος*» όπως αναφέρει ο R. Beaton[236]. Πρόκειται για την πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Ι. Θ. Κακριδή, έπειτα από την αναδημοσίευση διαλέξεων οι οποίες ήταν γραμμένες σε δημοτική γλώσσα και μονοτονικό σύστημα. Το επεισόδιο της δίωξης διάρκεσε έξι μήνες.

Η εντρύφηση στα πρακτικά της επονομαζόμενης Δίκης των Τόνων, αποκαλύπτει τη διχοτόμηση στο χώρο της αστικής διανόησης. Η αφορμή για το κατηγορητήριο προς τον Κακριδή, πιθανόν να οφείλεται στην προσωπική έχθρα που έθρεφε για το άτομό του ο συνάδελφός του καθηγητής Εξαρχόπουλος, όμως αποκτά ιδεολογικά φορτία που εμποτίζονται με το αίτημα της εθνικής ενότητας. Ο Κακριδής κατηγορείται ως προπαγανδιστής που με το αντεθνικό του κήρυγμα επιχειρεί να διασπάσει την ενότητα του έθνους. Ενότητα που κατά παράδοση, κλυδωνίζεται από έναν ακραίο- στην προκείμενη περίπτωση- δημοτικισμό και την «αναμέτρηση» με την παράδοση και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Οι – στην παρούσα ιστορική στιγμή- ιδεολογικοί αντίπαλοί του, τού προσάπτουν ότι «*γιγνώσκει τα έργα της πολιτείας των κομμουνιστών της Ρωσσίας. Είναι ίσως γνωστόν, ότι τα εν Ρωσσία σχολεία των Ελληνικών Κοινοτήτων χρησιμοποιούσιν ήδη από τινών δεκαετηρίδων 'το καινούργιο σύστημα'! Ώστε η Πολιτεία, ην έχει εν νω ο προπαγανδιστής συνάδελφος θα ασπασθεί το σύστημα των Ελλήνων μαλλιαροκομμουνιστών της Σοβιετικής Ρωσσίας!*»[237] έτσι με τις ενέργειες του κατηγορουμένου θα πραγματοποιηθεί «*κατάργησις του ελληνικού αλφαβήτου, εισαγωγή του λατινικού αλφαβήτου, και τέλος κατάργησις των κλασσικών σπουδών εν Ελλάδι, <u>ο παλαιός πόθος των μαλλιαροκομμουνιστών</u> και των κοινώς νυν καλουμένων δημοτικιστών.*».[σ:13] Από τον κατήγορο του Κακριδή, Α. Χατζή, το ζήτημα των Τόνων διατηρεί όψεις «*1) παιδαγωγικήν, 2) οικονομικήν, 3) επιστημονικήν και 4) εθνικήν*»[σ:12] όσον αφορά

[236] R. Beaton, οπ, σ:398

[237] *Η δίκη των τόνων. Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Ι.Θ. Κακριδή*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1998, σ: 12. Προς αποφυγή πλήθους υποσημειώσεων στο εξής οι αριθμοί σελίδων που παραπέμπουν στο κείμενο των πρακτικών θα τοποθετούνται μέσα σε αγκύλες στο τρέχον κείμενο.

στην *εθνικήν* όψη λανθάνει εντός των λόγων του ο πολιτικός χαρακτήρας, αποκλείοντας από το ελληνικό τοπίο τους δημοτικιστές οπαδούς του κομμουνισμού. Η επισήμανση του μαρξιστικού κινδύνου καταγράφεται και στο λόγο του Γ. Π. Οικονόμου: «*Ιδού ποίος είναι ο κίνδυνος ο εθνικός… Υπενθυμίζω δε το λεχθέν άλλοτε υπό του διαβοήτου εκείνου Σκληρού της Αλεξανδρείας, ότι 'ίνα επικρατώσιν εν Ελλάδι αι νέαι κονωνικαί θεωρίαι πρέπει προ παντός να αποσπασθή η Ελλάς εξ ολοκλήρου από της αρχαίας Ελλάδος'. Ιδού τίνας θεωρίας αποτέρας εξυπηρετούμεν, χωρίς να θέλωμεν αυτό πολλάκις, κλονίζοντες εις την Ελληνικήν παράδοσιν*». [σ:28] Επανέρχονται στο προσκήνιο ζητήματα που είχαν αναδυθεί σαράντα χρόνια πριν, στις αρχές του αιώνα, όταν ο σλαβικός κίνδυνος κόρωνε το δημοσιογραφικό λόγο του Ι. Δ. Καλαποθάκη με εθνικιστικές ωδές και συνένωνε την κοινή γνώμη σε ένα οργανωμένο μέτωπο εναντίον της ρωσόφιλης βασίλισσας Όλγας και υπέρ των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία. Στη διάνοια των ακαδημαϊκών της εποχής συμπλέκονται δύο εκ διαμέτρου αντίθετα πολιτικά συστήματα, καθότι εφορμούν από το ίδιο γεωγραφικό χώρο.

Ο τέως πρωθυπουργός, Γ. Καφαντάρης, ένας από τους υπερασπιστές του Κακριδή τονίζει: « *Εδώ η νεκρανάστασις της παλαιάς οχλαγωγικής κατά του δημοτικισμού εκστρατείας είναι πλήρης, με μιαν επαύξησιν, τον νεοφανή και ασφαλή κατά τους μηδέποτε πλανωμένους κατηγόρους κίνδυνον της εισαγωγής του Λατινικού αλφαβήτου, και με άλλας τινάς ελαφράς τροποποιήσεις, ως είναι λ.χ. η αντικατάστασις των «Ρωσσικών ρουβλίων» της παλαιοτέρας εποχής με την δουλικήν εξυπηρέτησιν σήμερον των ανθελληνικών πόθων των σοβιέτ από τους 'μαλλιαροκομμουνιστάς' τους κοινώς καλουμένους δημοτικιστάς*»[238][σ:151]. Βέβαια ακόμη και η υπεράσπιση, η συναρμοζόμενη στο άρμα του δημοτικισμού και συχνά του νεωτερισμού, δεν επιδέχεται την αριστερή σκέψη στους χώρους του Πανεπιστημίου. Σε επιστολή του Αλ. Γ. Λιτζερόπουλου, καθηγητή του Αστικού Δικαίου, προάγεται η ελευθερία λόγου των πανεπιστημιακών αλλά «*…υπάρχουν βεβαίως και εδώ όρια. Ούτω: α) Δεν επιτρέπεται εις τον πανεπιστημιακόν διδάσκαλον να έρχεται αντιμέτωπος προς ρητάς απαγορευτικάς διατάξεις του νόμου (λ.χ. κομμουνιστική προπαγάνδα)*».[σ:100] Διαφορετική και επικριτική είναι η άποψη του Γ. Παπανδρέου: «*Καθ' όλην την*

[238] Για «ρούβλια» βλ. και Ν. Μαρωνίτη, οπ, σσ:327-369 Παρόμοια αναφορά διαβάζουμε στη «Διαμαρτυρία λογίων και λογοτεχνών», στην οποία μεταξύ άλλων σημειώνεται: «*..ξαναπροβάλλουν σ' αυτό κατηγορίες κατά του δημοτικισμού για αντεθνισμό και τα παρόμοια, κατηγορίες που θυμίζουν ως προς τη μέθοδο τα ρούβλια της περασμένης εποχής*». Βλ: «Διαμαρτυρία λογίων και λογοτεχνών», *Νέα Εστία*, τ. 31, 1942, σσ: 243-244

διάρκειαν της τυραννίδος της 4ης Αυγούστου το Πανεπιστήμιον… υπήρξε και πειθήνιον όργανον και επανειλημμένως από του επισήμου του βήματος ύμνησε την δουλείαν και επανηγύρισε την υποταγήν και την εξουθένωσιν του Πνεύματος […] με τη σημερινήν δίωξιν, την οποίαν επιχειρεί η Φιλοσοφική Σχολή και η Σύγκλητος, προχωρεί ακόμη περισσότερον…αναλαμβάνει πλέον και πρωτοβουλίαν εις την δίωξιν του πνεύματος και την άσκησιν της Τυραννίας!» [σ:159]. Περίπου η ίδια αντίληψη αναγνωρίζεται και στην κατάθεση του Αλ. Σβώλου καθώς το Πανεπιστήμιο οφείλει να ορίζεται ως τόπος ελευθερίας[239]. Αργότερα, τον Ιανουάριο του 1942, σε επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών για την καταδικαστική απόφαση εις βάρους του Κακριδή, ο Αλ. Σβώλος επιμένοντας στο ζήτημα της πανεπιστημιακής ελευθερίας δε διστάζει να ψέξει τη σχέση του Κακριδή με το μεταξικό καθεστώς[240]. Τα αριστερά ή σοσιαλίζοντα στοιχεία που διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην υπερασπιστική γραμμή του Ιωάννη Κακριδή κυρίως αποσκοπούν στην προαγωγή της πνευματικής ελευθερίας. Για την αριστερή διανόηση η δημοτική, ως γλώσσα του λαού, έχει θεσμοποιηθεί ήδη από τη στιγμή που ο σολωμικός ύμνος, καθιερώθηκε ως επίσημος εθνικός ύμνος της Ελλάδας.[σ:94] Για κάποιους άλλους βέβαια η δημοτική «*είναι μία πραγματικότης που κάθε μέρα κερδίζει έδαφος. Είναι η πλαστική, η θαυμάσια εξέλιξη της πανάρχαιας εθνικής μας γλώσσας, η καλύτερη απόδειξη της ενότητος της φυλής, που πρέπει να γεμίζει ενθουσιασμό κάθε εθνικόφρονα*»[241].[σ:161]

Ο αστικός λόγος βρίσκει στη δημοτική γλώσσα το παπαρηγοπούλειο ομόγλωσσον, θεμελιώνοντας έτσι την ελληνική εθνική ενότητα. Και αν στην πράξη ο εθνικιστικός λόγος έχει αποκτήσει μια περισσότερο θεωρητική χροιά, καθώς κυρίως στα γραπτά λίγο πριν τον πόλεμο, αλλά και στις μεταξικές προθέσεις, ανακαλύπτουμε το όραμα ανάκαμψης του ελληνικού πολιτισμού, ούτως ώστε να «αναμετρηθούμε» ή να «κυριαρχήσουμε» επί της δυτικής κουλτούρας, εντούτοις σποραδικά καθίστανται αντιληπτές όχι μόνον πολιτισμικές αλλά και γεωπολιτικές διεκδικήσεις, αποκαλύπτοντας ένα παλαιότερο και γνώριμο πρόσωπο του ελληνικού εθνικισμού.

---

[239] «*Και αν το Πανεπιστήμιον θέλει να είναι θεματοφύλαξ κάποιου εθνικού αγαθού, το αγαθόν τούτο είναι η πνευματική και επιστημονική ελευθερία*». [σ:95]

[240] «*Απεδοκίμασα μάλιστα τον τρόπον, κατά τον οποίον εδέχθει να μετατεθή εκ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εις την ενταύθα Φιλοσοφικήν Σχολήν, δι' εκλογής γενομένης υπό την πίεσιν της τότε δικτατορικής Κυβερνήσεως*». [σ:214]

[241] Κατά τη Δ. Παπαδημητρίου «*η 'εθνικοφροσύνη' εμφανίστηκε στο Μεσοπόλεμο ως σημαίνον για να δηλώσει την αστική συνείδηση, τη συντηρητικότητα και την αντικομουνιστική νοητική διάθεση…Εμπεριείχε έτσι την ιδέα της εθνικής ενότητας εφόσον η επίκληση του όρου σηματοδοτούσε τη συμφιλίωση του αστικού κόσμου ως ολότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πολεμική χρήση του δεν μαρτυρείται καθόλου στον παραταξιακό λόγο*». Δ. Παπαδημητρίου, οπ, σ:177

Ας προσέξουμε την ανάκληση που επιδιώκει σε επιστολή του ο Γ. Δ. Καψάλης. «*Και όμως η καθαρεύουσα αυτή κατά την αντίληψίν μου – έχω ταύτην από του 1912-1914 ότε υπηρέτησα εν Μακεδονία ως στρατιώτης εν αρχή και ως επιθεωρητής των γυμνασίων της κατόπιν – ήτο η αιτία να μη γίνη ο εκγλωσσισμός των εκ μακρών πιέσεων γενομένων ξενοφώνων πληθυσμών της χώρας».*[σ:174] Και αν για τον πρώην επιθεωρητή η δημοτική γλώσσα, ως εργαλείο του ελληνικού εθνικισμού, βρέθηκε εμπρός στο πρόσκομμα του θεσμοποιημένου καθαρολογισμού, για τον Α. Χατζή δημιουργεί στεγανά στις νέες εδαφικές διεκδικήσεις που έχουν ως στόχο την Κύπρο. «*Εάν αύριον οι Κύπριοι καταργήσωσι την κρατούσαν νυν εν τοις σχολείοις της νήσου αυτών τάξιν των πραγμάτων και καινοτομήσωσι… δεν θα αποσχισθώμεν;*»[σ:14] διερωτάται ο κατήγορος, προάγοντας αφενός το διακύβευμα της κυπριακής διαλέκτου και αφετέρου τον εθνικό χαρακτήρα του ζητήματος, παράλληλα με ένα νέο εθνικιστικό όραμα. Άλλωστε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος με τις συνακόλουθες νίκες επί των αλβανικών εδαφών έτεινε να διευρύνει στο ελληνικό φαντασιακό το -συσσωρευμένο από το ’22- Έθνος στα όρια του Κράτους, σε μια νέα προοπτική, εκείνη του ελληνισμού της Β. Ηπείρου.

Ώστε σε αυτή την πρώτη περίοδο του πολέμου, η σχέση του «εμείς» με τους «άλλους», φαίνεται να διατηρεί έναν διττό προσανατολισμό. Στη μια πλευρά της διελκυστίνδας τοποθετούνται οι *Έλληνες* που εσωκλείουν σχεδόν ως ορμέμφυτο την *Αλήθεια*, την *Ιδέα*, το *Παρελθόν* και άμεσα συνδεδεμένοι μαζί τους οι ομόγλωσσοι Κύπριοι και ο ελληνισμός της Β. Ηπείρου «*γύρω στο Αργυρόκαστρο, μια συμπαγή μάζα και μια ενιαία ψυχή…- μια κοινωνία ανθρώπων με έθιμα, σκέψη, γλώσσα γνήσια ελληνικά*»[242]. Στην άλλη πλευρά αναγνωρίζεται ένα εξωτερικό περιβάλλον που κλυδωνίζεται από τις *σκοτεινές δυνάμεις* των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Πλάι στους εξωτερικούς εχθρούς και συνάμα ανάμεσά τους, αναγνωρίζονται και κάποιοι *άλλοι* συμφιλιωμένοι με αυτές τις σκοτεινές δυνάμεις. Ένας εσωτερικός εχθρός που ανέκαθεν διαβάλλει το status quo της ελληνικής πραγματικότητας, επιχειρώντας να εξαρθρώσει την εθνική υπόσταση. Θα υποστηρίζαμε πως στο φαντασιακό της συντηρητικής διανόησης ανακύπτει η εξής παραδοξότητα, ενώ το Έθνος δύναται να διευρυνθεί εκ νέου, στα όρια του Κράτους η παρουσία *άλλων* συμπιέζει το *εμείς*.

Ας σημειωθούν τα εξής:

[242] Γ. Χατζίνης, «Ο ελληνισμός της Β. Ηπείρου», *Νέα Εστία*, 1. 3. 1941, σσ: 193-194

I. Κατά τη διαδικασία ανάγνωσης των πρακτικών της Δίκης των Τόνων ο όρος ελληνικότητα απουσιάζει από το καθαρολογικό λεκτικό, επικυρώνοντας το αξίωμα πως, στο συγκεκριμένο χρόνο, πρόκειται για έννοια άρρηκτα συνδεδεμένη με τις δημοτικιστικές προοπτικές και εστιασμένη στο χώρο της αισθητικής.

II. Η συνάφεια που αναγνωρίζεται στις διατυπώσεις των καθαρολόγων, εκείνες της αυγής του 1900 και αυτές του 1941, σαφώς καταδεικνύουν μια εμμονή στα παραδεδομένα και μια συγκινησιακή φόρτιση, που εφορμά από νέους κινδύνους, οι οποίοι –ας σημειωθεί- απορρέουν από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο, εκείνους που θα επιφέρει ο μαρξισμός, επισείοντας τα πολιτικά και ιδεολογικά θεμέλια όχι πλέον του έθνους αλλά της αστικής τάξης που αναφέρεται στο όνομά του.

III. Οι θεσμικές αντιδράσεις που προκάλεσαν οι μεταφραστικές απόπειρες του Κακριδή, στην ουσία υπήρξαν μεταχρονολογημένες. Το έργο του ήταν γνωστό από το 1936.

IV. Στα πρακτικά της δίκης εγγράφεται η φράση μεταπόλεμος, προσδιορίζοντας την αντίληψη που έφεραν για την εποχή τους, οι ακαδημαϊκοί κύκλοι του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το γεγονός ότι εν μέσω κατοχής, κατά τη διάρκεια ενός πολέμου που επηρέασε ολόκληρο τον κόσμο, επικάθεται στη συνείδηση και εκφέρεται ως λόγος των πανεπιστημιακών, ο όρος μεταπόλεμος, σαφώς και ξαφνιάζει. Εστιάζοντας όμως στο συγκεκριμένο χρονικό επίπεδο, δύναται να καταστεί αντιληπτή η σημασία που απέδιδαν οι Έλληνες ακαδημαϊκοί στη Λοζάννη και σε ό, τι η συνθήκη επέφερε στο ελληνικό κράτος.

Ενδεχομένως υπό τη σκέπη της αντίληψης περί μεταπολεμικού κόσμου να απαντάται το ερώτημα που αφορά στο γιατί οι φορείς του Πανεπιστημίου Αθηνών διεκδικούν πειθαρχική δίωξη του συναδέρφου τους, ειδικά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Βέβαια δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί η συνύφανση της εκδίκασης του Κακριδή με την κυκλοφορία, την ίδια χρονιά, της Γραμματικής του Τριανταφυλλίδη και την οργάνωση του ΕΑΜ που έλαβε χώρα την ίδια περίοδο. Τόσο η Γραμματική του Τριανταφυλλίδη όσο και η παρουσία τού, αριστερής προοπτικής, ΕΑΜ, δύνανται να καταστούν ικανές συνθήκες για τη γέννηση νέων αντιδράσεων. Το γεγονός ότι η σύγκρουση εγκολπώνεται μόνο στο χώρο του Πανεπιστημίου δίχως να επηρεάζει άμεσα την ελληνική κοινωνία, κατ' αντιστοιχία με προγενέστερες πρακτικές, δεν προκαλεί έκπληξη. Οι συνθήκες έχουν αλλάξει, οι δημοτικιστές έχουν ήδη «θεσμοποιήσει» την παρουσία τους στο χώρο της Λογοτεχνίας, είχαν «δικαιωθεί» εν

μέρει από τη βενιζελική πολιτική και αργότερα από το μεταξικό καθεστώς, έχουν ταυτιστεί με τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, στων οποίων τις συνειδήσεις, η δημοτική γλώσσα έχει πλέον παγιωθεί. Το περιβάλλον δεν είναι πρόσφορο εφόσον η αδύναμη φιλοκατοχική κυβέρνηση εξαρτάται από ένα άκρως απολυταρχικό καθεστώς, η πείνα, οι αρρώστιες, οι χιλιάδες νεκροί, έχουν στρέψει την προσοχή του λαού και των θιασωτών της εθνικοφροσύνης σε νέους εχθρούς, στις Δυνάμεις του Άξονα για το λαό και στους κομμουνιστές για τους εθνικόφρονες. Ανάμεσα στους δεύτερους συνυπάρχουν τόσο οι καθαρολόγοι όσο και οι δημοτικιστές[243]. Οι ενέργειες του Κακριδή δύνανται να αποτελούσαν ικανές συνθήκες για την ανάδειξη ταραχών, όμως απουσίαζαν οι αναγκαίες συνθήκες.

Το παράδειγμα της Δίκης των Τόνων, καταδεικνύει την πολυδιάστατη ομοιογένεια της δημοτικιστικής ταυτότητας. Μολονότι όμως ο «άλλος» προσδιορίζεται με σαφήνεια, -είναι οι εμμένοντες στη χρήση της καθαρεύουσας-, εντούτοις ο αυτοπροσδιορισμός του «εμείς» προσκρούει στην ταυτόχρονη και αντιφατική παρουσία *τουλάχιστον* δύο πολιτικών/ ιδεολογικών/κοινωνικών υποταυτοτήτων. Η συνύπαρξη δύο αντίπαλων και εξίσου ισχυρών υποταυτοτήτων στη δημοτικιστική ταυτότητα, θα μπορούσε εξίσου να ερμηνεύσει την απουσία κινηματικής δράσης. Η ταυτότητα δεν είναι απλώς προϋπόθεση για συλλογική δράση αλλά και απότοκο αυτής ή όπως αναφέρουν οι della Porta και Diani, «*η δράση ''συγκροτεί'' ταυτότητα*»[244]. Η συμπληρωματική σχέση δράσης και ταυτότητας θα μπορούσε να οδηγήσει στις εξής διατυπώσεις:

Α) Η σχεδόν «θεσμοποίηση» του δημοτικισμού στα μάτια του κοινού, κυρίως από τους διανοούμενους και λιγότερο από τους θεσμικούς φορείς, ή ορθότερα από διανοούμενους που ήταν *και* θεσμικοί φορείς, οδήγησε στη λανθάνουσα[245] μορφή τής εκστρατείας του, συμβάλλοντας στη διάσπαση της πολιτικής ταυτότητάς του.

Β) Η εν δυνάμει κινηματική φύση του δημοτικισμού ενδεχομένως να λειτούργησε ως συγκοινωνούν δοχείο για την σύσταση -την ίδια περίοδο- μιας συλλογικής δραστηριότητας, εκείνης του ΕΑΜ, συναφούς ως προς ένα μέρος των δημοτικιστικών διεκδικήσεων, όσες αναφέρονται στη γλώσσα του λαού και στην εκπαιδευτική πολιτική, που επιχείρησε να ανατρέψει πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς θεσμούς με νέους όρους.

[243] Ενδεικτικά ονόματα, ο Κ. Τσάτσος, ο Π. Κανελλόπουλος, ακόμη και ο ακροδεξιός Σ. Μελάς του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία*, που όμως διατηρεί επιφυλάξεις για θεσμοποίηση της δημοτικής.
[244] Donatella della Porta, Mario Diani, οπ, σ:177
[245] Στο ίδιο, σσ: 66 & 180-181

Πάντως ακόμη και υπερασπιστές του Κακριδή, όπως ο Απ. Δασκαλάκης, που υπογράφει ως καθαρολόγος στο ακαδημαϊκό και δημοτικιστής στο φιλολογικό του έργο, δε διστάζουν να ψέξουν εμμέσως τον τρόπο αντιμετώπισης των «*γλωσσικών νεωτερισμών*» που επιδιώκουν οι εκάστοτε ασήμαντοι καιροσκόποι «*οίτινες επιζητούν οιανδήποτε ευκαιρίαν προς δημιουργίαν θορύβου περί το όνομά των*».[19]
Πιθανών ένας από αυτούς να θεωρείται για τον Δασκαλάκη και ο Νίκος Εγγονόπουλος, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα είχε ολοκληρώσει το *Μπολιβάρ* με υπότιτλο *ένα ελληνικό ποίημα.*

Βρισκόμαστε ήδη στα 1942 το Ε.Α.Μ. έχει ιδρυθεί (27. 9.1941) από κόμματα της αριστεράς, πολιτικές προσωπικότητες και μικρές συνδικαλιστικές ομάδες ενώ παράλληλα ξεκίνησε από το Φεβρουάριο του τρέχοντος έτους και η δράση του Ε.Λ.Α.Σ. Στα *Φύλλα Κατοχής* της Ιωάννας Τσάτσου καταγράφονται οι απόπειρες προσέγγισης μερίδας των αστών από το Ε.Α.Μ. με την πρόθεση η οργάνωση να αποκτήσει πανελλαδική εμβέλεια. Η ίδια σημειώνει πως αρνήθηκε να συμμετάσχει στον αγώνα τους με τη δικαιολογία ότι δεν τους γνωρίζει. Το πρόσκομμα που θέτει η αστική τάξη είναι η άγνοια που εμποτίζεται από ξενοφοβικά αισθήματα που αφορούν στους αριστερούς. Όπως σημειώνει ο Ν. Σβορώνος η «*σπουδαιότητα που έπαιρνε το Ε.Α.Μ, οι τάσεις του προς μια βαθιά κοινωνική μεταρρύθμιση και η υπεροχή του Κομμουνιστικού Κόμματος στην ηγεσία του ανησυχούν την Αγγλία, τα προπολεμικά πολιτικά κόμματα και τη βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου, που ευνοούν τη δημιουργία άλλων αντιστασιακών οργανώσεων».*[246] Οι απόπειρες της Ι. Τσάτσου να εξωραΐσει την προσωπικότητα του Δαμασκηνού[247], να προάγει τη δράση των γυναικών της αστικής τάξης κατά την περίοδο της μεγάλης πείνας[248] και κυρίως να αναδείξει τις *ηρωικές* και *πατριωτικές* [249]δραστηριότητες του Κ. Τσάτσου και της Ε.Κ.Κ.Α.[250] καθ'

[246] Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας,* οπ, σ: 140
[247] Ενδεικτικά αναφέρουμε εγγραφή του Απριλίου του 1943: «*Για το Δεσπότη είναι αδύνατο να εγκαταλείψει ανθρώπους μελλομάρτυρες… προσπαθεί να ελαφρύνει τα μαρτύριά τους, να διακόψη την απομόνωσή τους*» και συνεχίζει αναφερόμενη σε βαφτίσεις Εβραίων και στην παροχή πιστοποιητικών από την Αρχιεπισκοπή, ότι είναι Έλληνες χριστιανοί. Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής,* Εστία, Αθήνα, 1991, σ: 88
[248] Γυναίκες της αστικής τάξης οργανώνουν συσσίτια στην Πλάκα, ιδρύουν Επιτροπές όπως η «Ζωή στο Παιδί» μέσα στα πλαίσια της Αρχιεπισκοπής, φυγαδεύουν Άγγλους παρά το γερμανικό νόμο «*Όποιος κρύβει Άγγλους θα τουφεκίζεται*» εγγραφή της 8.12.1941. Γενικά αναφορές για τη δράση των γυναικών ως το τέλος του ημερολογίου. Αναφορές στα γεγονότα Καισαριανής «*όλες οι μαρτυρικές γυναίκες της Ρωμηοσύνης ήταν εκεί*» εγγραφή 1.5.1944 Βλ: στο ίδιο, σσ: 30 & 154 για πλαγιογράμματες παραθέσεις.
[249] Οι λέξεις επαναλαμβάνονται ιδιαιτέρως στις εγγραφές του 1944. Ας μην ξεχνάμε πως ιδιαίτερα τη συγκεκριμένη περίοδο η έννοια του πατριωτισμού συμφιλιωμένη με εκείνη της λαοκρατίας προάγεται από το λόγο της αριστεράς. Η καταγραφή της στα *Φύλλα…* της Τσάτσου απορρέει από επιρροές ή από

όλη την περίοδο, είναι προφανείς. Αντιθέτως η στάση της απέναντι στο Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. καταμαρτυρεί συγκαλυμμένη εμπάθεια.[251]Στην εγγραφή της 3ης Απριλίου του 1944 σημειώνεται: «*Αυτή η άνοιξη του '44, που αφήνει να διαφαίνεται η χαραυγή της απελευθέρωσης, μοιάζει να είναι το σταυρικό σημείο της τραγωδίας μας… Οι ναζί από τη μια, μανιασμένοι σαν τον μαστιγοφόρο Αίαντα, δεν ξέρουν πού να χτυπήσουν και ποιον να σκοτώσουν. Όλα τους ξεφεύγουν, όλα τα φοβούνται. Από την άλλη το ΚΚΕ, για τις δικές του ιδέες, εξοντώνει κι' αυτό αλύπητα τους Έλληνες, προσπαθώντας να φέρη την τέλεια εξαθλίωση*». Οι οπαδοί του ΚΚΕ, στη σκέψη της Ι. Τσάτσου δεν εγγράφονται ως Έλληνες αλλά ως εχθροί χειρότεροι από τους ναζί, καθότι αποδεικνύονται περισσότερο οργανωμένοι.[252]

Εντρυφώντας στα πρακτικά της Δίκης των Τόνων και ελέγχοντας τα *Φύλλα Κατοχής* της Ιωάννας Τσάτσου προκύπτει το συμπέρασμα πως ο «εθνικός» φόβος των αρχών

πρόθεση προσεταιρισμού; Ενδεχομένως μια πιο διεισδυτική ματιά στο συγκεκριμένο ημερολόγιο να μας έδινε απαντήσεις.

[250] Ενδεικτική αναφορά: εγγραφή 2.3.1943, όπου καταγράφεται η επικοινωνία Τσάτσου με Καρτάλη, Καψαλόπουλο, Ψαρρό και σημειώνεται πως το 5/42 πρόκειται να εξοπλιστεί από το στρατηγείο της Μ. Ανατολής. Βλ: στο ίδιο, σ: 79

[251] Φέρ' ειπείν η σφαγή του Διστόμου, δίχως να φαίνεται καθαρά, πιστώνεται στον Ε.Λ.Α.Σ. / εγγραφή 10. 6. 1944. Βλ: στο ίδιο, σ: 160

[252] Ας σημειωθεί πως λίγες μέρες αργότερα πραγματοποιείται η μάχη ανάμεσα στον Ε.Λ.Α.Σ και την Ε.Κ.Κ.Α, στα βουνά της Ρούμελης. Η προηγούμενη εγγραφή δημιουργεί επιτυχείς αντικομουνιστικούς συνειρμούς σε μελλοντικούς αναγνώστες και η ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων καθίσταται αρωγός στην ιστορική πρόθεση. Προσεγγίζοντας τα *Φύλλα Κατοχής* της Ιωάννας Τσάτσου, μολονότι στα σημεία οι καταγραφές της συνάδουν με αντίστοιχες καταγραφές που σημειώνονται στα ημερολόγια του Θεοτοκά ή του Σεφέρη, αναγνωρίζεται η πρόθεση εξοβελισμού από το χώρο της αντίστασης της εαμικής παρουσίας. Μια πρόθεση που σε ορισμένες εγγραφές μοιάζει προμελετημένη, γεννώντας υποψίες αναφορικά με το χρόνο «επιλογής» των καταγεγραμμένων γεγονότων, συγκλίνοντας περισσότερο σε μια απομνημονευματική παρά σε μια συγχρονική προσέγγιση του γίγνεσθαι. Άλλωστε τα *Φύλλα Κατοχής* εκδίδονται σύμφωνα με τη συγγραφέα τους περίπου την ίδια περίοδο που δημοσιεύεται η *Φωτιά και Τσεκούρι* του Ευαγγ. Αβέρωφ. Θα τολμούσαμε να υποθέσουμε μια απόπειρα επαναδιαπραγμάτευσης του παρελθόντος με όρους συγχρονίας; Γεγονός είναι η διαπίστωση της διθυραμβικής παρουσίασης του Δαμασκηνού και των σχέσεων που συνάπτει με την αγγλική πολιτική.

Βλ. Εγγραφή 11.9.1943, στην οποία ο Δαμασκηνός συνομιλεί με τον ανταποκριτή των TIMES, Macaskey, που κατά την περίοδο συνθηκολόγησης των Ιταλών κατόρθωσε να δραπετεύσει από τις φυλακές με τη βοήθεια του Αρχιεπισκόπου, «*συνέχισαν την κουβέντα τους για τις αντάρτικες ομάδες, και για τη σκοπιμότητα νάρθη ο Ψαρρός με το σύνταγμά του στην Πάρνηθα*». Στα παραπάνω αναγνωρίζεται εκτός των άλλων και ο βαθμός διείσδυσης της αγγλικής βούλησης στα ελληνικά πράγματα. Βλ. , επίσης: 21.4.1943, αναφορά στη βοήθεια που παρείχαν οι σύμμαχοι στον Ψαρρό στις 16 Απριλίου & 21.8.1943 τα χρήματα με τα οποία ενισχύει ο Δαμασκηνός τον Ψαρρό «*για τις οικογένειές τους*». Η Αρχιεπισκοπή έως τώρα παρέδιδε τα χρήματα απευθείας στις γυναίκες των ανταρτών. Ο απευθείας χρηματισμός ενδεχομένως να αποσκοπεί στην ενίσχυση όχι των οικογενειών αλλά των ανταρτών του Ψαρρού. *Φύλλα Κατοχής*, οπ, σσ:117, 89 ,106

Η πύκνωση των σχέσεων Δαμασκηνού – Μ. Βρετανίας αντανακλά τη δυναμική παρουσία του ΕΑΜ τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που εν τέλει είχε ως αποτέλεσμα τη συσπείρωση των παλαιών κομμάτων σε θέσεις που παλαιότερα φαινόντουσαν αδιαπραγμάτευτες όσον αφορά στο πολιτειακό. Βλ: Ι. Πετρόπουλος, «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα», στο Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, μτφρ. Μ. Δρίτσα, Αμ. Λυκιαρδοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σσ: 56-67 και κυρίως σσ: 64-65

του 20ου αιώνα, επανέρχεται δριμύτερος στο συντηρητικό λόγο και υποβόσκει καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Καταδεικνύοντας τη νέα απειλή που αναφύεται στο χώρο της αριστεράς, επιχειρεί να συσπειρώσει σε ένα στεγανοποιημένο και αυστηρώς προσδιορισμένο περιβάλλον την αστική συνείδηση, παλαιά και νέα[253], παρέχοντάς της το εξακολουθητικό[254] δικαίωμα να προσδιορίζει από καθέδρας την ταυτότητα και τα οράματα του έθνους. Η συσπείρωση άλλωστε θεωρείται μάλλον αναγκαία, καθώς στους κόλπους αυτής της τάξης συνυπάρχουν ομάδες με διαφορετικές οικονομικές, πολιτισμικές ή πολιτικές καταβολές. Ο διχασμός αυτός, στην εκπνοή του μεσοπολέμου, απέδιδε, όπως έχει ήδη σημειωθεί, στα κείμενα της περιόδου την λέξη *ελληνικότητα* άλλοτε εντός εισαγωγικών προάγοντας τον σκεπτικισμό των χρηστών της, την αίσθηση πως ως εννοιολόγημα επιδεχόταν αναπροσαρμογής, προκειμένου να συμπορευθεί με τα αιτούμενα της εποχής, και άλλοτε ελεύθερη από δεσμά, ως μία σταθερή και απαράλλαχτη ουσία. Τώρα η χρήση του όρου περιορίζεται. Αντίθετα επανέρχονται οι έννοιες του ελληνισμού, του ελληνοκεντρισμού, του ελληνοχριστιανισμού και κυρίως της εθνικοφροσύνης, επιχειρώντας να καταγράψουν τα συμφραζόμενα του πολέμου, της Κατοχής και των οικονομικών- κοινωνικών-πολιτικών αναταράξεων που αυτά επιφέρουν στον ελληνικό χώρο.

Σημειώνεται επίσης πως εξίσου, όπως στα Πρακτικά της δίκης του Κακριδή, στο ημερολόγιο της Τσάτσου δεν εγγράφεται η λέξη ελληνικότητα, μολονότι συχνά γίνονται αναφορές στους όρους *ελληνισμός* και *Ρωμιοσύνη*, ισχυροποιώντας την αντίληψη πως ακόμη ως έννοια η ελληνικότητα είναι περιχαρακωμένη στο πεδίο της αισθητικής που καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής αναδείκνυε τις ανησυχίες του ελληνικού πνευματικού κόσμου.

Ποιητικές βραδιές, διαλέξεις και συζητήσεις λάμβαναν χώρα στη διάρκεια της περιόδου στα λογοτεχνικά σαλόνια, σε θέατρα και καφενεία. Ο Θεοτοκάς σημειώνει: «*Λογοτεχνικές συναντήσεις. Ο Ελύτης μου διαβάζει καινούρια ποιήματά του. Ο Κατσίμπαλης διαβάζει σπίτι του Παλαμά, Σικελιανό κ.α. Στου Τσάτσου ο Levesque*

[253] Στις 6/1/1943 ο Θεοτοκάς σημειώνει στο ημερολόγιό του: *«Οι παλιές μεσαίες τάξεις φθίνουν οικονομικά, ζούνε ξεπουλώντας περιουσιακά στοιχεία, έργα τέχνης, έπιπλα κλπ. σκεύη και ρούχα και τουαλέτες που αγοράζουν οι καινούργιοι πλούσιοι της μαύρης αγοράς… άτομα τυχοδιωκτικά… Φυσικά αρκετοί είναι οι παλιοί πλούσιοι που προσαρμόστηκαν και ξανακάνουν χρήματα με τη μέθοδο των νεόπλουτων…»* Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σσ: 376-377

[254] Ο όρος «εξακολουθητικό» χρησιμοποιείται για να τονίσει το δυναμικό ρόλο που διαδραμάτισαν τα αστικά στρώματα του ελληνισμού (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που βρίσκονται εκτός Κράτους) στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική ιστορία της Ελλάδας ιδιαίτερα από την επανάσταση στο Γουδί κ.ε., επίσης Βλ: Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940- 1950», Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, οπ, σ:29

διαβάζει κάθε Τετάρτη σύγχρονους Γάλλους συγγραφείς. Εγώ διαβάζω το Λυκόφως στον Ελύτη, τον Εγγονόπουλο, τον Καμπά και τον Γκάτσο στο σπίτι μου. Ενδιαφέρουσες συζητήσεις μ' αυτούς και κατ' ιδίαν με τον Καραντινό».[255] Η Κατοχή και η πείνα δε φιμώνουν το λόγο, αντιθέτως τον καθιστούν όπλο επιβίωσης για την απελευθέρωση του τόπου ή του Ανθρώπου. Ίσως και των δύο, εξαρτάται από τα πνευματικά κληροδοτήματα του κάθε δημιουργού.

Το χειμώνα του 1942 προς 1943 ο Εγγονόπουλος έγραψε το *Μπολιβάρ, ένα ελληνικό ποίημα* με κεντρικούς ήρωες τον Simon Bolivar και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, το οποίο αρχικά διανεμόταν σε χειρόγραφα αντίγραφα. Ο Ν. Βαλαωρίτης θυμάται την πρώτη φορά που άκουσε το ποίημα: «*Μετά από εκείνη την πρώτη συνάντηση στον Κάτω Λουμίδη ξανασυναντηθήκαμε στου Εμπειρίκου, όπου τις Πέμπτες διαβάζαμε ποιήματα, και εκεί διάβασε το «Μπολιβάρ» ολόκληρο. Ήταν παρόντες ο Γκάτσος, ο Ελύτης, πιθανόν και άλλοι, δεν θυμάμαι ποιοι, και το ποίημα δεν το είχαμε ξαναδιαβάσει, ήταν πρώτη φορά που το ακούγαμε και βέβαια δημιουργεί μια ένταση με τις παραδοξολογίες που περιέχει. Έτσι; Και τους συνδυασμούς που κάνει με την ελληνική επανάσταση και τη λατινοαμερικανική επανάσταση. Στο τέλος, άμα καταλήγει στο «Μπολιβάρ είσαι ωραίος σαν Έλληνας», με πιάσαν τα γέλια, και ήταν ένα ξέσπασμα από το ποίημα, το οποίο είχε ανεβάσει αυτή την ένταση καθ' όλη τη διάρκεια που το διάβαζε, και το διάβαζε και πολύ ωραία. Λοιπόν, αυτό το γέλιο το παρεξηγήσανε μερικοί, ότι δεν είχα καταλάβει το ποίημα, το οποίο είναι ανοησίες. Το είχα καταλάβει πολύ καλά και ακριβώς ήταν το χιούμορ του ποιήματος που με είχε γοητεύσει και γέλασα. Άλλωστε και ο Εγγονόπουλος δεν το πήρε καθόλου άσχημα».*[256]

Την ίδια περίοδο που ο Οδυσσέας Ανδρούτσος χρίζεται από τον Εγγονόπουλο ως ο ήρωας που θα εμπνεύσει τον αγώνα για την ελευθερία, ένας άλλος ήρωας του '21, ο Μακρυγιάννης, επανέρχεται στο προσκήνιο, ως «ανακάλυψη» της γενιάς του '30. Πρώτος ο Θεοτοκάς, μέσω της ρομαντικής του οπτικής, σκιαγραφεί τη μορφή του Στρατηγού, εμπνέοντας ποιητές.[257] Ακολούθως ο Σεφέρης, συλλαμβάνοντας την ήδη υπάρχουσα αντικειμενική πραγματικότητα, την οποία διατείνεται πως ανακάλυψε,[258]

---

[255] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ: 323, εγγραφή 25/1/1942
[256] Νάνος Βαλαωρίτης, «Ο Νάνος Βαλαωρίτης για τον Εγγονόπουλο», οπ, σ:25
[257] «[Ο Σικελιανός]*Μου είχε αφιερώσει τον περασμένο Νοέμβριο, και το ποίημα του Μακρυγιάννης, που το έγραψε όταν διάβασε τα Απομνημονεύματα, επηρεασμένος από τη μελέτη μου».* Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ: 341, εγγραφή 28/3/1942
[258] Βλ: Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές Α',* Ίκαρος, Αθήνα 1977, σσ: 228- 263 και για την κατασκευή του μύθου του Μακρυγιάννη: Γιώργος Γιανουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός*

προβαίνει σε δύο διαλέξεις στις 16 Μαΐου 1943 στην Αλεξάνδρεια και στις 19 Μαΐου 1943 στο Κάιρο για τον Έλληνα Μακρυγιάννη. Ειδικότερα η σεφέρεια κατασκευή εγκαθιστά στο ελληνικό διανοητικό σύμπαν ένα πρόσωπο πρότυπο ηρωισμού και ελληνικότητας, συνυφασμένο τόσο με το δημοτικιστικό αίτημα που δια στόματος Ψυχάρη ταύτιζε γλώσσα και πατρίδα[259] όσο και με τις προθέσεις της γενιάς του '30 να καταστεί η γλώσσα θεματοφύλακας και τόπος, εντός του οποίου, επαναπροσδιορίζονται και ακόμη περισσότερο, ευθυγραμμίζονται σε ένα ιστορικό συνεχές, ανάλογο των αιτημάτων μιας εθνικής ταυτότητας, οι μύθοι και οι παραδόσεις της νεότερης Ελλάδας. Ο Ανδρούτσος του Εγγονόπουλου κατασκευάζεται, εξίσου την ίδια εποχή, για να προάγει, ενδεχομένως, όχι τη συνέχεια ή έστω το χρόνο αλλά το μη χρόνο, καταφάσκοντας στην παραδοξολογία που αναγνωρίζει η υπερρεαλιστική ανάγνωση των παραδόσεων και της Ιστορίας.[260] Η αντίληψη άλλωστε του ποιητή για την Ιστορία, προεκτείνοντας τις καβαφικές του επιρροές -ο Καβάφης εστίαζε στους μικρούς και ασήμαντους ανακατασκευάζοντάς την Ιστορία- είναι μάλλον αφοριστική: *Η Ιστορία /τι αβασάνιστες πληροφορίες συνεκράτησε /τι λανθασμένες φήμες μας μετέδωσε!/ πόσα χουνέρια και τι πλεκτάνες!*[261]

Ο *Μπολιβάρ – Ανδρούτσος* δεν είναι αποκύημα της φαντασίας τού ποιητή αλλά μία από τις *αβασάνιστες πληροφορίες* της Ιστορίας που γράφει για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, ένας ανώνυμος συντάκτης στα *Ελληνικά Χρονικά* του Μάγερ το 1825, «*αι περιστάσεις τον έκαμαν να φαίνεται… ως ο πλέον φιλελεύθερος και άξιος να βαπτισθεί με το όνομα Βολιβάρ της Ελλάδος*».[262] Έτσι η εμφάνιση του ήρωα, απελευθερωτή, του '21 δεν ξάφνιασε μεσούντος του πολέμου. Ανακαλέστηκε και εγκαταστάθηκε στη συλλογική μνήμη παράλληλα με έναν Μακρυγιάννη, σύμβολο της διαχρονικής ψυχής του έθνους. Ο Εγγονόπουλος δεν ενδιαφέρθηκε για τον δεύτερο, « *αυτός [*ο Μακρυγιάννης*]δεν ήταν τίποτα,»* υποστήριξε, πολύ αργότερα, σε

μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο, Πόλις, Αθήνα 2003, σσ: 95-152

[259] Βλ. στο παρόν σ: 33

[260] Πβλ: Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Οι ελιγμοί της 'ιστορίας': παράδοση και πρωτοπορία σε κείμενα του Νίκου Εγγονόπουλου», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,*οπ, σσ: 157-172 ειδικότερα σ: 158 για σχέση υπερρεαλιστών Εμπειρίκου, Εγγονόπουλου, Κάλας με παράδοση που δεν γίνεται αντιληπτή ως κάτι παγιωμένο αλλά ανήκει στην πρακτική του καλλιτέχνη δημιουργού να την κατασκευάσει. Επίσης: Ν. Βαλαωρίτης, *Για μια θεωρία της Γραφής Β', κείμενα για τον Υπερρεαλισμό,* οπ, σσ: 150-154

[261] Ν. Εγγονόπουλου, «Το κουτί της Πανδώρας», *Στην Κοιλάδα με τους Ροδώνες,* οπ, σσ: 101-102

[262] Κώστας Βούλγαρης, «Μια διαρκής πρόκληση για την Αριστερά» στο http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16, σ:2 ειδικά για τη διεθνιστική πρόταση του *Μπολιβάρ* ο Βούλγαρης προτείνει μια διαφορετική ανάγνωση σημειώνοντας: «*Το ποίημα 'Μπολιβάρ', και τα προτάγματα του Εγγονόπουλου, δεν αφορούν μόνο τα διλήμματα της δεκαετίας του '40 ή του '60, αλλά παρέμειναν μια μεγάλη πρόκληση για την Αριστερά και τις επόμενες δεκαετίες*» (σ:4)

συνέντευξή του, προβάλλοντας την ιδεολογική διάστασή του με τους προεξάρχοντες της γενιάς του ’30, *«εκείνος ο άλλος, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ήταν ο σπουδαίος, που ήταν και με τους Έλληνες, ήταν και με τους Τούρκους».*[263] Στην πράξη επρόκειτο για αντιήρωα.

Η φυλετική καθαρότητα, όπως καθορίστηκε από το γερμανικό ιδεαλισμό και τους θιασώτες μιας «ελεύθερης εισαγωγικών» ελληνικότητας δεν απασχολεί τον ποιητή. Στόχος του είναι ο Άνθρωπος, άλλωστε για εκείνον δημιουργεί, για την κατάργηση της μοναξιάς του[264] και για μια ελευθερία που ξεπερνά τα όρια του χώρου και του χρόνου. Δε θα υποστηρίξουμε ότι τα καταργεί, ο Άτλας που είχαν κυκλοφορήσει οι σουρεαλιστές[265] με την αντιαποικιακή οπτική του κόσμου και στον οποίο η βαλκανική χερσόνησος και κατ’ επέκταση η Ελλάδα και ό,τι παρείχε στον ευρωπαϊκό κόσμο, ήταν σχεδόν ανύπαρκτα, προς ανάδειξη άλλων πολιτισμών και ίσως μιας ελάχιστης Κωνσταντινούπολης, δεν αφορά την εγγονοπούλεια τέχνη. Ο ελληνικός κόσμος υπάρχει μέσα του, όπως υπήρξε και ο υπερρεαλισμός,[266] συνεχίζει να αναδεικνύεται στη δημιουργική του πορεία, συναιρώντας τα αντίθετα σε ένα συνονθύλευμα φορτωμένο από το παρελθόν και το παρόν, το εδώ και το αλλού, ως η αντίρροπη στάση στη σύγχρονή του *γραμμική* ελληνική εικαστική πραγματικότητα μιας «εντός εισαγωγικών ελληνικότητας», που αναγνωρίζει τον εαυτό της μονάχα στον ήδη δημιουργημένο «ευρωπαϊκό ελληνισμό».[267]

Το ποίημα εκδόθηκε το 1944.[268] Έκτοτε, περιοδικά κλειστά στην ποιητική έκφραση του Νίκου Εγγονόπουλου, ανοίγουν τις πύλες τους. Το Μάρτιο του ’44, χρόνος ζ’, τεύχος 2, το περιοδικό *Νέα Γράμματα* δημοσιεύει επτά ποιήματα του Εγγονόπουλου, ενώ τον Ιούλιο του ΄45, χρόνος ζ’, τεύχος 5-6, δημοσιεύονται επτά ποιήματα από τη συλλογή *Η επιστροφή των πουλιών*, που θα τυπωθεί το 1946. *Το Τετράδιο* δημοσιεύει τρία ποιήματα στο τεύχος 10, το 1945, ενώ το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς το περιοδικό κυκλοφορεί το τριακοστό τεύχος του, με εξώφυλλο του Εγγονόπουλου και

---

[263] Από τη συνέντευξη του Εγγονόπουλου στον Σωτήρη Σόρογκα (περ. *Η λέξη,* τχ. 179) η οποία αναπαράγεται στο κείμενο του Αλέξη Ζήρα. Βλ. Αλέξης Ζήρας, «Ο Εγγονόπουλος και οι ιθαγένειές του», http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16, σ: 15

[264] «*Πιστεύω πως ο άνθρωπος, κι ο πιο πολυάσχολος, ακόμη κι ο πιο δοσμένος σε κάτι, έχει στιγμές αφόρητης μοναξιάς. Ε, λοιπόν, σκοπός του έργου τέχνης είναι, ακριβώς, η κατάργηση αυτής της μοναξιάς».* Νίκου Εγγονόπουλου, *Πεζά κείμενα,* επιμ. Αν. Λαμπρία, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1987, σ:38

[265] Πρωτοδημοσιεύτηκε στο ειδικό τεύχος “Le Surréalisme” του περιοδικού *Variétés* των Βρυξελλών το 1929.

[266] «*Τον υπερρεαλισμό τον είχα μέσα μου, όπως είχα μέσα μου το πάθος της ζωγραφικής, από την εποχή που γεννήθηκα».* Νίκου Εγγονόπουλου, *Πεζά κείμενα*, οπ, σ: 41

[267] Πβλ. Στο παρόν σ: 96

[268] Μεταφράστηκε στα γαλλικά και τυπώθηκε στο Παρίσι, σε δίγλωσση έκδοση, το 1976.

το κείμενο του Ανδρέα Εμπειρίκου «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου».

Μια αργή μεταστροφή των διαθέσεων έχει ήδη επιτευχθεί. Εκείνο που εγείρει ερωτήματα είναι η αιτία της. Ο Ελύτης δικαιολογεί την προγενέστερη απουσία του Εγγονόπουλου από τα *Νέα Γράμματα* ως προσωπική επιλογή, αναφέροντας πως «*αρνήθηκε για ένα μεγάλο διάστημα να συνεργαστεί μαζί μας*»[269]. Από την άλλη η σταδιακή αναγνώρισή του, ενδεχομένως να οφείλεται στο *Μπολιβάρ* τις υφέρπουσες αναφορές του για τον απελευθερωτικό αγώνα και την ήδη ανιχνεύσιμη από τον τίτλο ελληνοκεντρική του επίφαση. Ο Εγγονόπουλος θυμάται: «*Το ποίημα άρεσε στην τότε νεολαία και σιγά- σιγά, η κατάσταση άρχισε να μαλακώνη. Ίσαμε το σημείο να μου απονεμηθή, το 1958, από το Υπουργείο Παιδείας, το "Α' βραβείο ποιήσεως" για την εκδοθείσα τον προηγούμενο χρόνο συλλογή μου, αλλά και "δια την προτέραν ποιητικήν προσφορά" μου».*[270] Ίσως πάλι να απορρέει από μία γενικότερη και λιγότερο εξακριβωμένη αλλαγή των πνευμάτων, μια συγκρατημένη αποδοχή των ακραίων ποιητικών μεταφορών, εντός των οποίων υπέφωσκε το αίτημα για απελευθέρωση, απόρροια της λογοκρισίας που επέβαλε η γερμανική κατοχή.[271] Άλλωστε και η γλώσσα της ποιητικής σύνθεσης φαίνεται πως αποδεσμεύεται από τις αντιποιητικές λέξεις- ριπές, των δύο προηγούμενων συλλογών του.

Βέβαια, ο *Μπολιβάρ* δεν κατόρθωσε να απελευθερώσει το ελληνικό κοινό από τα στερεότυπα που κατεύθυναν τις προτιμήσεις του. Στα 1944, η επιθεώρηση του Ν. Τσιφόρου, *Η πινακοθήκη των ηλιθίων,* προκαλεί το γέλιο με την ποιήτρια που απαγγέλλει ασυναρτησίες.[272] Ο Εμπειρίκος τον ενθαρρύνει, «*Νικόλαε Εγγονόπουλε, σε αυτόν τον κόσμο δύο είναι τα μεγαλείτερα και πιο πολύτιμα στοιχεία. Ο Έρωτας και το Σπαθί. Όλα τα άλλα έρχονται κατόπιν και τελευταίο απ' όλα η κριτική».*[273] Ο συμβολισμός του σπαθιού κατά τον Μ. Ανθή, οδηγεί στον κλασικό ορισμό της ποίησης από τον Shelley: *«Γιατί η ποίηση είναι το σπαθί της αστραπής που δε μπαίνει*

[269] Οδ. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, οπ, σ: 371

[270] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ: 150, Δύσκολο να παραβλέψει κανείς την εντός εισαγωγικών ειρωνεία του ποιητή, αναφορικά με τη βράβευσή του.

[271] Γεγονός είναι πως ακριβώς εκείνη την περίοδο πολλοί ποιητές καταφεύγουν στη σκοτεινότητα και τον υπαινιγμό. R. Beaton, οπ, σσ: 233-249

[272] Η επιθεώρηση ακολουθώντας τα κοινωνικά είθισται «χτυπάει» κάθε τι που τα κλυδωνίζει. Έτσι και στην περίπτωση των υπερρεαλιστών δε διστάζει να τους σατιρίσει με χαρακτηριστικές μορφές όπως εκείνες των καραφλών Δισεγγονόπουλου και Μπιρμπιρίκου που ανακαλεί ο Εγγονόπουλος σε συνέντευξη που έδωσε το 1976 στα *Νέα.* Βλ: Σωτήρης Τριβιζάς, οπ, σ: 79-80, υπος: 98

[273] Α. Εμπειρίκος, «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου», οπ, σ:36.

ποτέ σε θήκη, που βάζει φωτιά σε ό,τι το περιβάλλει».[274] Μια άλλη εκδοχή θα μπορούσε να συνδέσει τον Έρωτα με την πλατωνική ιδέα της Ποίησης και το Σπαθί σε ακραία μεταφορά να το αναδείξει ως φαλλικό σύμβολο ηδονής. Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση η καλλιτεχνική Δημιουργία προηγείται.

Στην πορεία του βίου τού Εγγονόπουλου, αλλά και μετά το θάνατό του, παράλληλες αναγνώσεις στον *Μπολιβάρ,* άντλησαν διαφορετικά ερείσματα προκειμένου να θεμελιώσουν θέσεις, απόψεις ή ιδεολογίες των αναγνωστών τους, στιγματίζοντας με ανάλογα συμφραζόμενα και το δημιουργό του. Ο *Μπολιβάρ* θεμελιώθηκε ως ένα ελληνικό ποίημα και στις αράδες του ανιχνεύθηκε η ελληνολατρία ή ακόμη και ο ελληνοκεντρισμός του ποιητή του. Σε άλλες περιπτώσεις και υπό το πρίσμα διαφορετικών σκοπιμοτήτων αναγνωρίστηκε ο οικουμενισμός ή ο διεθνισμός του. Τα πρόσωπα του ποιητικού *Μπολιβάρ* αντλούνται από την Ιστορία του κόσμου. */…του Ρήγα Φεραίου παιδί,/ Του Αντωνίου Οικονόμου – που τόσο άδικα τον σφάξαν- και του Πασβαντζόγλου/ αδερφός/…/ Το όνειρο του μεγάλου Μαξιμιλιανού ντε Ροβεσπιέρ… /…/…ο ελευθερωτής της Νότιας Αμερικής/.*
Αιφνιδιάζουν τη λογική του έθνους για να εμβαπτιστούν αμέσως μετά στην Ιστορία του και να την ανασκευάσουν.

[274] Βλ: Πέρσυ Σέλλευ, *Υπεράσπιση της Ποίησης*, μτφρ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1996, σ: 48 & Μιχάλης Ανθής, «Διακειμενική πρακτική και αυτοαναφορικός λόγος στο ποιητικό έργο του Νίκου Εγγονόπουλου», στο *Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007,*οπ, σ: 230

****

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και οι πρώτες νίκες επί των φασιστικών δυνάμεων της Ιταλίας, δημιουργούν στο ελληνικό συνειδησιακό, την αίσθηση μιας *εθνικής ενότητας* που όμως σταδιακά καθίσταται φενάκη, καθώς το μεταξικό καθεστώς και οι φιλοκατοχικές κυβερνήσεις διατηρούν τις προγενέστερες πρακτικές τους. Οι διώξεις συνεχίζονται, το ίδιο και η λογοκρισία που προκρίνει τους διατηρούντες εθνικά φρονήματα και επικρίνει ή απεμπολεί όλους όσοι, λειτουργώντας εικονοκλαστικά, δίνουν την εντύπωση, μέσω επιτυχών ιστορικών συνειρμών, πως διαπράττουν «ρωσόφιλες» ενέργειες. Η διαμάχη στο χώρο της διχοτομημένης γλωσσικής κουλτούρας, θεσμοθετημένης όσον αφορά στους καθαρολόγους από το κράτος και το εθνικό σύνταγμα και αναφορικά με τους δημοτικιστές από τη λογοτεχνία και το λαό, προάγει τη σκιώδη συνάφεια ανάμεσα σε δύο αντίρροπες ιδεολογικές προσεγγίσεις που συνυπάρχουν στο χώρο του δημοτικισμού, επιτρέποντας επιπλέον να διαφανούν σημάδια νέων εδαφικών/ πολιτισμικών διεκδικήσεων που αναφέρονται στη Βόρεια Ήπειρο και στη νήσο Κύπρο. Ενόσω ο φόβος φιμώνει την ελεύθερη έκφραση, η Κατοχή των ελληνικών εδαφών από Δυνάμεις του Άξονα και σχεδόν ταυτόχρονα η σύσταση μιας αντιστασιακής οργάνωσης με αριστερές προδιαθέσεις, δίνει έρεισμα στον βρετανικό παρεμβατισμό ώστε να συνάψει συμπαγείς σχέσεις με τους προεξάρχοντες του αστικού κόσμου που σταδιακά – και καθόσον αναδιατάσσει τις δυνάμεις του με την παρείσφρηση των επί Κατοχής νεόπλουτων-, τείνει να συσπειρωθεί, έχοντας πλέον να αντιμετωπίσει μια ετερότητα που συνυπάρχει υπό τη σκέπη της ίδιας ταυτοτικής ομπρέλας. Στο αστικό φαντασιακό το εθνικό *εμείς* ανοίγεται εκ νέου πέραν των συνόρων του ελληνικού κράτους και παράλληλα συμπιέζεται από την διεκδικητική παρουσία των αριστερών.

Την ίδια περίοδο, το πεδίο της δημοτικιστικής διανόησης που με μία ακραία μεταφορά θα χαρακτηρίζαμε ως ιμπεριαλιστές του πνεύματος, συνεχίζει να εκφράζεται μέσω προγενέστερων πρακτικών που αναδεικνύουν γλώσσα, Ιστορία και λαϊκές παραδόσεις ως θεμέλια της *ελληνικότητας*. Μιας έννοιας που ακόμη εστιάζεται στην ιθαγένεια της αισθητικής, συνυπάρχοντας με ευρύτερους όρους όπως εκείνοι του *ελληνισμού* και της *Ρωμιοσύνης,* τα φορτία των οποίων υπερκερούν το χώρο της κουλτούρας. Ο στοχασμός διανοητών όπως ο Θεοτοκάς και ο Σεφέρης «ανακαλύπτει» τον Μακρυγιάννη, καθιστώντας τον φορέα ελληνικότητας και σύμβολο ελληνισμού. Ο «δημοτικιστής» ήρωας του ’21, συναρμοζόμενος με τα ψυχάρεια προτάγματα, περί γλώσσας και πατρίδας, λειτουργεί δεσμευτικά και εμψυχωτικά κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Παράλληλα με τον Μακρυγιάννη ένας άλλος ήρωας του 1821, περισσότερο αμφιλεγόμενος, «κατασκευάζεται» από τη δημιουργική πένα του Νίκου Εγγονόπουλου. Ο Οδυσσέας

Ανδρούτσος/ Μπολιβάρ, εφορμώντας από τους ιστορικούς συνειρμούς ενός ανώνυμου συντάκτη του 1825, λειτουργεί εξίσου ενθαρρυντικά για τον δοκιμασμένο ελληνικό λαό, αποσκοπώντας κατά την υπερρεαλιστική πρόθεση, στην απελευθέρωση του Ανθρώπου, μέσω της διάσπασης των ορίων του χώρου και του χρόνου.

Ο Εγγονόπουλος συνεπής ως προς την ιδιόμορφη υπερρεαλιστική του θέση, επιμένει να σπάει το φλοιό της Ιστορίας και των παραδόσεων, απεγκλωβίζοντας τες από τις προθέσεις των πνευματικών ελίτ. Σε μια σκοτεινή στιγμή της ελληνικής και παγκόσμιας ιστορίας και ενόσω ο λόγος καθίσταται περισσότερο κρυπτικός, προκειμένου να αποδεσμευθεί από τους καταναγκασμούς της λογοκρισίας, η ανάδειξη της Ελευθερίας, συνταυτισμένη με τα κυρίαρχα αιτούμενα, καθιστά το «Μπολιβάρ, ένα ελληνικό ποίημα» -*για τον Άνθρωπο ως ον της Οικουμένης,* θα συμπληρώναμε,- αρεστό στο κοινό της εποχής, δίνοντας αργότερα στο δημιουργό του το δικαίωμα να επαινείται ως ποιητής.

Κεφάλαιο 2: Ζητήματα ταυτότητας, εννοιολογήματα και διατυπώσεις περί ελληνικότητας. Ο συντηρητικός λόγος μετά την Κατοχή.

Στις απαρχές του 1944 τον ακαδημαϊκό, Κ. Τσάτσο, φαίνεται να απασχολούν τα πνευματικά ζητήματα των εκπνοών του μεσοπολέμου. Η αισθητική παιδεία, η εμβαπτισμένη στην ποίηση του Schiller και την καντιανή φιλοσοφία, καθίσταται το πρόσκομμα ενάντια στον ανεξέλεγκτο και αλλοτριωτικό κοσμοπολιτισμό που απειλεί το ελληνικό γίγνεσθαι. Φράσεις όπως *ελληνικό πνεύμα*, *ελληνική ψυχή*, *ελληνική ωραιότητα*, διάσπαρτες στο δοκίμιο που δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εστία* και το οποίο καταγράφει διάλεξη που είχε δοθεί το καλοκαίρι του '43, στο θέατρο *Κυβέλης*, ανακαλούν τις απόψεις του περί ελληνικότητας και προάγουν την αποστολή του ελληνικού λαού προς την επίτευξη της σύνδεσης κλασικισμού και χριστιανισμού. «*Γιατί εμείς ζούμε μέσα στην κλασική φύση… και πάλι από την άλλη μεριά ο χριστιανισμός μας έχει ένα χαρακτήρα ιδιότυπο, το βυζαντινό. Γι' αυτό εμείς έχουμε να δώσουμε τη δικιά μας λύση σ' αυτό το πανευρωπαϊκό πρόβλημα. Και δεν είναι αυτή δα η μικρότερη αποστολή απ' όσες δίνουν σημασία στην παρουσία μας μέσα στη σύγχρονη ιστορία*»[275]. Ο ελληνικός λαός, μέσα από την ιδεοκρατική αντίληψη του Κ. Τσάτσου, αναδεικνύεται σε περιούσιο πνεύμα τού σύγχρονου κόσμου και ο ελληνοχριστιανισμός[276] το διακύβευμα της νέας εποχής που μέσω της Τέχνης και της Παιδείας, δύναται να ανασυσταθεί.

Η έννοια της Λαοκρατίας αρθρώνεται την ίδια χρονιά στο λόγο του Αγγ. Σικελιανού, στο κείμενο απολογισμού του Δ. Σ. της «Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών», στο οποίο επιδιώχθηκε ο καθορισμός της θέσης του λογοτέχνη στο μετακατοχικό κοινωνικό γίγνεσθαι. Ελευθερωμένοι από «*την κόλαση του Σαδισμού των Ούννων*» και από μια «*Πολιτεία προδοτική άλλωστε και ουσιαστικά ανύπαρκτη*», -οι κατηγορίες προς τη σαδιστική γερμανική κυριαρχία και τις κατοχικές κυβερνήσεις είναι προφανείς-, οι πνευματικοί άνθρωποι οφείλουν να διαδραματίσουν το νέο τους ρόλο. «*Η Ελλάδα έχει να ξαναπάρει από τα χέρια μας μια πανάρχαιη και μαζί νεώτατη διαθήκη… Και η διαθήκη αυτή είναι απ' άκρη σ' άκρη 'κοινωνική'*». Ο όρος ξενίζει όταν καταγράφεται στο λόγο του ιδεαλιστή Σικελιανού, όμως ας σημειωθεί πως βρισκόμαστε στο τέλος της Κατοχής, ο «άθλος» που πρόκειται να επιτελέσουν οι

[275] Κ. Τσάτσος, «Η αισθητική παιδεία του ελληνικού λαού», Νέα Εστία, 1. 1. 1944, σσ: 22- 35, σε πλαγιογράμματη σ:32.
[276] Ως όρος δεν εγγράφεται στο δοκίμιο, όμως κατά την άποψη της γράφουσας λανθάνει ακριβώς στην αγαστή συνύπαρξη – κατά τον Κ. Τσάτσο- ελληνικού κλασικού πνεύματος και χριστιανισμού.

πνευματικοί Έλληνες, απαιτεί ενότητα. Στον ίδιο χώρο παρίστανται συντηρητικοί, φιλελεύθεροι και αριστεροί. Ο Σικελιανός αναφέρει: «*Για τη βασική συγκεκριμένη αντιμετώπιση από μέρους μας αυτού του άθλου θα Σας κάμει ειδική ανακοίνωση, κατόπι από στενή γι' αυτό επικοινωνία και συνεργασία μας, ο φίλτατός μου Αυγέρης*», γνωστός για τα αριστερά του φρονήματα, και στη συνέχεια σημειώνει: «*για ν' αναγνωριστούμε σύντομα όλοι μας, μέσα στην ίδια Αλήθεια και για να δουλέψουμε φυσιολογικά και βέβαια για την οργανική ανόρθωση του νέου Κοινωνικού μας Κράτους, μιας ακλόνητης, υπεύθυνης κι ουσιαστικής Λαοκρατίας*»[277]. Ο όρος Λαοκρατία στο λόγο του προέδρου της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, συμφιλιώνει αριστερά κοινωνικά αιτήματα με προγενέστερους πνευματικούς «εθισμούς». Τα αίτια ενδεχομένως να εφορμούν από τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου.

Οι Συμφωνίες του Λιβάνου (Μάιος 1944) και της Καζέρτας (Σεπτέμβριος 1944) δείχνουν πως προς στιγμήν οι αντιπαλότητες τείνουν να αποσοβηθούν. Η παρουσία, όμως, της αγγλικής πολιτικής στα ελληνικά πράγματα, η απαίτηση του διοικητή Σκόμπι, -της βρετανικής ταξιαρχίας που φτάνει στην Ελλάδα δυο μέρες μετά την απελευθέρωση στις 12 Οκτωβρίου του '44 και ενώ ακόμη γερμανικά στρατεύματα βρίσκονται σε ελληνικό έδαφος-, για αφοπλισμό των ανταρτών, κορώνουν τις αντιπαραθέσεις, οδηγώντας στα Δεκεμβριανά.

Οι αντιπαλότητες κορώνουν και ανάμεσα στα θύματα της πόλωσης ανήκουν οι Ελύτης, Εμπειρίκος και ο Ν. Εγγονόπουλος. Στις 29/ 12/1944 ο Θεοτοκάς σημείωνε στο ημερολόγιό του: «*Υπάρχουν ανησυχίες για την τύχη του Εμπειρίκου και του Εγγονόπουλου, που μένουν στην ίδια περιοχή που τη ζώνουν οι μάχες. Ο πρώτος αρνήθηκε να φύγει από το σπίτι του για να μην εγκαταλείψει τη μητέρα του,... Ο δεύτερος μένει κλεισμένος στο ατελιέ του, στο ισόγειο ενός παλαιικού ετοιμόρροπου σπιτιού στην οδό Κυψέλης. Με κίνδυνο της ζωής του, ο αδερφός του τού πηγαίνει φαί. Δε βγαίνει για να μην εγκαταλείψει το ζωγραφικό του έργο. «Έχω» έλεγε άλλοτε σαρκαστικά, «την τελειότερη συλλογή έργων Εγγονόπουλου». Φυλάει τώρα πεισματάρικα τους πίνακες που κανείς δεν ήθελε να αγοράσει και που καυχιότανε ότι μονάχα αυτός ήτανε σε θέση να νιώσει την αξία τους. «Ο Σεζάν, ο Πικάσο κι εγώ»*

[277] Αγγ. Σικελιανός, «Προς μια αποφασιστική πνευματική στροφή», Νέα Εστία, τευχ. 415- 418, 15.9-1. 11. 1944, σσ: 787-790

έλεγε συνήθως. Και κάποτε μου είπε: είμαι ανώτερος από τον Πικάσο».[278] Ο φόβος μιας ολόκληρης εποχής πλάι στη φτώχεια και το χιούμορ του ποιητή και ζωγράφου. Τον απεικόνισε στα 1948 με λάδι σε καμβά και τίτλο «Εμφύλιος».

Δυο γυναικείες παρουσίες με μακριά μαλλιά καλύπτουν σχεδόν όλο το χώρο. Η μία φέρει πρόσωπο, έχει μαλλιά κατάμαυρα, μπλε πανωφόρι που επιτρέπει στη γύμνια της να φανεί, κάλτσες ως τους μηρούς κόκκινες άσπρες. Μέσα από την τρύπια κοιλιά της περνά ένα λάβαρο που βαστάει η άλλη μορφή. Ημίγυμνη, με μαλλιά κόκκινα σα φωτιά, κόκκινο μπούστο και μπλε άσπρες ριγωτές κάλτσες που κυλούν στο ένα πόδι, καθώς σέρνει τρέχοντας τη γυμνή που γέρνει πίσω το σώμα με απόγνωση, ικεσία, ηδονή. Γύρω τους δεν υπάρχουν στοιχεία από το παρελθόν κατά τη συνήθεια του καλλιτέχνη. Μονάχα ένα ζοφερό παρόν τρεις κεραίες ηλεκτρικού, ένα φανάρι δίχως φως, που θα μπορούσε να παραπέμψει στο άκαρπο τέλος των αναζητήσεων του Διογένη, το οικοδόμημα που θυμίζει de Chirico, μια μεταλλική πλακέτα σαν εκείνες που φορούν οι στρατιώτες και πλάι της ένα κράνος με τα σύμβολα MP πιθανόν military police και τον αγκυλωτό σταυρό, σύμβολα μίσους.

Ίσως για τον ποιητή ετούτος ο πόλεμος να πρέπει να μείνει ατόφιος στην Ιστορία και μονάχα στο παρόν όπου ανήκει.

Στο ίδιο παρόν η μεσολαβητική παρουσία του Τσόρτσιλ για αποσόβηση της κρίσης και η Συμφωνία της Βάρκιζας το Φεβρουάριο του 1945 τερματίζει επιφανειακώς τις συγκρούσεις και παραδίδει την αντιβασιλεία στον μητροπολίτη Δαμασκηνό. Η τρομοκρατία της άκρα δεξιάς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη Δήλωση (5.6.1945) των κεντρώων ηγετών, πολιτικών κομμάτων, Σοφούλη, Τσουδερού, Καφαντάρη και Πλαστήρα, «*...καθιστώσαν αφόρητον την ζωήν των μη βασιλοφρόνων πολιτών...»*[279], και κάθε έκφραση ελευθερίας καταπνίγεται από τα «θεσμοποιημένα» πλέον Τάγματα Ασφαλείας. Το Σεπτέμβριο του 1946 και ενώ το Λαϊκό Κόμμα έχει κερδίσει τις εκλογές της 31. 3. 1946, εφόσον τα δημοκρατικά κόμματα απείχαν από αυτές[280], ο βασιλιάς επανέρχεται σε ελληνικό έδαφος, ενώ οι ελληνικοί ορεινοί όγκοι υποδέχονται ξανά τους αντάρτες που δημιουργούν στις 28.10.1946 το Δημοκρατικό Στρατό της Ελλάδας και περίπου ένα χρόνο αργότερα την Προσωρινή Κυβέρνηση της Ελεύθερης Ελλάδας. Το Φεβρουάριο του 1947 τα ηνία της «δυτικής προστασίας» παραδίδονται από την αγγλική κυβέρνηση στην Αμερική. Η Διακήρυξη Τρούμαν

[278] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου* 1939-1953, οπ, σ: 535 στο ίδιο εγγραφή 2/1/1945 για αιχμαλώτιση Εμπειρίκου από οπαδούς του ΕΛΑΣ

[279] Ν. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940- 1950», οπ, σ:143

[280] Ο Μαυρογορδάτος αναφέρει πως οι μόνες απερίφραστα δημοκρατικές δυνάμεις που πήραν μέρος στις εκλογές του 1946 ήταν το κόμμα των Φιλελευθέρων του Σοφούλη, οι Αγροτικοί και δύο τοπικοί συνδυασμοί στην Κρήτη. Βλ: Γ. Μαυρογορδάτος, «Εκλογές και Δημοψήφισμα του 1946», στο Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, οπ, σ: 309

εγκαινιάζει τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό στη νοτιανατολική Μεσόγειο με το πρόσχημα της σωτηρίας της δημοκρατίας..[281]

Την επόμενη χρονιά τυπώνεται η ποιητική συλλογή του Εγγονόπουλου με τον τίτλο *ΕΛΕΥΣΙΣ*. Ο τίτλος σε κεφαλαιογράμματη γραφή αποκτά διττό περιεχόμενο. Το ποίημα *Ποίησις 1948*, αναιρώντας την ίδια την ποιητική λειτουργία, καταγράφει τους ιστορικούς προπλασμούς. Κατά μία εκδοχή ο νεαρός τότε Μ. Αναγνωστάκης συναινεί με τη σκοτεινή σκιαγράφηση των γεγονότων με το ποίημα *Στο Νίκο Ε... 1949*, ενδεχομένως ως απάντηση στο Νίκο Ε(γγονόπουλο). Ο ποιητικός διάλογος, άλλωστε, χαρακτηρίζει την ποιητική επικαιρότητα στη διαχρονία της.[282] Ο Αλέξης Αργυρίου σε άρθρο του για την *ΕΛΕΥΣΙΣ,* στο περιοδικό *Ποιητική Τέχνη,* τον Απρίλιο του '47 σημειώνει: «*Η ποίηση είναι ως ένα βαθμό η απομάκρυνση από την πραγματικότητα, η μεγέθυνση και η υπερβολή, ακόμη και η παραμόρφωση»*. Ως εδώ αναγνωρίζουμε μια κατάφαση στη σκοτεινότητα και τον υπαινιγμό. Οι όροι πρόσληψης της ποίησης του Εγγονόπουλου έχουν αλλάξει καθώς έχουν αλλάξει και οι συνθήκες επώασής της. Ο φόβος και η λογοκρισία, ο πόλεμος και οι σιωπές που επιβάλλει, κατοπτρίζονται στην τεχνική της ή όπως ο ίδιος ο ποιητής επισημαίνει «*τούτη η εποχή/ του εμφυλίου σπαραγμού/ δεν είναι εποχή/ για ποίηση/ και άλλα παρόμοια:...»*[283] η υπέρβαση αυτής της ρήσης επιτυγχάνεται καθώς ο ίδιος ο ποιητής στοχάζεται, γράφει και παραδίδει το ποίημα του, ίσως ένα ακόμη από τα «*αγγελτήρια θανάτου»* όπως ο ίδιος συνυποδηλώνει σε ένα περιβάλλον που κυριαρχεί ο φόβος και ο θάνατος. Βέβαια τα πνεύματα ακόμη και των πιο αξιόλογων κριτικών θα υποστηρίζαμε πως, συνήθως, δυσκολεύονται να συντονιστούν με τις πιο ρηξικέλευθες εκφράσεις του καλλιτεχνικού παρόντος τους. Ο Αργυρίου συνεχίζει: «*Στο 'Ελευσις' ξεχωρίζουν τρία ποιήματα ('Η νέα Λάουρα', 'Υμνος δοξαστικός για τις γυναίκες που αγαπούμε', 'Ένα τραγούδι για το φεγγάρι'), ενώ το υπόλοιπο μέρος εγκαταλείπεται στη σφαίρα της προπαρασκευής. Φυσικά για την ποίηση που θεωρούμε*

---

[281]Όπως σημειώνει ο Σβορώνος «*...οι στρατηγικοί λόγοι του ψυχρού πολέμου ανάμεσα στο Σοβιετικό και στο Δυτικό συνασπισμό από τη μια μεριά, ο ανταγωνισμός που υπολανθάνει ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Μεγάλη Βρετανία στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής από την άλλη, βάρυναν πολύ στα πεπρωμένα της Ελλάδας»* Ν. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940- 1950», οπ, σ:144

[282] Η επίθεση του Αγγ. Σικελιανού εναντίον του υπερρεαλιστικού κινήματος το 1944 φαίνεται πως βρίσκει ανταπόκριση στο ποίημα του Εμπειρίκου «*Μέθεξις ή Ο Άγγελος Σικελιανός είναι δικός μας»* που γράφτηκε στη δεκαετία του 1960. Το ενδιαφέρον κατά τον Beaton εντοπίζεται στο ότι ο Εμπειρίκος αντιλαμβάνεται την κοινή πορεία δύο κατά τα άλλα τελείως διαφορετικών τρόπων έκφρασης αναφορικά με τη σχέση τους με την παράδοση όσο και με τον κοινωνικό τους ρόλο. Βλ: Beaton, οπ, σ: 237

[283] «*Ποίηση 1948»*

ως υψηλής στάθμης δεν μας αρκεί η τμηματική ωραιότητα….Γι' αυτό και εξακολουθεί να είναι το καλύτερο βιβλίο του Εγγονόπουλου ο 'Μπολιβάρ'».[284] Για τη φιλολογική κριτική ενδεχομένως ο κανόνας του «υψηλού» να μη χωράει τις πολιτικές νύξεις του ποιητή, ίσως πάλι να αποφεύγει να τις κρίνει. Για την ιστορική προσέγγιση όμως η σχεδόν απουσία υπερρεαλιστικής οπτικής, ο μοντερνιστικός χαρακτήρας του ποιήματος καθώς και η λέξη εμφύλιος σε μια χρονιά που η χρήση του όρου καθίσταται έως επικίνδυνη, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Θα υποστηρίζαμε πως το υπερρεαλιστικό μέλλον στο οποίο μας υποβάλλει συχνά ο δημιουργός με τα έργα του αδυνατεί να χωρέσει και να συνυπάρξει με τη συγχρονία του. Ο ελληνικός εμφύλιος είναι μια Ιστορία που δεν επιδέχεται την οποιαδήποτε πρόθεση. Πρέπει να μείνει αλώβητη. Ακριβώς όπως την αφηγούνται τα γεγονότα.

Την ίδια ακριβώς εποχή ο Εγγονόπουλος συνεχίζει να εντρυφεί στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Πίνακές του από την Καστοριά (*Σπίτι Πηχέων*) και τη Ζαγορά (*Το Σχολείο του Ρήγα*), τυπώνονται σε λευκώματα του συλλόγου Ελληνική Λαϊκή Τέχνη. Η έννοια της παράδοσης ανακαλείται στο περιεχόμενο των εικαστικών του, τονίζοντας το γνήσιο ενδιαφέρον του για αυτή.

Το Σεπτέμβριο του 1947, ενώ ο εμφύλιος πόλεμος μαίνεται στον ελληνικό χώρο, δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*, ένα άρθρο του Γ. Θεοτοκά, με αναφορές στην ιστορική συνέχεια και την «*αξία του σημερινού Ελληνισμού*». Όπως αναφέρεται σε σημείωση του τίτλου: «*Το μικρό αυτό μελέτημα γράφτηκε για να δημοσιευτεί αγγλικά σ' ένα αμερικάνικο περιοδικό… Σκοπός δεν είναι να γίνει προπαγάνδα, που κανένα δεν πείθει, μα να ειπωθούνε μερικές αλήθειες…*». Κατά το συγγραφέα ο *νεοελληνικός* λαός εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο, βαθύτατα ανανεωμένος μετά τη βυζαντινή του εμπειρία και την οθωμανική δοκιμασία, αντανακλώντας τις ευρωπαϊκές ζυμώσεις του 18^{ου} αιώνα. Μολονότι το νεοσύστατο Κράτος διεπότανε από φτώχεια και στείρο μιμητισμό, εντούτοις ο εξωελλαδικός Ελληνισμός συνέχιζε να ακμάζει, καλλιεργώντας τη Μεγάλη Ιδέα που «*έδινε στον Ελληνισμό του 19^{ου} αιώνα μια θαυμαστή ψυχικήν ενότητα…*» Η αντίφαση που διαπιστώνεται από τη μια πλευρά σε ένα έθνος ζωντανό «*που απλώνεται σ' όλην τη νοτιανατολική Ευρώπη και στις χώρες της Κοντινής και Μέσης Ανατολής και που καλλιεργεί με πάθος ένα μεγαλεπήβολο αυτοκρατορικό όνειρο ΄ από την άλλη ένα Κράτος μικρό, φτωχό, αδύνατο, χωρίς άξια*

[284] Αλέξη Αργυρίου, «Νίκου Εγγονόπουλου: ΕΛΕΥΣΙΣ», *Ποιητική Τέχνη,* τεύχος 25, τόμος 2^{ος} , 1^{η} Απριλίου 1947, & στο Αλέξης Αργυρίου, *Διαδοχικές αναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών,* οπ, σσ: 149-154. Η υπογράμμιση είναι της γράφουσας.

ηγεσία κι ανίκανο να σηκώσει ένα τέτοιο ιδανικό» αποτελεί για το διανοητή την πρώτη εκδήλωση του νεοελληνικού δράματος. Δράμα που κορώνει με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. «*Η χρόνια πολιτική και κοινωνική ανισορροπία, που κληρονόμησε στην Ελλάδα η Μικρασιατική Καταστροφή, εντάθηκε άξαφνα από τις νέες συμφορές, από τη φρικιαστική εμπειρία της εχθρικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, από τους κοινωνικούς φανατισμούς των άκρων, από τη σύγκρουση των παγκόσμιων επιρροών.*» Ας επισημανθεί αρχικά ο όρος «εμφύλιος πόλεμος» που έρχεται σε αντίθεση με την πλειονότητα τον ορισμών που δίνονται για την ιστορική επικαιρότητα. Ειδικότερα στην περιχαρακωμένη στο δεξιό χώρο αρθρογραφία η ελληνική φυλή, ο ελληνισμός, μάχεται τους *συμμορίτες* που επιδιώκουν στην κατάρρευσή του. Ο Θεοτοκάς αναδεικνύεται περισσότερο διαλλακτικός, αναγνωρίζει στο χώρο μίας ενιαίας ταυτοτικής ομάδας τις αντανακλάσεις μιας παγκόσμιας ανισορροπίας, την οποία και καταδικάζει ως φανατισμό των άκρων. Ο ελληνισμός του χωράει τους πάντες και οφείλει να προάγει μια καινούρια Μεγάλη Ιδέα, πολιτισμική πλέον, «*που να συνεχίζει τη μεγάλη παράδοση της Ελλάδας… να βρίσκεται σε ταυτόχρονη ανταπόκριση με τη Δύση και την Ανατολή και να μπορεί ν' αχτινοβολήσει μ' έργα και ιδέες έξω από τα εθνικά σύνορα*»[285]. Ο ορισμός του Θεοτοκά αποποιείται οποιαδήποτε κοινωνικά συμφραζόμενα, αδυνατεί να εστιάσει στα σύγχρονα ζητήματα που αναφύονται μέσα από τις συγκρούσεις, στην ουσία του παραμένει ιδεαλιστικός και συνάδει με τα αιτούμενα των συγκαιρινών του, που αποβλέπουν στην ανασύσταση ενός ιδεώδους, μιας ελληνικής παρουσίας που δύναται να συνυπάρχει δημιουργικά με τους *άλλους*. Αυτό δεν είναι ανεξάρτητο της εποχής που επιχειρεί να αποσπάσει τον κυρίαρχο λόγο από κάθε ταξικό συσχετισμό, απόρροια της εγκαθίδρυσης μιας «περιορισμένης δημοκρατίας».[286] Επιπλέον ας σημειώσουμε πως πρόκειται για κείμενο που επρόκειτο να δημοσιευθεί σε αμερικανικό έντυπο. Οι απόψεις του συγγραφέα του ενστερνίζονται τα αιτούμενα της ελληνικής διπλωματίας, επιχειρώντας να αμβλύνουν την εικόνα των αντιπαραθέσεων σύμφωνα με το δόγμα Truman που αποσκοπούσε σε «Ειρήνη και Παγκόσμιο Εμπόριο». Σε άλλο άρθρο του Θεοτοκά, η διαλλακτικότητα θα χαθεί. Εκεί χρησιμοποιούνται οι όροι *συμμορίτες* και *συμμοριτοπόλεμος*[287] καταδεικνύοντας το πώς ο αστικός κόσμος διαχειρίζεται τα ρηξικέλευθα αιτήματα όχι του λαού αλλά μιας 'αντεθνικής συμμορίας'.

[285] Γ. Θεοτοκάς, «Τι είναι ο σύγχρονος Ελληνισμός», *Νέα Εστία*, 5. 9. 1947, σσ: 1107- 1110
[286] Βλ και Κ. Τσουκαλάς, «Ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου», », στο Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, οπ, σσ: 574-575
[287] Γ. Θεοτοκάς, «Γύρω στο θέμα του κομμουνισμού», *Νέα Εστία*, 1.11.1948, σ: 1336

Στον αντίποδα της αγαστής συνύπαρξης στέκονται οι απόψεις που προάγει το περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*. «*Απέναντι του ιδανικού της υλικής μόνο ευτυχίας… έχουμε την υποχρέωση εμείς που ανήκουμε συνειδητά, αδίστακτα στον άλλο κόσμο, να προτάξουμε θαρραλέα το ιδικό μας ιδανικό, που πρέπει κατ' ανάγκην να είναι όσο το δυνατόν λιγώτερο υλικό και να απευθύνεται στην ψυχή και στο πνεύμα*», υποστηρίζει ο Αχ. Κύρου προάγοντας τη διάσταση του ανήκειν και μη ανήκειν στην *αιώνια Αλήθεια* του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. «*Αν δεν το καταλαβαίνουν εντελώς καθαρά, το διαισθάνονται εν τούτοις όλοι οι αληθινοί άνθρωποι ότι στον απαράμιλλο και ανεξάντλητο πλούτο που παρέχουν ο Ελληνικός και ο Χριστιανικός πολιτισμός θα βρουν απάντηση πειστική σε όλα τα αγωνιώδη ερωτήματα της σημερινής τραγικής εποχής… εναντίον των επιθέσεων του στυγνού υλισμού της ανατρεπτικής κοσμοθεωρίας*»[288].

Οι επιθέσεις προς την Αριστερά θα συνεχιστούν από τις στήλες της *Ελληνικής Δημιουργίας*. Εν τω μεταξύ η *Νέα Εστία* στην ενότητα «Τα Γεγονότα και τα Ζητήματα» δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Η νέα λογοτεχνική οργάνωση και η ανταρσία». Αναφέρεται στην ίδρυση της «Ελληνικής Εταιρείας Λογοτεχνών» και προάγει την υπογεγραμμένη δήλωσή της στην οποία τονίζεται πως οι Έλληνες λογοτέχνες «*σαν σώμα αφιερωμένο στη θεραπεία του Πνεύματος, στέκονται έξω από κάθε πολιτικό ανταγωνισμό*» ως εδώ δύνανται να αντιληφθούμε μια πρόθεση ενοποίησης, η δήλωση συνεχίζει ως εξής: «*Οι υπογραφόμενοι λογοτέχνες διακηρύσσουν πως η ανταρσία, που σήμερα αιματοκυλίζει τον τόπο, είναι ένας αντιεθνικός αγώνας, που υποδαυλίζεται από ξένους και που από τους ίδιους ξένους συντηρείται… Πράξεις σαν το παιδομάζωμα, την αρπαγή των γυναικών και το σταύρωμα των ιερωμένων, βρίσκονται σε βαθείαν αντίθεση με τις ευγενικές παραδόσεις της Φυλής μας./ Σαν Έλληνες … ευχόμαστε να σβύσει γρήγορα αυτή η απιστία προς την Ιστορία του Έθνους…*». Η πρωτοβουλία για το νέο σωματείο ανήκε στον Κ. Τσάτσο, ανάμεσα στους υπογράφοντες βρίσκουμε και το όνομα του Π. Χάρη, εκδότη της *Νέας Εστίας*. Η διακηρυσσόμενη αποστασιοποίηση από τους πολιτικούς ανταγωνισμούς, αντικρούει στην εμπάθεια προς την αριστερά, τις πράξεις της οποίας σκιαγραφεί με ερεβώδεις προπλασμούς.[289] Στην πραγματικότητα οι

[288] Αχ. Κύρου, «Ελληνοχριστιανικός Πολιτισμός», *Ελληνική Δημιουργία*, 1.1.1948, σσ: 14-15

[289] Ας υπενθυμίσουμε ότι στα 1944 η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών μεταξύ άλλων υποστηριζόταν από τους οπαδούς του ΚΚΕ, Μ. Αυγέρη, βλ στο παρόν σσ: 30-31 και όπως εγγράφεται στο ημερολόγιο του Θεοτοκά, τη Μέλπω Αξιώτη και άλλα μέλη της αριστεράς. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου*, οπ, σ: 507

πολιτικοί ανταγωνισμοί αφορούν στις μικροκομματικές διαφορές που αναδεικνύονται στο δεξιό και τον κεντρώο χώρο. Παρατηρούμε και εδώ την τοποθέτηση των οπαδών του κομμουνισμού στους μη ανήκοντες. Το αμέσως επόμενο άρθρο που τιτλοφορείται «Ένας θάνατος» το διασαφηνίζει. Εκείνο που επιπλέον σημειώνει είναι η άρνηση των μελών του σωματείου να δεχθούν στο χώρο τους την παρουσία του Σπύρου Μελά, καθώς διαδραμάτισε με την αρθρογραφία του «ενεργητικό» ρόλο υπέρ του κατακτητή στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής.[290] Τελευταίο αιτούμενο του νέου σωματείου ήταν «*η αποκατάσταση της γλώσσας του λαού μας στο νέο Σύνταγμα*»[291]

Αναφορικά με τη διεκδίκηση μερίδας του αστικού κόσμου να σβηστεί το άρθρο του Συντάγματος που αναφέρει την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα, ο ακαδημαϊκός και διευθυντής της *Ελληνικής Δημιουργίας*, Σ. Μελάς, μολονότι δημοτικιστής, αντιδρά θεμελιώνοντας τις απόψεις του στο γεγονός πως «*οι 'ήρωες' του σβησίματος του άρθρου βαδίζουν στα ίχνη του Γληνού... φοβερίζουν και συδαυλίζουν ερεθισμούς κατά φανταστικών δήθεν συντηρητικών, μόνο και μόνο για να δημοκοπήσουν στα διάφορα ενεργούμενα της 'προοδοπληξίας'. Και όπως έδωσαν τα χέρια στο κομμουνισμό, χτυπώντας και δυσφημίζοντας ανθρώπους που αγωνίζονται, στην εθνική παράταξη, στην πρώτη γραμμή, έρχονται τώρα να δόσουν τα χέρια στην κομμουνιστική δημοκοπία για τη γλώσσα*».[292] Ο πολιτικός φανατισμός κορώνει και στρέφεται εναντίων οποιουδήποτε προσεγγίζει έστω και δίχως πρόθεση τον αντίθετα παραταξιακό λόγο.

Ο Κλέων Παράσχος ανταπαντά από τις στήλες της *Νέας Εστίας*. Τονίζει ότι οι περισσότερες αντιδράσεις αναφορικά με την συνταγματική κατοχύρωση της δημοτικής γλώσσας εφορμούν από τη Φιλοσοφική Αθηνών που προβάλλει το επιχείρημα «*ότι ο Κομμουνισμός 'ανύψωσεν εις σύμβολον την χρήσιν ενός τερατώδους γλωσσικού συστήματος'*». Καταρρίπτει την σύνδεση της δημοτικής με την κοινωνική επανάσταση και προβάλλοντας τα πολιτικά φρονήματα λογίων και διανοουμένων από τον Σολωμό και τον Βαλαωρίτη έως τον Ψυχάρη και τον Δραγούμη που έγραφαν στη

[290] Προφανώς οι μετακατοχικές κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν ως εχθρούς όχι τους πρώην «ενεργητικούς» υποστηριχτές του ναζισμού αλλά τους πρώην αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. Πάντως σε άρθρα της *Νέας Εστίας* επικρίνεται τόσο ο ίδιος ο Μελάς ως «*άνθρωπος ψυχικά άρρωστος*», όσο και ο κιτρινισμός και οι υποβόσκουσες απειλές της *Ελληνικής Δημιουργίας* περί κρυπτοκομμουνιστών. Λόγου χάριν , βλ: Γ. Θεοτοκάς, «Λογοτεχνικός κιτρινισμός», *Νέα Εστία*, 15.8.1948, σ: 1044. Βέβαια και σε αυτή την περίπτωση εκείνο που διεκδικείται από τον αρθρογράφο είναι η ανάγκη ματαίωσης των κατηγοριών περί κρυπτοκομμουνισμού και σχέσεων με τη Ρωσία. Ο φόβος σε μία περίοδο όξυνσης των πνευμάτων, κατά την οποία το «παρακράτος» κατέχει τα ηνία της εξουσίας, είναι έκδηλος στους λόγους του Θεοτοκά.

[291] «Τα Γεγονότα και τα Ζητήματα», *Νέα Εστία*, 1. 7. 1948, σσ: 856 κε.

[292] Σ. Μελάς, «Γλώσσα και Δημοκοπία», *Ελληνική Δημιουργία*, 15.7.1948, σ:704

δημοτική, μέσω μιας σχεδόν *σουρεαλιστικής* ιστορικής κατασκευής, καταλήγει: «*Συντηρητικοί, 'δεξιοί', στο πιο ουσιαστικό νόημα της λέξης, ήσαν όλοι αυτοί και ήσαν δημοτικιστές*»[293]!

Η χρήση της δημοτικής από την Αριστερά καθίσταται προβληματική όσον αφορά στα διεκδικητικά ρεπερτόρια του συντηρητικού λόγου. Παρατηρείται αφενός μιαν αυτοσυγκράτηση, που κυρίως επιδεικνύουν οι ακραίοι εκφραστές της ακροδεξιάς αντίληψης, και αφετέρου η αντίδραση σε μια εκ νέου απόρριψη, η οποία και συνοδεύεται από την πρόθεση διαγραφής της παρουσίας των αριστερών, επιχειρούμενη με όρους «ιστορικούς», σαν εκείνους που προβάλλει ο Κ. Παράσχος. Και στις δύο περιπτώσεις ο «εθνικιστικός» δημοτικισμός της συντηρητικής παράταξης, προβάλλεται ως στοιχείο της ταυτότητάς της. Μιας ταυτότητας στην οποία οι κοινωνικές διεκδικήσεις αποσοβούνται προς χάριν ενός πνευματικού αρτεσιανού που τροφοδοτεί την ελληνική διάνοια.

Την ίδια περίοδο ο Αιμ. Χουρμούζιος, ανακινεί με άρθρο του στη *Νέα Εστία* το ζήτημα της ελληνικότητας «*στη λογοτεχνική δημιουργία των συγχρόνων μας*», σημειώνοντας πως το θέμα της ελληνικότητας καθίσταται ζήτημα από τους αμαθείς, από τους εθνικιστικά φανατισμένους και από τους σνομπ του πνεύματος. Οι αμαθείς νέοι θεωρούν «*ελληνικό ό,τι είναι εμπνευσμένο από πηγές αυτόχθονες, ... , Η πνευματική συνομιλία με την Ευρώπη είναι φυσικά κάτι το μη ελληνικό […] Η ελληνικότητα που κηρύσσουν οι ανερμάτιστοι φανατικοί του πνευματικού εθνικισμού δεν έχει διαφορετικά επιχειρήματα για τη θέση του ζητήματος, αλλά η πρόθεση ανάγεται περισσότερο στο στενοκέφαλο εκείνο τοπικιστικό πνεύμα που αντιδρά σε κάθε τι ξένο… Οι ανερμάτιστοι φανατικοί όταν συμβεί να έχουν φιλοδοξίες πνευματικές μπορεί αίφνης να γίνουν εισηγητές του 'τρίτου ελληνικού πολιτισμού' που τις θεωρητικές του βάσεις τις είδαμε κάποτε ν' αναπτύσσωνται κάτω από τη σκέπη της διχτατορίας.[…] Η ελληνικότητα που προβάλλουν οι 'σνομπ' του πνεύματος έχει την πηγή της όχι τόσο σε μια εμμανή προσήλωση στην πνευματική ανέλιξη της ελληνικής φυλής όσο σε μια διάθεση προσποιητής αδιαλλαξίας, εμπνεόμενη από την ανυπαρξία κεντρικών αισθητικών κριτηρίων, ανικανότητα ψυχικού προσανατολισμού μέσα στο σύγχρονο χάος ιδεών, κάποτε δε και από απλήν επιθυμία θορύβου με ηγετικές φιλοδοξίες*». Τα πυρά του Χουρμούζιου περισσότερο διαλλακτικά για τους αμαθείς, στρέφονται εναντίον εθνικιστών όπως ο Κύρου και ο Μελάς τους οποίους χαρακτηρίζει ως

[293] Κ. Παράσχος, «Προλήψεις», *Νέα Εστία*, 1. 8. 1948, σσ: 968-969

εισηγητές του φασισμού, και ανιχνεύουν προσωπικές προθέσεις ανέλιξης στους ιδεοκράτες των *Προπυλαίων*, όπως ο Κ. Τσάτσος. Για τον ίδιο «*η ουσία του ζητήματος είναι ότι… ζήτημα ουσιαστικό δεν υπάρχει*». Στο παρελθόν τέθηκε ως αίτημα καθώς «*έπρεπε το έθνος τούτο να κερδίσει πρώτα τη συνείδηση του εαυτού του για να μπορέσει να προχωρήσει*» να αποσυνδεθεί από την ελληνικότητα που προέβαλλε ο λογιοτατισμός την *ελληνοπληξία* ή *προγονολατρία*. Ο δημοτικισμός προέβαλλε μιαν ελληνικότητα που στην αρχαιότητα πρόσθεσε την διαρκή παρουσία των λαϊκών παραδόσεων, τις οποίες στη συνέχεια κοινώνησε με το ευρωπαϊκό πνεύμα. Το αίτημα της ελληνικότητας, ορθολογικό και στενά δεμένο «*με τις ουσιαστικές ανάγκες της ελληνικής αγωγής*» ήταν να ανυψώσει το ελληνικό πνεύμα, να το εξισώσει με εκείνα της Δύσης. Αν κάποια στιγμή ο νιτσεϊκός λόγος, καθαρά αντιευρωπαϊκός και αντιανθρωπιστικός καθώς διακήρυττε την πίστη στον υπεράνθρωπο, επιβλήθηκε από τις ιστορικές συγκυρίες στην ελληνική διάνοια και εφαρμόστηκε στη λογοτεχνική παραγωγή μέσω της ηθογραφίας, προάγοντας την *πνευματική αυτάρκεια,* εντέλει έθεσε προσκόμματα στα νέα ευρωπαϊκά ρεύματα από το φόβο της πνευματικής αφομοίωσης. Η ελληνικότητα, όμως, για τον Χουρμούζιο δεν χρήζει πλέον αναγνώρισης, είναι η *ριζωμένη συνείδηση*, ο *ελληνικός τρόπος* που αντικρίζει κανείς τα γεγονότα, η *ελληνική ψυχολογία*. «*Η ελληνικότητα είναι η βαθύτερη ψυχή που παρακολουθεί κάθε πνευματική εκδήλωση όπως η ιθαγένεια παρακολουθεί τον ταξιδιώτη σ' οποιοδήποτε γεωγραφικό πλάτος κι αν τύχει και βρεθεί*». Σε μια εποχή καθολικότητας που τα σύνορα του πνεύματος έχουν πάψει να υφίστανται ο συγγραφέας προτείνει: «*Ας βοηθήσουμε το ελληνικό πνεύμα να κρατήσει επάξια τη σκυτάλη. Ο στίβος που αντικρύζει είναι πλατύς, πολύ πλατύς. Και πρέπει να τον αντικρύζει μ' εμπιστοσύνη στη δύναμη που κέρδισε*»[294]. Ο χρόνος του τελευταίου ρήματος φανερώνει κάτι το τετελεσμένο. Ο Χουρμούζιος, εντέλει, διεκδικεί για το ελληνικό πνεύμα την πρωτοκαθεδρία. Έτσι ουσιαστικά η ελληνικότητα που διακηρύσσει, μολονότι εμπεριέχει στην υφή της τα οφέλη που αποκόμισε από τη δυτική κουλτούρα, δεν διαφεύγει των αξιολογικών προσλήψεων που παρατηρούνται και στη σκέψη άλλων διανοητών. Είναι η συνείδηση, που οφείλει πλέον, μέσω μιας γόνιμης συνομιλίας, να αυτοαναδειχθεί ως ταυτότητα και να κρατήσει τη σκυτάλη, ως πρώτος δρομέας, στην παγκόσμια πνευματική διαδρομή.

[294] Αιμ. Χουρμούζιος, «Ελληνικότητα και ξενηλασία», Νέα Εστία, 1.7.1948, σσ: 819-825

Ο «ανερμάτιστος φανατισμός» του Μελά βρίσκει έρεισμα και ανταποδίδει τα πυρά από την *Ελληνική Δημιουργία*. Προάγοντας την ιδέα της πνευματικής αυτάρκειας ως «*ο υπέρτατος καρπός της αρμονικής και αποδοτικής καλλιέργειας όλων των ενεργειών και των ικανοτήτων της ανθρώπινης συνείδησης και η σύνθεσή τους σε τέτοιο άρτιο σύνολο, που γεμίζει απόλυτα το Είναι ώστε να μην έχει ανάγκη πια να ζητήσει απ' έξω τίποτα*»[295], προτείνει σε όλους όσοι επιδιώκουν την επικοινωνία με το δυτικό πνεύμα να στραφούν στη μελέτη των αρχαίων, στη Βυζαντινή Λογοτεχνία, στη δημώδη παραγωγή και στη νεότερη ελληνική δημιουργία. Κατηγορώντας τον Χουρμούζιο υποστηρίζει πως το αίτημα της ελληνικότητας θα συνεχίσει να υφίσταται, ακόμη και τώρα που η επικοινωνία με τη Δύση έχει διατρανωθεί χάρη στα επιτεύγματα της τεχνολογίας και τονίζει πως δεν πρέπει να συγχέει κανείς την «*πρόοδο της τεχνικής και της οικονομίας με το πνευματικό θέμα και <u>την πολιτική με την τέχνη</u>*»[296]. Το τελευταίο αφορά στους οπαδούς του μαρξισμού. Στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία* τονίζεται πως «*το αίτημά μας για την Ελληνικότητα της πνευματικής μας ζωής και της τέχνης, είναι ότι το θέσαμε σα συνάρτηση του γυρισμού στο γνήσιο πνεύμα του δημοτικισμού…. Το κίνημα του Δημοτικισμού στη γνήσια σημασία του είναι ν' αναγνωριστεί η υπεροχή της Εθνικής παράδοσης…*»[297]Αλλού υποστηρίζεται από τον Μελά ότι «*Στις επάλξεις του τρίτου παγκοσμίου πολέμου, που έχει αρχίσει, βρισκόμαστε οι έλληνες, πάλι μονάχοι, να δίνουμε παράδειγμα… Η σύριγγα του Μάρσαλ προσπαθεί μ' ενέσεις δολλαριούχου ορρού, να γιατρέψει αυτή την αδυναμία*» εννοεί την αδυναμία της Ευρώπης να αντιμετωπίσει τα ελληνικά προβλήματα, τον τρίτο παγκόσμιο πόλεμο, ανάμεσα στον υλισμό των μαρξιστών και στην πνευματικότητα που έχει ήδη ξεκινήσει στο ελληνικό έδαφος! Τα φιλοαμερικάνικα αισθήματα και ο ψόγος προς την αγγλική πολιτική είναι προφανή. Ο πνευματικός ξεπεσμός κατά τον ακαδημαϊκό Μελά, οδήγησε τη χώρα σε αυτή την πολιτική κατάσταση. Διεκδικεί «*να ξαναδέσουμε το νήμα του προδομένου δημοτικισμού. Να πετάξουμε κάθε φτιασίδι 'ευρωπαϊσμού' […] Μέσα στο δημοτικισμό… πώς φαντάζονται ότι δεν υπάρχει το <u>οικουμενικό</u> και το πανανθρώπινο;*»[298]το οποίο προσδιορίζει όχι ως κληρονομιά αλλά ως κληροδότημα προς την Ευρώπη. Αλλού ο Μελάς σημειώνει πως ο ελληνικός λαός συντρίβοντας «*σήμερα την προπομπό της*

[295] Σ. Μελάς, «Το αίτημα της ελληνικότητας», Το Δεκαπενθήμερο, *Ελληνική Δημιουργία*, 15. 7. 1948, σ: 750
[296] Σ. Μελάς, «Η ιστορική μέθοδος», οπ, σ: 751
[297] Σ. Μελάς, «Το αίτημα του δημοτικισμού», οπ, σ: 751
[298] Σ. Μελάς, «Ο Γυρισμός στην Ελλάδα», *Ελληνική Δημιουργία*, 1.8.1948 σσ: 768-769

κόκκινης τυραννίας… Μάχεται σαν ανώτερος λαός, για Ιδέες και όχι για 'ιδεολογίες', που είναι η χοντροκομμένη καρικατούρα των Ιδεών»[299]. Στρεφόμενος εναντίον του φραγκολεβαντινισμού προάγει την ηθογραφία ως τον μόνο τρόπο διείσδυσης και αποκάλυψης της ελληνικής πραγματικότητας[300]. Οι αντιπαραθέσεις συνεχίζονται ανάμεσα στα δύο περιοδικά που ένθεν και ένθεν οριοθετούν τη συντηρητική σκέψη. Οι περί ελληνικότητας διατυπώσεις προάγουν τη λογοτεχνία ως κατεξοχήν εκφραστή της νεοελληνικής κουλτούρας και δια μέσω αυτής εποπτεύουν και οριοθετούν τις πνευματικές σχέσεις τους με τον περιβάλλοντα χώρο. Ο Μελάς και το περιοδικό του χτίζουν μιαν ελληνικότητα εσωστρεφή, που διέπεται από αυτοτέλεια και αμύνεται ενάντια στις ξένες εισροές. Το παράδοξο είναι πως την ίδια στιγμή συναινεί με τους *δολλαριούχους ορούς* του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού.

Στον αντίποδα ο Γ. Θέμελης από τη *Νέα Εστία* προάγει μία ελληνικότητα ανοιχτή στις προκλήσεις της Δύσης. Αναφέρεται σε μετουσίωση, αντιλέγει «*σε όσους ανησυχούν για την οικείωση ξένων τρόπων 'παρακμής', ότι μια ανατροπή στο εσωτερικό, απ' όπου κι αν έρχεται, γίνεται αμέσως κατάσταση, όργανο, που ο καθένας το δουλεύει, το κάνει δικό του, για να πει… ό,τι έχει μέσα στη 'φυσική αναπνοή' του…*». Έτσι ακόμη και ο Εγγονόπουλος μολονότι στην επιφάνεια της ποίησής του αναδεικνύεται «*ξενότροπος*», μέσα από τον *Μπόλιβαρ* «*δένεται… πιο φανερά με την 'Ελληνικότητα'..*» [301]. Συνυποδηλωτικά θα επισημαίναμε πως στα τέλη της δεκαετίας του '40, οι ραφές της ελληνικότητας φαρδαίνουν, για τα πιο ανοιχτά πνεύματα, καθώς εγκολπώνουν, με αναγνώσεις *βάθους* και όχι *επιφανείας*, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας του άρθρου, τις πρωτοποριακές προθέσεις του ελληνικού υπερρεαλισμού. Ας μην ξεχνάμε πως αυτές ακριβώς οι προθέσεις, δέκα χρόνια νωρίτερα, στην εκπνοή του μεσοπολέμου, αντιμετωπίστηκαν ως διαβρωτικές, συμβάλλοντας στη διατράνωση της συζήτησης για την ελληνικότητα στην Τέχνη. Αυτό που ενδεχομένως αξίζει να σημειωθεί είναι πως οι εκάστοτε πολιτισμικές εκφάνσεις αυτής της έννοιας, συγκαλύπτουν πολιτικές προθέσεις. Αν στο παρελθόν ο υπερρεαλισμός συνταυτισμένος, στην αστική συνείδηση, με το γαλλικό ανάλογό του δεξιώθηκε την ταμπέλα του κομμουνισμού, και γι' αυτό επικρίθηκε αυστηρά, στην πορεία γεγονότα όπως οι διώξεις των υπερρεαλιστών από τους αριστερούς, αναδιαμόρφωσαν τις πρώιμες αντιλήψεις, παρέχοντας άφεση αμαρτιών στους

[299] Σ. Μελάς, «Εθνική Τέχνη», *Ελληνική Δημιουργία*, 1.9.1948, σσ: 69-70
[300] Σ. Μελάς, «Ηθογραφία και Φραγκολεβαντίνοι», *Ελληνική Δημιουργία*, 1.10.1948, σσ: 199-200
[301] Γ. Θέμελης, «Παράδοση και Ζωή», Νέα Εστία, 1. 11. 1948, σ: 1363.

«ορθόδοξους» εκφραστές του. Σαφώς σε αυτό συνέβαλε και η υιοθέτηση από τους πιο «ήπιους» μοντερνιστές ακραίων ποιητικών μεταφορών. Η εποχή άλλωστε είχε αλλάξει και το κοινό σταδιακά μετείχε στη νέα έκφραση.

Στο ίδιο τεύχος ο Γ. Θεοτοκάς επιχειρεί να διαγράψει την πορεία και να σκιαγραφήσει την ταυτότητα της τάξης του. Σημειώνει πως: «*η μεσαία αστική τάξη προσδιορίζει το γενικό τόνο της ζωής και κατορθώνει πάντα να επιβάλει τη δική της ψυχική διάθεση στην πορεία του έθνους, είναι δηλαδή η καθαυτό ιθύνουσα τάξη… μια τάξη πολυάριθμη, ζωντανή, δραστήρια, έξυπνη και φιλοπρόοδη, που την αποτελούνε πλήθη από εμπόρους, επιχειρηματίες, ελευθέριους επαγγελματίες, τεχνικούς, τραπεζιτικούς, ναυτικούς, δημοσίους λειτουργούς κλπ… έτοιμη να χτυπηθεί σε κάθε ευκαιρία για τα εθνικά ή κοινωνικά συμφέροντά της… συντηρεί ζωηρή την ανάμνηση της λαϊκής της καταγωγής… Η συγγενική σχέση ανάμεσα στη μεσαία και στην αγροτική τάξη δεν έχει ακόμα κοπεί…*» Ο λόγος του αποπειράται να κατευνάσει ή και να προσεταιριστεί το αγροτικό προλεταριάτο, προάγοντας μιαν αγαστή σχέση ανάμεσα σε αγροτιά και αστικό κόσμο. Κυρίως όμως προάγει τις προθέσεις και τα δικαιώματα αυτού του κόσμου. Δικαιώματα που απορρέουν από την αριθμητική και τη φυσική του υπεροχή. «*Ο κόσμος αυτός, ως χτες, είτανε βαθιά χωρισμένος σε αντίθετες πολιτικές μερίδες… Σήμερα όλοι αυτοί οι άνθρωποι αδιαφορούν εντελώς για τα πολιτικά και πολιτειακά ζητήματα που τους δίχαζαν άλλοτε και λένε:* εμείς οι εθνικόφρονες. *Βρήκαν αυτή τη λέξη για να εκφράσουν κάτι κοινό: μια ενιαία και μαχητική ταξική συνείδηση, που δεν την είχαν πριν από το πόλεμο του 1940. Και αν ρωτήσει κανείς ποιος τους έδωσε έτσι ξαφνικά την ενιαία κοινωνική συνείδηση, δε θα χρειαστεί μεγάλη φιλοσοφία για να απαντήσουμε πως τους την έδωσε ο κομμουνισμός*».[302] Ο αναλυτής προσδίδει ιστορική βάση στην αναδιαμορφωμένη μεσοαστική τάξη, απότοκο του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, γέννημα των δομικών αλλαγών της Κατοχής στην οικονομία, και απόλυτα εξαρτημένη από την κρατική προστασία.[303] Συναφής με τις προθέσεις της αμερικανικής πολιτικής αυτή η τάξη, φαίνεται – σε αντίθεση με άλλα τριτοκοσμικά ή περιφερειακά κράτη, όπως διαπιστώνει ο Βεργόπουλος- δισυπόστατη αναφορικά με τις δυνατότητές της. Αποποιούμενη το φασισμό, συνάδει με την αστυνομοκρατία, παράλληλα με έναν ιδιότυπο νομικισμό. Ας σημειωθεί η αναθεωρημένη, στη σκέψη του διανοητή,

[302] Γ. Θεοτοκάς, «Γύρω στο θέμα του κομμουνισμού», Νέα Εστία, 1. 11. 1948, σ: 1334

[303] Για νεοαστούς βλ: Κ. Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης», Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, οπ, σσ: 529-556 και Κ. Τσουκαλάς, «Ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου», στο ίδιο, σσ:563-574

αντίληψη που διαπιστώνεται, ανάμεσα στον αστικό κόσμο και το λαό, καθώς και ανάμεσα στους αστούς και το ζήτημα της βασιλείας, συγκριτικά με την εγγραφή της 7ης Ιουλίου του 1941 που σημειώσαμε στην παρούσα μελέτη. Υπό τη σκέπη της εθνικοφροσύνης, έννοια που στο εξής θα ανακαλείται διαρκώς στο λόγο των συντηρητικών, ακόμη και τα πιο φιλελεύθερα ή προοδευτικά πνεύματα θα συσπειρώνονται ενάντια στον «εσωτερικό εχθρό», τους μη εθνικόφρονες.

Ο ίδιος αναλυτής επιχειρεί να προβάλει την αιτία αυτής της αναδίπλωσης των φιλελεύθερων αστικών στρωμάτων, που οδήγησε στην αποδοχή της συνταγματικής μοναρχίας και παράλληλα να τονίσει την αριθμητική υπεροχή των «εθνικοφρόνων» πολιτών. «*Μετά το Δεκέμβρη, αν μπορούσε κανείς να ρωτήσει τη μεγάλη ελληνική πλειοψηφία ποιος είναι στο εξής ο κοινός της πόθος, θα 'παιρνε αδίσταχτα την ακόλουθη απόκριση: Ο,τιδήποτε, φτάνει να μην ξανάρθει ο κομμουνισμός! Αυτό βέβαια το ο,τιδήποτε είναι ευεξήγητο, μα και πολύ επικίνδυνο. Σημαίνει πως ο κόσμος αυτός που χτες, καθώς έλεγα, είταν έτοιμος να δεχτεί πολύ τολμηρές λύσεις των ελληνικών προβλημάτων, υιοθέτησε απότομα τις πιο συντηρητικές απόψεις, στράφηκε όσο μπορούσε δεξιότερα, ζητώντας να υψώσει φράγματα απέναντι στην κομμουνιστική απειλή – ο,τιδήποτε φράγματα*».[304]

Φράγματα όπως η Μακρόνησος και η Γυάρος, θα καταστέλλουν πλέον τις προθέσεις όλων όσοι στρέφονται ενάντια στις δομές του Κράτους. Τα δε τυπικά συνταγματικά τους δικαιώματα θα υπόκεινται στις βλέψεις εκείνων που συγκροτούν τους εσκεμμένα ασαφείς[305] όρους του κυρίαρχου παρασυντάγματος όπου το *φρόνημα* καθίσταται ισχυρότερο από την *πράξη* και οι *κοινοβουλευτικοί θεσμοί* ανίσχυροι εμπρός στην κατίσχυση ενός *εθνικόφρονος* οράματος. Η όξυνση του πνεύματος που διαπιστώνεται στο λόγο του Θεοτοκά, συνοδεύεται από μία εποπτεία της πραγματικότητας αντιστρόφως ανάλογη από τον τρόπο που, ο ίδιος αναλυτής, αντιλαμβανόταν τα γεγονότα του καιρού του τέσσερα χρόνια νωρίτερα. Επιπλέον παρατηρείται πρόθεση αποσιώπησης του ρόλου που διαδραμάτισε ο αγγλικός ιμπεριαλισμός την περίοδο των Δεκεμβριανών. Παρακολουθώντας τις ημερολογιακές εγγραφές του Γ. Θεοτοκά, που αφορούν στα γεγονότα του '44, γίνονται αντιληπτά δύο αντίρροπα συναισθήματα, αφενός ο φόβος για μια επικείμενη κρίση, αφετέρου η ελπίδα για εθνική ενότητα που αντανακλάται στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου. Για

[304] Στο ίδιο, σ:1336
[305] Ν. Αλιβιζάτος, «΄Έθνος' κατά 'λαού' μετά το 1940», Τζ. Αλεξάντερ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, οπ, σσ: 88-90

το λαό που διατυπώνει το κοινωνικό, μα και εξίσου ασαφές, αίτημα της Λαοκρατίας σημείωνε στις 14 Οκτωβρίου του 1944: «*Δεν υπάρχει αμφιβολία πως τούτος ο λαός που βλέπουμε αυτές τις μέρες είναι άλλος από κείνον που ξέραμε, πιο δυναμικός, πιο γενναίος και πιο περήφανος, αληθινά χειραφετημένος και λεύτερος, όπως φαντάζεται κανείς πως θα ήταν η γενεά του Εικοσιένα, μα όπως δεν ήτανε πια ο αστικοποιημένος λαός που γνωρίσαμε στις μέρες μας*».[306] Ενώ σε υπόμνημά του για την κατάσταση των πνευμάτων στην Αθήνα, που παραδόθηκε στα χέρια του Γ. Παπανδρέου στις 19.10.1944, ανέφερε: «*Ωστόσο δεν πρέπει να πάψει ο παρατηρητής να στοχάζεται την πραγματικότητα…, δηλαδή το μεγάλο λαϊκό επαναστατικό κύμα, ησυχασμένο αυτή τη στιγμή, μα πολύ ζωντανό και δυνατό… Είναι ένας καινούργιος λαός που αξιώνει ορμέμφυτα μια ζωή ανώτερη, δικαιότερη, καθαρότερη*».[307] Στην εγγραφή της 28^{ης} Νοεμβρίου οι ευθύνες για την επερχόμενη κρίση επιρρίπτονται στη δεξιά ενώ στις 3 Δεκεμβρίου σημειώνεται μεταξύ άλλων η αγγλική αδιαλλαξία «*που εκδηλώθηκε και με πράξεις και με λόγια… τώρα θαρρείς, <u>υπάρχει στη στάση τους κάτι το γερμανικό</u>*».[308] Η παρομοίωση δε χρήζει περαιτέρω ανάλυσης καθώς πλέον φαίνεται ποιες είναι οι νέες δυνάμεις κατοχής.

Παρακολουθώντας τη διάσταση ανάμεσα στις ημερολογιακές εγγραφές του ’44 και στο άρθρο του ’48, ως ενδεχόμενο θα διατυπώναμε την άποψη πως η συντηρητικοποίηση στη σκέψη του διανοητή πραγματοποιείται υπό το πρίσμα φοβικών συνδρόμων που αναφέρονται πρωτίστως στην απώλεια κυριαρχικών προνομίων των αστών από την ορμή της λαϊκής παρουσίας και επιπλέον στην κατίσχυση στο ελληνικό πολιτικό σύμπαν, των επιταγών της εθνικοφροσύνης και της τρομοκρατίας που αυτές συνεπάγονταν.[309] Άλλωστε η βιοποριστική εξάρτηση της ελληνικής διανόησης- όπως στο παράδειγμα του Θεοτοκά- από την κρατική μηχανή, σαφώς και ευνοούσε τη φίμωση του λόγου και την πνευματική οπισθοδρόμηση.

---

[306] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου*, οπ, σ:495
[307] Στο ίδιο, σ: 503
[308] Στο ίδιο, σ: 511
[309] Παραπέμπουμε σε άρθρο του 1946 που μολονότι αναφέρεται στη θητεία του Θεοτοκά ως διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, εντούτοις προβάλλει μια σαφή εικόνα της εποχής: «*… μετά τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, η πολεμική πήρε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα… Πολλές εφημερίδες της Δεξιάς άρχισαν τότε ένα λυσσασμένο πόλεμο.. Έγινε λόγος για τον ‘χυδαιότατον εαμίτην Σικελιανόν..’ και για τον ‘εμετικόν Καποδίστριαν με τον οποίον ο ακόμη εμμετικότερος κ. Καζατζάκης κλπ’ , για ‘έργον εαμοκομμουνιστικής προπαγάνδας…’*» Γ. Θεοτοκάς, «Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος του Εθνικού Θεάτρου», *Νέα Εστία*, 15. 4. 1946, σ:471

****

Στο τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου, ο ελληνικός εμφύλιος- ειδικότερα η δεύτερη φάση του- καταγράφεται ως εισαγωγή στην ψυχροπολεμική περίοδο ανάμεσα στην αμερικανική και τη σοβιετική υπερδύναμη. Το ότι στο ελληνικό αιματοκύλισμα η συμμετοχή των νέων Μεγάλων Δυνάμεων υπήρξε βαρύνουσα, δε χρήζει αμφισβήτησης. Παράλληλα όμως δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και ο ρόλος που διαδραμάτισε ο φόβος μιας ισχυρής λαϊκής διεκδικητικής παρουσίας που επιχείρησε να αμφισβητήσει την καθεστηκυία τάξη. Έτσι σταδιακά οι φιλελεύθερες και αντιμοναρχικές τάσεις προσχωρούν στο συντηρητισμό μολονότι διατηρούν στις συμβολικές σκευές τους ακραιφνώς προοδευτικές ή και κοσμοπολίτικες απολαβές. Αυτό όμως δεν είναι απαραίτητα αντιφατικό καθώς κατοπτρίζει τις πολιτικές παρενέργειες μιας ιδιάζουσας «δημοκρατίας».

Ο εσωτερικός διαφορισμός που παρατηρείται στο χώρο της συντηρητικής διανόησης, από τη μία πλευρά, ένα κλείσιμο στον εαυτό της ως πρόθεση και πρόταση της ακροδεξιάς της όψης και από την άλλη ένα συναινετικό/ αφομοιωτικό άνοιγμα στο δυτικό πνευματικό κόσμο, απόρροια μιας προοδευτικής εποπτείας τού σύγχρονου γίγνεσθαι, δεν ήταν αρκετός ώστε να αποδομήσει την ενιαία πολιτική ταυτότητά της και να διαταράξει τη συνοχή της. Οι διαφορές ως προς το επίπεδο αυτοαντίληψης σε σχέση με τις ξένες επιρροές, αποδεικνύονται περισσότερο ως διαφορές επιφανείας. Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας 1940-1950, παρατηρούνται παράλληλα με την κατίσχυση της έννοιας του *ελληνοχριστιανικού*, με τα αντικομουνιστικά φορτία, που καταγράφεται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, σποραδικές επαναδιατυπώσεις του όρου *ελληνικότητα* που βρίσκεται σε αγαστή συνύπαρξη με τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη και η οποία πλέον, διαφεύγοντας από τα στενά πλαίσια της αισθητικής, αποδίδεται ως ριζωμένη συνείδηση, τείνοντας να ιδιοποιηθεί μορφές τέχνης που παλαιότερα είχε αποποιηθεί, αντιδρώντας στο ακραιφνώς κοσμοπολίτικο πνεύμα τους. Η αφομοιωτική διάσταση της ελληνικότητας στο συντηρητικό λόγο, πραγματοποιείται τη στιγμή που η αμερικανική παρουσία στρέφει τον κυρίαρχο ελληνικό προσανατολισμό αποκλειστικώς προς τη Δύση, συμμετέχοντας στη δόμηση ενός κρατικού μορφώματος που λειτουργεί με όρους εθνικοφροσύνης. Ενδεχομένως εντός αυτού του πλαισίου και εφόσον το αντισταλινικό παρελθόν του Εγγονόπουλου κρίνεται συμβατό με ό,τι θεωρείται έννομο, η κατάφαση στην ελληνοπρεπή ποιητική του, παράλληλα φυσικά και με τους νέους όρους πρόσληψης της αισθητικής όπως αυτοί αναδείχθηκαν τη δεκαετία του 1940, να απορρέει από τις νέες αναγκαιότητες που συνέβαλαν στη διεύρυνση της έννοιας ελληνικότητα.

Επίμετρο

Ο Ιταλός πυροτεχνουργός έχει εγκαταστήσει το λιτό και απέριττο, το φτωχικό εργαστήριό του, επί της κορυφής του αττικού λόφου. Εκεί ασχολείται νυχθημερόν με τα άπειρα πειράματά του και με την παρασκευή των διάφορων προϊόντων του επιτηδεύματός του: βαρελότα, χαλκούνια και άλλα «μαϊτάπια». Γιατί αυτός είναι που προμηθεύει τους πανηγυριστάς τις παραμονές των μεγάλων εορτών της Ορθοδοξίας, αλλά κι' αυτός είναι, πάλι, που, τις νύχτες των εθνικών επετείων, διακοσμεί τους ουρανούς μας με λογής-λογής φανταχτερά λουλούδια //. Το επάγγελμά του είναι άκρως επικίνδυνο, πυρίτις κι' εσθ' ότε δυναμίτις είναι η πρώτη ύλη των εργοχείρων του…

Περί Ύψους
Ν. Εγγονόπουλος

Η Τέχνη του Ν. Εγγονόπουλου είναι μπαρουταποθήκη, όπως την όρισε ο Ν. Κάλας, όπως ακριβώς πρέπει να είναι η Τέχνη για τους σουρεαλιστές. Είναι υψηλή καθώς βρίσκεται στην κορυφή του αττικού λόφου, όπως και ο Παρθενώνας, για τον οποίο ο Κάλας μίλησε, καθιστώντας την κυριολεξία μιας μάχης της επανάστασης του 1821 συνυποδήλωση, γι' αυτό ξεπερνά την εποχή που τη γεννά και ακόμη περισσότερο το δημιουργό της. Είναι αυτόνομη και συνάμα ιερή καθώς βρίσκεται πάνω ή πέρα (sur- realism) από τη συγχρονία της. Την πράττει ένας άνθρωπος που δεν υπήρξε ποτέ πλούσιος ή διάσημος, που δεν ορίζει την η εποχή του, λειτουργώντας ως αντίρροπο της σεφέρειας ρήσης. Είναι Ιταλός πυροτεχνουργός, Αρβανίτης, Κωνσταντινουπολίτης, ξένος που έλκει την καταγωγή του από τα μεταφυσικά πειράματα του de Chirico, του Έλληνα που εξίσου ήταν Ιταλός. Στο φτωχικό εργαστήριό του πειραματίζεται νυχθημερόν, κατασκευάζει τα έργα του, ζωγραφικά και ποιητικά, με πρώτη ύλη την πυρίτιδα και τη δυναμίτιδα, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του ανθρώπου, του τόπου και του κόσμου του. Με αυτά προμηθεύει τους πανηγυριστές, τους θιασώτες της Ορθοδοξίας και των εθνικών επετείων. Οι πανηγυριστές. Ουσιαστικό γεμάτο με σουρεαλιστικό σαρκασμό. Δουλεύει γι' αυτούς, όχι όμως μαζί με αυτούς, ίσως γιατί είναι εναντίον της καθεστηκυίας τάξης, όπως πρέπει να είναι η Τέχνη των υπερρεαλιστών. Και κάνει πειράματα επικίνδυνα που τινάζουν στον αέρα Έργο και τεχνίτη. Το *μυστικό* που τον σώζει είναι η γυναίκα του, που είναι *δικιά μας*, το alter ego του ίσως; Η υπερρεαλιστική συνύπαρξη τού εδώ και τού αλλού; Ίσως λίγο ακόμη χιούμορ;

Το ποιητικό υποκείμενο ταυτίζεται με τον Ιταλό πυροτεχνουργό σε ένα πεζό ποίημα ποιητικής, αυτοβιογραφίας, έρωτα και κριτικής επισκόπησης της εποχής και των πνευμάτων που την ορίζουν, και αποκαλύπτει την ταυτότητά του και τις οφειλές του σε εκείνη που για χάρη της θα χτίσει ένα νέο ναό. Η Τέχνη βρίσκει την

πιο καίρια έκφρασή της και αναδεικνύεται όχι μέσα από τις ανάγκες των πανηγυριωτών αλλά μέσω του Έρωτα που εξύμνησε ο σουρεαλισμός και εκείνου του «σ' αγαπώ παράφορα» που εξομολογήθηκε ο Εγγονόπουλος.

Με τη λήξη του εμφυλίου, ο επαγγελματικός και καλλιτεχνικός βίος του ζωγράφου και ποιητή χαρακτηρίζεται από ομαδικές εκθέσεις εικαστικών στην Ελλάδα και την επιλογή του, ως εκπροσώπου της Ελλάδας, στη Esposizione Biennale Internazionale d'Arte της Βενετίας που στα 1954 είχε ως βασικό θεματικό άξονα το Σουρεαλισμό. Ενασχολήθηκε με την αγιογραφία, το σχεδιασμό σκηνικών και κουστουμιών για το Εθνικό Θέατρο και με δημοσιεύσεις ποιημάτων. Η ζωγραφική του περιπέτεια ανάμεσα στον υπερρεαλισμό, με τα ελλειψοειδή απρόσωπα κεφάλια που θυμίζουν ντε Κίρικο, και τις βυζαντινές αυγοτέμπερες, συνεχίζεται έως το 1963. Τότε σταματούν και τα βυζαντινά του ταξίδια.[310] Είναι η εποχή της μεγάλης «υπερρεαλιστικής» του δραστηριότητας. Δίχως να σταθούμε στις τεχνοτροπικές του προθέσεις και αρκούμενοι στα εισαγωγικά που περικλείουν τον όρο υπερρεαλισμός, σεβόμενοι τις ενστάσεις σύγχρονων τεχνοκριτικών αναφορικά με την ορθοδοξία ή την ανορθοδοξία του υπερρεαλιστή Εγγονόπουλου, σε σύγκριση με τους ευρωπαίους σουρεαλιστές, θα επιμείνουμε σε κάποιες αναφορές του σχετικά με τις βυζαντινές του επιλογές. Σε διάλεξη που έδωσε στο Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο το 1963, με ευκαιρία αναδρομική του έκθεση, υποστήριξε ότι «*Η βυζαντινή τέχνη είναι η πιο κοντινή σε μας μορφή της ελληνικής τέχνης. Είναι καθήκον, ιδιαίτερα για κάθε Έλληνα καλλιτέχνη να υπακούσει στα κελεύσματά της και να πειθαρχήσει στις υποδείξεις της. Καθήκον, αλλά και μεγάλη βοήθεια*».[311] Περίπου δέκα χρόνια αργότερα, στα 1975, αναφερόμενος στον Κόντογλου, εξηγούσε τις επιλογές του ιδίου. «*Σκέφτηκα παράλληλα να σπουδάσω και βυζαντινή ζωγραφική. Όχι πως θεωρώ ότι είναι ποτέ δυνατό να ξαναζήσει μια παρωχημένη τεχνοτροπία. Αλλά πιστεύω ότι είναι απαραίτητο στον σημερινό Έλληνα καλλιτέχνη να είναι ενήμερος όλων των παραδόσεων της Φυλής*».[312] Η χρήση του όρου Φυλή, στο λόγο του Εγγονόπουλου, θα υποστηρίζαμε πως δε δεσμεύεται από τις ιδεολογικές συνδηλώσεις του καιρού του. Ο ίδιος άλλωστε στο *Essai sur l'inégalité des races humaines,* δήλωνε: *« αλήθεια – των αδυνάτων αδύνατο-/ ποτές δεν εκατάφερα να καταλάβω/ αυτά τα όντα που δε βλέπουνε/ το τερατώδες κοινό γνώρισμα τ' ανθρώπου/ - το εφήμερο/ της παράλογης ζωής του-/ κι ανακαλύπτουμε διαφορές/ -γιομάτοι μίσος- διαφορές/ σε χρώμα δέρματος φυλή/ θρησκεία».*[313] Ο ποιητής δεν αρνείται τη διαφορετικότητα, αρνείται τους αποκλεισμούς που της

[310] Περιγραφή της προσωπογραφίας και αναφορές στη βυζαντινή τεχνική του Εγγονόπουλου σε άρθρο του Ν. Ζία, βλ: Νίκος Ζίας, «Ο 'βυζαντινός' Νίκος Εγγονόπουλος», Έντυπη Έκδοση, *Το Βήμα,* Κυριακή 4 Απριλίου 1999.
[311] Ν. Εγγονόπουλος, *Πεζά Κείμενα,* οπ, σ: 40
[312] Στο ίδιο σ: 66
[313] Ν. Εγγονόπουλος, «Essai sur l'inégalité des races humaines», *Στην Κοιλάδα με τους Ροδώνες,* οπ, σ:89

επιβάλλονται. Οριοθετήσεις σαν εκείνες που επιβλήθηκαν στην ελληνική αισθητική ταυτότητα εγγράφοντας στον ιστορικό χρόνο μιαν ελληνικότητα περιορισμένη στις γραμμές της ιστορικής κατασκευής. Εντός της επιβίωσαν αρχικά με αναστολές ο Σολωμός μαζί και τον Καβάφη και για άλλους λόγους ο Παπαδιαμάντης. Δημιουργοί στους οποίους ο Εγγονόπουλος αναγνώριζε οφειλές και σχέσεις. Στον πρώτο από τους τρεις η ιταλική παιδεία και ο γερμανικός ρομαντισμός συνέβαλαν στην αμφισβήτηση της ελληνικότητάς του από τον Ζαμπέλιο, ακριβώς όπως στα πρώτα χρόνια της καλλιτεχνικής του δράσης αμφισβητήθηκε η ελληνικότητα του εγγονοπούλειου έργου. Κοινή αντίφαση πως και στων δύο το έργο αναγνωρίστηκε ο ηρωισμός, εν μέσω πολέμων.

Ο Παπαδιαμάντης λάτρευε τον τόπο καταγωγής του και τον απέδωσε με δυναμικές περιγραφές στα διηγήματά του. Πάραυτα υπήρξε ένας μοναχικός άνθρωπος, πολύ φτωχός, που δίχως να προβαίνει σε κριτική των σύγχρονών του είθισται, εστίασε και ανέδειξε τις αδυναμίες και τα πάθη του ανθρώπου, διατηρώντας πάντα το γονικό κληροδότημα της θρησκευτικότητάς του. Ο Καβάφης, κοσμοπολίτης, ζώντας στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, έσκυψε επάνω στην ιστορία και την αναδιατύπωσε εστιάζοντας στους μικρούς και αδύναμους και σε περιόδους που κάθε άλλο παρά ήταν φωτεινές. Και οι δύο μαζί ταυτίζονται με τον Εγγονόπουλο στη μοναξιά, στην αγάπη για το εδώ και το αλλού, στο ενδιαφέρον να αποκαλύψουν τις αποσιωπήσεις που επιβάλλονται από την Κοινωνία και την Ιστορία. Και των δύο οι γλωσσικές επιλογές αποδέσμευσαν την ελληνική γλώσσα από τους περιορισμούς τόσο των καθαρολόγων όσο και των δημοτικιστών.

Η υιοθέτηση, από τον ποιητή ενός γλωσσικού κώδικα που ενστερνιζόταν τις καβάφειες προτιμήσεις, επιχειρήθηκε να ερμηνευθεί από τον ίδιο. «*Θα περιοριστώ σε μερικές γραμμές μόνο για τη γλώσσα που χρησιμοποιώ. Κι η οποία δέχθηκε συχνά τον χαρακτηρισμό, σαν ψόγο, της 'μικτής'. Πρέπει να πω πως είναι απλούστατα η γλώσσα που μιλώ…. Νόμιμη γλώσσα, για μας, είναι η γλώσσα η ελληνική. Δεν έχουν κανένα νόημα απολύτως αυτές οι γνώμες οι φανατικές για 'μικτή', 'καθαρεύουσα', 'δημοτική'».*[314]

Η εγγονοπούλεια γλώσσα τάραξε το φιλόμουσο κοινό σχεδόν όσο και η τεχνική του. Οι ακραίες συνδέσεις οικείων εικόνων σε μορφές ανοίκειες, οι απότομες μεταπηδήσεις από την καθημερινή ομιλία σε λόγο καθαρολογικό, ταυτίζονται με την υπερρεαλιστική πρόθεση για απελευθέρωση από δεσμά πολιτικά, ιδεολογικά, αισθητικά και θα ισχυριζόμασταν πως ως ένα βαθμό εστιάζονται ή και περιγελούν το φαινόμενο της διγλωσσίας που βίαζε το ελληνικό γλωσσικό σύστημα έως και τη δεκαετία του 1970. Οι ακραίες του γλωσσικές επιλογές σαφώς και λειτούργησαν αντίστροφα από τις επιταγές μιας στρατευμένης κοινωνικά ποίησης που απέβλεπε στην κατανόησή της από τους πληβείους της ταξικής πυραμίδας, από την άλλη όμως, αποκάλυψαν τη σιωπηρή άρνηση σε έναν τρόπο σκέψης που εμμένοντας σε

[314] Νίκος Εγγονόπουλος, «Σημειώσεις», οπ, σ: 154

παρελθοντικές διεκδικήσεις δυσκολευόταν να αυτοαναγνωριστεί στη συγχρονία του.

Συναινώντας ταυτόχρονα με τη καβάφεια γλώσσα και με τα ιδιωματικά κατάλοιπα ενός φαναριώτικου και αρβανίτικου λεκτικού τρόπου πρότεινε το δικό του εμπεδόκλειο σφαίρο στη δίνη των προβληματισμών που προκαλούσαν οι γλωσσικοί περιορισμοί. Ο Εγγονόπουλος άλλωστε σκιαγραφώντας με μιαν αντιδραστική οπτική το σύγχρονό του γίγνεσθαι – που όπως ο ίδιος υποστήριζε επιβλήθηκε από μέσα του, εμείς θα υποστηρίξουμε πως έως ένα βαθμό τού επιβλήθηκε από την εποχή του- εσωκλείει στο σύμπαν του το εδώ και το αλλού, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, διαταράσσοντας τις ισορροπίες, σκανδαλίζοντας τη συγχρονία του και προσφέροντας υλικό για να θεμελιώσουν οι νεότεροι, δημιουργοί και αναγνώστες, τα δικά τους αιτούμενα.

Εν τέλει το εγγονοπούλειο ανάλογο του σουρεαλισμού φαίνεται να υπακούει σε μιαν αιρετική ανάγνωση του γαλλικού κινήματος στην οποία χωρούν συμφραζόμενα επιπλέον των ακραιφνώς σουρεαλιστικών. Ενώ η γαλλική μήτρα του υπερρεαλισμού επεδίωκε τη ρήξη με τα δεσμά του ευρωπαϊκού παρελθόντος, η ποίηση και η ζωγραφική του Νίκου Εγγονόπουλου δεν έπαψε να συνομιλεί, άλλοτε δυνατά και κάποτε ψιθυριστά με τις φωνές του παρελθόντος της. Όταν ο Μπρετόν διακήρυττε: «*Ο σουρρεαλισμός δεν είναι μορφή της ποίησης. Είναι μια κραυγή του πνεύματος που ξαναγυρίζει στον εαυτό του με την απεγνωσμένη ανάγκη να σπάσει τις αλυσίδες του*»,[315] στο δημιουργικό πεδίο του Εγγονόπουλου, ενδεχομένως να, επιβαλλόταν η νιτσεϊκή φωνή που πρότεινε «*να χορεύεις αλυσοδεμένος, να το πράττεις δύσκολα και κατόπι να επεκτείνεις επάνω του την αυταπάτη της ευκολίας… πρώτα, ν' αφεθείς να σου επιβληθεί μια πολλαπλή υποτέλεια, από τους προγενέστερους ποιητές. Κατόπι να εμπνευστείς και να προσθέσεις μια νέα υποτέλεια, να την επιβάλεις και να την κατανικήσεις με χάρη, ώστε να γίνει αισθητή και η υποτέλεια και η νίκη».*[316]

Η καλλιτεχνική πορεία και οι αισθητικές επιλογές του ζωγράφου και ποιητή, αναδεικνύουν αντιφάσεις ανάμεσα στο σουρεαλισμό και το ελληνικό ανάλογό του που όμως στην πράξη εφορμούν από τις ίδιες πρακτικές.[317] Άλλωστε η νεότερη έρευνα αναγνωρίζει πως η «*'υπερρεαλιστική επανάσταση' ανελίσσεται με διπλή*

[315] Maurice Nadeau, *Η ιστορία του σουρρεαλισμού,* μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασπούλου, Πλέθρον, Αθήνα 1978, σ: 92

[316] *Ευθύνη,* τεύχος 360, Δεκ. 2001, σ: 607. Ο Νίτσε στο παρόν απόσπασμα αναφέρεται στη γραμματειακή παραγωγή των αρχαίων Ελλήνων, προάγοντας την αντίληψη πως η Τέχνη δε δύναται να αποσπασθεί από τις προγενέστερες μορφές της, αλλά να επιμηκυνθεί με την πρόσθεση νέων εκδοχών. Έτσι η παράδοση συγκρατεί το νέο με άρρηκτα δεσμά.

[317] Βεβαίως ακούγονται και οι αντίθετες φωνές. Κατά τον Γιάνναρη «*η αντίληψη των σουρεαλιστών και του Μπρετόν περί ονείρου, είχε στις ρίζες της το έργο του Νίτσε 'Τάδε έφη Ζαρατούστρα'».* Οπαδός του Νίτσε υπήρξε και ο Τζ. Ντε Κίρικο, την εικαστική πρόταση του οποίου ενστερνίστηκε ο Εγγονόπουλος. Βλ: Γ. Γιάνναρης, οπ., σ:378

φορά, ριζωμένη στο παρελθόν του μύθου και της παράδοσης τείνει προς ένα συνολικό ουτοπικό μέλλον όπου τα δύο αυτά στοιχεία συνενώνονται».[318]

Ο ίδιος ο Εγγονόπουλος έλεγε: «*Δεν πρέπει να στεκόμαστε με σεβασμό στην παράδοση, αλλά να σπάμε τον φλοιό για να την ανακαλύψουμε. Πρέπει όλα να τα οικειοποιούμεθα και υπεύθυνα να τα ξαναλέμε. Αυτό που προέχει είναι να εκφράζουμε τον εαυτό μας με ειλικρίνεια».*[319] Για τον ποιητή η παράδοση δεν είναι ένας στεγανοποιημένος χώρος αλλά ένα αρτεσιανό σε διαρκή ροή, από το οποίο αντλεί το υλικό του. Μια εύφλεκτη πρώτη ύλη που , στη συνέχεια, εμβαπτίζεται στους *τρόπους* και τα *θέλω* της δικής του πραγματικότητας, στην *ελευθερία* που επιδιώκει ο υπερρεαλισμός και στο *όραμα* ενός μελλοντικού γίγνεσθαι που δεν περιορίζεται από γλωσσικές, ιδεολογικές, φαντασιακές νόρμες, διεκδικώντας να *επιβάλει* και να *κατανικήσει* τις παραδεδομένες υποτέλειες της ίδιας της ποιότητάς της. Οι προθέσεις του μην αποβλέποντας μονάχα στον αισθητισμό, προτείνουν καινοφανείς δρόμους προσέγγισης των παραδόσεων και του παρελθόντος, επιζητώντας να συνομιλήσουν μαζί του με μία γλώσσα αποστασιοποιημένη από έριδες και ιδεολογικά συμφραζόμενα. Μια ελληνική γλώσσα εντός της οποίας *παρελθόν*/ αρχαίο και βυζαντινό, *παρόν* /καθαρολογικό και δημοτικιστικό και *μέλλον* εμποτισμένο με λέξεις που εστιάζουν στο πολιτισμικό δούναι και λαβείν του νεότερου ελληνικού χώρου, συνυπάρχουν, για να αναδείξουν τον πλούτο και την ποιότητά της. Και αν αυτή η γλώσσα στην αρχή ξάφνιασε τα αυτιά τής μεσοπολεμικής ποίησης και συνέβαλε στη λοιδορία του εμπνευστή της από κριτικούς και παραφιλολογικούς κύκλους, στη συνέχεια σαγήνευσε τις γενιές των μεταπολεμικών ποιητών που βρήκαν σε αυτήν ένα νέο οπλοστάσιο προκειμένου να εκφράσουν τα δικά τους αιτούμενα, αισθητικά, κοινωνικά, πολιτικά.

Ενδεχομένως αυτός να είναι και ένας από τους λόγους της μακροημέρευσης του ελληνικού υπερρεαλιστικού «κινήματος». Η δυνατότητα που προσέφερε στους διανοητές της μεταπολεμικής γενιάς να αναμετρηθούν με το παρελθόν και τη γλώσσα του ελληνικού έθνους υπό νέους όρους.

Τον Ιούνιο του 1954 εκλέγεται μόνιμος επιμελητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Εισηγητές του είναι οι Δ. Πικιώνης και Ν. Χατζηκυριάκος- Γκίκας. Τον ίδιο χρόνο ο Ανδρέας Καραντώνης στην *Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση* γράφει «*[*ο Εγγονόπουλος*]κράτησε με σταθερότητα την επικινδυνωδεστάτη άκρα αριστερά του κινήματος […]όταν είχε αρχίσει ν' ανεβαίνει σταθερά το γλυκύτατο και κατευναστικό*

[318] Κ. Μπόμπας, «Ουτοπικές συνιστώσες των πρωτοποριακών κινημάτων του 20ου αιώνα: Θέματα και παραλλαγές στην ελληνική νεωτερική ποίηση», στο *Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών- Γ' συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, η πηγή αντλήθηκε στο: http:/www.eens-congress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress_cmd=s…, σ:2

[319] Νίκος Εγγονόπουλος, *Συνεντεύξεις, σχόλια και γνώμες,* επιμ. Γ. Κεντρωτής, Ύψιλον, Αθήνα 1999, σ: 156

άστρο του Ελύτη, συμφιλιώνοντας το αίσθημα των πολλών με τη νέα ποίηση».[320] Ο Καραντώνης μολονότι αντιλαμβάνεται τον «αιρετικό μοντερνισμό» του ποιητή, φαίνεται πως αγνοεί τη σύμπραξη του Εγγονόπουλου με την παράδοση, την ανίχνευση του παρελθόντος μέσα από την οικουμενική του, φύσει και θέσει, σκοπιά. Οι ορίζοντες που αντικρίζει είναι σαφώς στενότεροι από εκείνους του ποιητή. Ακολουθούν τη πεπατημένη μιας δισυπόστατης ελληνικότητας, όπως την προλόγισε ο Τσάτσος, όπως την εξέφρασαν οι δημοτικιστές της γενιάς του '30 και όπως την αφομοίωσε ο συντηρητικός λόγος της νέας εποχής.

Εν τω μεταξύ ο ποιητής και ζωγράφος συνέχιζε να δημιουργεί. Το 1957 εκδίδεται η συλλογή, με των καβαφικών επιρροών τίτλο, *Εν ανθηρώ έλληνι λόγω.* Το ποίημα «Μαρσινέλ» υπαινίσσεται το εργατικό ατύχημα που έλαβε χώρα σε ανθρακωρυχείο της ομώνυμης Βελγικής πόλης το 1956, φέρνοντας το θάνατο σε εκατόν τριάντα έξι Ιταλούς εργάτες- μετανάστες. Ταυτόχρονα όμως ξεσκεπάζει ένα μείζον κοινωνικό-οικονομικό φαινόμενο της εποχής, «*μάθε να ζης!»* προτρέπει ένα απροσδιόριστο ποιητικό υποκείμενο τον ανώνυμο εργάτη, «*να το ψωμί πλάι η γαβάθα π' αχνίζει/…/…/παρ' το μαχαίρι/ παρ' το μαχαίρι σου λέω εργάτη:/…/να προσέξεις απόψε:/ τούτη η νύχτα δεν είν' όμοια με τις άλλες!»*[321] Η Ποίηση στην υπηρεσία του Ανθρώπου που διώκεται (από συνθήκες, ανάγκες, αδιαφορία ή από τον άνθρωπο), κάπως έτσι θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την καίρια κριτική παρέμβαση ενός ποιητή στο κοινωνικό του γίγνεσθαι, που μολονότι το έργο του αντέδρασε στις κυρίαρχες ιδεολογίες, εντούτοις υπήρξε πολιτικό και ο τόνος του παρ' όλους τους υπαινιγμούς, οξύς.[322]

Το 1958 του αποδίδεται το Πρώτο Βραβείο Ποιήσεως του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας. Το Δεκέμβριο του 1962, το ποίημα *Μπολιβάρ…* υποδέχθηκε τη δεύτερη έκδοσή του, υποδηλωτικό του ενδιαφέροντος του κοινού για το βραβευμένο ποιητή. Η αλλαγή αναφορικά με τους όρους της υποδοχής του Εγγονόπουλου θα υποστηρίζαμε πως ακολουθεί μια αργή αλλά σταθερή, ως προς την πρόοδο των φαινομένων, πορεία. Στα 1963 ο Αλέξης Αργυρίου σημειώνει για τον Εγγονόπουλο: «*…έγραφε μια ποίηση όπου να τελείται το παράλογο με τη φυσικότητα καθημερινού συμβάντος… Κάτω από έναν τέτοιο ακραίο υπερρεαλισμό στεγαζόταν μια ιδιορρυθμία: βαθύτατα εχθρική στην προσαρμογή:[…] Ο 'Μπολιβάρ' έχει πολλά επίπεδα και μέσα του εκδικάζονται πολλές υποθέσεις. Οι συνεχείς κάθοδοι στα βάθη μιας ιστορικής μνήμης μετασχηματίζουν τον ήρωα με τις πολλαπλές μετενσαρκώσεις σε σύμβολο […]Ας ελπίσομε ότι με τον 'Μπολιβάρ' θα ξυπνήσει το ενδιαφέρον και για τα άλλα του βιβλία… γιατί ο παραγνωρισμένος αυτός ποιητής*

---

[320] Αντρέας Καραντώνης, οπ, σσ: 214-215

[321] Νίκος Εγγονόπουλος, «Μαρσινέλ», *Εν ανθηρώ έλληνι λόγω* στο Ν. Εγγονόπουλου, *Ποιήματα,* τ. Β', Ίκαρος, Αθήνα 1993, σ: 198

[322] Ενδιαφέρουσα η μελέτη του Μ. Ανθή επάνω στη λογοτεχνική και εικαστική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου. Βλ: Μιχάλης Ανθής, «Νίκος Εγγονόπουλος- Βλάσης Κανιάρης και το εργατικό ατύχημα στα ορυχεία της Μαρσινέλ του Βελγίου το 1956» στο http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16

έχει γράψει μερικά από τα καλύτερα σύγχρονα ποιήματα».[323] Πλάι στον έπαινο διατηρούνται φωνές που αντιδρούν στις καλλιτεχνικές του επιλογές. Ο ποιητής γράφει σχετικά: «*Προ καιρού μου έφεραν γραπτό (με ημερομηνία 9ης Φεβρουαρίου 1962!) όπου γέρων χρονογράφος εφημερίδων εκθέτει την αγανάκτηση που αισθάνθηκε, ύστερα από 24 (είκοσι τέσσερα) ολόκληρα χρόνια, στην ανάγνωση του βιβλίου μου. Αφού, απροκάλυπτα εξοργισμένος, σχολιάζει τους στίχους μου με χοντροκομμένη λεπτότητα, στο τέλος εκφράζει και τη λύπη του (τι κομψότης!) ότι δεν έχει… φόλα να μου πετάξη, ή βρεμένη σανίδα».*[324] Ακόμη υπάρχουν ενστάσεις, όμως έχει αρχίσει να ανιχνεύεται μια *ιστορική μνήμη*, ένα παρελθόν, εκεί που δύο δεκαετίες νωρίτερα επικυρωνόταν μονάχα η ρήξη μαζί του, εάν όχι το ακατάληπτο κενό. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε αλλαγή στους τρόπους ανάγνωσης; *Τα πολλά επίπεδα* της ποίησής του συνάδουν με τον ισχυρισμό. Επίπεδα που στη διαχρονία της ανάγνωσής τους και ανάλογα με τα αιτούμενα του αναγνώστη αποκτούν και διαφορετικό περιεχόμενο. Από την άλλη οι αισθητικές υπαναχωρήσεις του ποιητή στο μοντερνισμό, ενδεχομένως να αποσκοπούν στο να «παγώσουν» τον ιστορικό χρόνο μπροστά στα καίρια ζητήματα. Αλλά και αυτό, εάν εντάξουμε το έργο του και τη ζωή του σε ένα αδιαίρετο οργανικό σύνολο, όπως το προλόγισε ο Εμπειρίκος[325] και όπως το είχαν με άλλους όρους προτείνει οι ρομαντικοί του 19ου αι., δεν αποτελεί μια υπερρεαλιστική ανάγνωση του γίγνεσθαι;

Το 1963 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Θέατρο* το άρθρο του «Ελάχιστα για το θαύμα του Κρητικού Θεάτρου». Ας συγκρατήσουμε πως πρωτίστως θέτει με σαρκασμό εαυτοίς ως άμεσους κληρονόμους της «*Τουρκοκρατημένης Ελλάδος*», που με πνευματική ένδεια, αντιλαμβάνονται ως «*πεμπτουσία του αισθητικού μας πιστεύω»* το δημοτικό τραγούδι και αυτό της τουρκοκρατούμενης Κρήτης, παραγνωρίζοντας τα έργα που παρέδωσε η κρητική αναγέννηση και η μεσαιωνική ελληνική γραμματεία. Στην πορεία και ενώ επιχειρεί να προάγει την αξία του Κρητικού Θεάτρου τονίζει ουσιαστικά την αίσθηση αποπροσανατολισμού που ρέει στις ελληνικές συνειδήσεις και η οποία εμπόδιζε στο παρελθόν τη γόνιμη συνδιαλλαγή, φέρνοντας στο προσκήνιο το διακύβευμα Ανατολή ή Δύση που συνόδευε τις απόπειρες δόμησης μιας εθνικής ταυτότητας από τις απαρχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Υποστηρίζει πως «*Οι παλιές κουβέντες 'κάλλιο Τούρκος με σαρίκι παρά Φράγκος με σταυρό'…, φαίνεται πως δεν χάσανε τίποτα από τη ζωντανή τους επικαιρότητα».* Αναφέρεται σε έργα και συγγραφείς της κρητικής αναγέννησης και ειρωνεύεται «*το βιβλίο όπου ο περίφημος Μωρίς Μπαρρές»* γνωστός, οφείλουμε να αναφέρουμε, για τα εθνικιστικά του φρονήματα, «*εξηγεί πως κατενόησε τα κρύφια του ισπανισμού*[326] *δια μέσου του*

---

[323] Αλέξης Αργυρίου, «Ανατυπώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών», *Εποχές,* τεύχος 1, Μάιος 1963 & Αλέξης Αργυρίου, *Διαδοχικές αναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών,* οπ, σσ: 33- 35

[324] Νίκος Εγγονόπουλος, *Συνεντεύξεις, σχόλια και γνώμες,* οπ , σ: 150

[325] Βλ. στο παρόν «*Η ποίησις μεταγγίζεται στη ζωή και η ζωή στην ποίησι»*, σ: 67

[326] Ας προσέξουμε δε γίνεται λόγος για ισπανικότητα κατ' αντιστοιχία με το διάσημο πλέον όρο της ελληνικότητας, διατηρώντας την απόσταση που κράτησε από τον εθνικό προσανατολισμό της εποχής.

Θεοτοκόπουλου! Ύψιστε Θεέ! Τα μυστικά του ισπανισμού δια μέσου του κατατρεγμένου Έλληνα…». Συνεχίζοντας σημειώνει: «*Η ξένη επίδραση ενθάρρυνε, δεν αλλοίωσε σε τίποτε την αξία, και τη δύναμη, και τη χάρη, της ελληνικής προσφοράς».*[327]

Το 1966, ο Εγγονόπουλος, τιμάται για το ζωγραφικό του έργο με το παράσημο Χρυσός Σταυρός του Γεωργίου του Α', ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους επανεκδίδονται οι δύο πρώτες ποιητικές του συλλογές. Ο αριθμός των πωληθέντων αντιτύπων ίσως μας έδειχνε μια σταδιακή μέθεξη, ενός πρωτοπόρου αναγνωστικού κοινού, στην υπερρεαλιστική γραφή. Το Δεκέμβριο του 1968, αρχές ακόμη της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, το *Μπολιβάρ…* μελοποιείται από την εταιρεία Λύρα ενώ τον Απρίλιο του '69, ο δημιουργός του, εκλέγεται τακτικός καθηγητής στην Έδρα του Ελεύθερου Σχεδίου και εντεταλμένος στην έδρα Γενικής Ιστορίας της Τέχνης.[328]

Στα χρόνια της μεταπολίτευσης έως και το θάνατό του στις 31 Οκτωβρίου του 1985, από ανακοπή καρδιάς, ο Νίκος Εγγονόπουλος διδάσκει στο Πολυτεχνείο, -συνταξιοδοτείται το 1973 ενώ το 1976 χρήζεται ομότιμος καθηγητής-, αρθρογραφεί, συμμετέχει σε εκθέσεις και γράφει ποίηση. Ο «ορθόδοξος» υπερρεαλισμός του παραμένει αυτοαναιρούμενος από τις ανορθόδοξες υπαναχωρήσεις του προς τη λαϊκή παράδοση, τη βυζαντινή τέχνη και την αγιογραφία. Θα υποστηρίζαμε πως ακριβώς αυτή η υπέρ – πήδηση από τον έναν χώρο στον άλλον είναι δείγμα της δικής του υπέρ – πραγματικότητας. Μιας υπερπραγματικότητας που αδιαφόρησε για την ελληνικότητα[329] δίνοντας προβάδισμα στον ελληνισμό ως παρουσία προς διερεύνηση και εξιστόρηση που ανοίγεται

μες τους μπαχτσέδες της Νότιας Αμερικής, σε περιγιάλι της Αττικής, στις γειτονιές των Ταταούλων, σε πόλη της Μακεδονίας ερημική, στην κορφή του βουνού Ερέ, των νήσων του Σαρωνικού, τη Θήβα, τη Μονεμβασιά, το τρανό Μισίρι, του Παναμά, της Γκουατεμάλα, της Νικαράγουα, του Οντουράς, της Αϊτής, του Σαν Ντομίνγκο, της Βολιβίας, της Κολομβίας, του Περού, της Βενεζουέλας, της Χιλής, της Αργεντινής, της Βραζιλίας, Ουρουγουάη, Παραγουάη, του Ισημερινού, Ακόμη και του Μεξικού, την Αμερική και τη Βόρεια και τη Νότια και την <u>οικουμένη</u>…

---

[327] Νίκος Εγγονόπουλος, «Ελάχιστα για το θαύμα του Κρητικού Θεάτρου», *Πεζά Κείμενα,* οπ, σσ:31-36

[328] Μία ακόμη παρατήρηση. Η γράφουσα δεν γνωρίζει αν το *Μπολιβάρ…* ανήκει στα απαγορευμένα τραγούδια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Εάν ναι, τότε πρόκειται για μία ακόμη ενδιαφέρουσα σύγκλιση αντιθέτων καθώς ενώ το δημιούργημα διώκεται από το καθεστώς, το ίδιο αυτό καθεστώς ευνοεί την επαγγελματική ανέλιξη του δημιουργού του. Από την άλλη όψη, η συγκατάβαση της Χούντας προς ένα τραγούδι που απηχεί το αίτημα για ελευθερία, συμφιλιώνοντας ταυτόχρονα, ιστορικούς χρόνους και Ανατολή – Δύση, δύναται να σκιαγραφηθεί ως ένα ακόμη επίπεδο ανάγνωσης του Μπολιβάρ που συνάδει με τις ελληνοκεντρικές αξιώσεις των αναγνωστών του, προβάλλοντας μια νέα διάσταση φαντασιακών αιτημάτων.

[329] Σε άρθρο του για τον Καραγκιόζη στο περιοδικό *Λωτός*, το 1969, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, χρησιμοποιεί τον όρο όμως, ας προσέξουμε πως, πριν αναφερθεί στην ελληνικότητα του Καραγκιόζη έχει διευκρινίσει μέσω ευφάνταστων συγκλίσεων «*Ο Χίτλερ λοιπόν πέθανε: είναι πλέον μάταιο, όσο και μωρόν, να επιμένει κανείς, με άκρα σχολαστικότητα, στα ζητήματα της "φυλετικής καταγωγής"».* Νίκος Εγγονόπουλος, «Καραγκιόζης», *Πεζά Κείμενα,* οπ, σσ: 51-57

Τα τοπία του *Μπολιβάρ* είναι τοπία της Ελλάδας που σταδιακά αναμειγνύονται με τα τοπία της Αμερικανικής Ηπείρου. Ενός τόπου που στο παρελθόν οραματίστηκαν και αποκάλεσαν Νέο Κόσμο και ο οποίος θα ήταν δυνατό να συνυποδηλώνει εκείνο το νέο κόσμο που οραματίζεται ο ποιητής της οικουμένης, και στον οποίο, σε αντιδιαστολή με τους ευρωπαίους ομοτέχνους του, δύναται να χωρέσουν η Ελλάδα και τα *Μπαλκάνια* και ό,τι με την ελευθερία που διέπει την Τέχνη του Εγγονόπουλου μπορεί να τοποθετηθεί στον δικό του υπερρεαλιστικό Άτλαντα.

Ελληνολατρία; Θα ισχυριζόμασταν συνειδητή επιλογή. Άλλωστε ο ίδιος, αποστασιοποιημένος από διαδικασίες εθνοποίησης, υποστήριζε «*πως, να είσαι Έλληνας δεν είναι ζήτημα καταγωγής αλλά αγωγής*»[330] και όπως του έγραψε κάποτε ο Αρκεσίλας στο ομώνυμο ποίημα:

«*Είμαι Έλλην/ –είναι τα λόγια του- /πατρίς μου και μητέρα μου/ η /βροχή*»[331]

Η βροχή που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η Τέχνη που υπηρέτησε. Μια Τέχνη κάτοπτρο όχι αποκλειστικώς της εποχής και του δημιουργού της, όπως την επεδίωξαν οι μοντερνιστές αλλά του Ανθρώπου στο μη χρόνο, που επιχειρεί να αποδεσμευθεί από τους πάσης φύσεως αποκλεισμούς. Ένα κάτοπτρο κοίλο πάνω στο οποίο αντανακλάται η γραμμικότητα του χωροχρόνου, το σεντόνι του οποίου καμπυλώνει και σχίζεται οδεύοντας σε μία διάσταση πέρα και πάνω από την πραγματικότητα. Σε μία διάσταση, τουλάχιστον ως προς το περιεχόμενο του εγγονοπούλειου έργου, σαφώς σουρεαλιστική.

Σε μια ερμηνευτική και εν μέρει ανιστορική προσέγγιση ως κατακλείδα του Επιμέτρου, καθώς εστιάζει στη συγχρονία της γράφουσας, θα τολμούσαμε να αντιπαραβάλουμε την εγγονοπούλεια Τέχνη με αιτήματα του σύγχρονου ανθρωπιστικού κινήματος. Μόνη ίσως διαφορά η επιλογή των εφοδίων. Το *Σπαθί* του ελληνικού υπερρεαλισμού είναι καμωμένο από Τέχνη ή Έρωτα. Ακόμη και τώρα ο Εγγονόπουλος θα μπορούσε να διαβαστεί ως μια αισθητική πρόταση, ένα *ζήτημα αγωγής,* που επιχειρεί να υπερβεί τις ιδεολογίες του κόσμου.

[330] Ν. Εγγονόπουλος, *Ποιήματα,* τ. Β', οπ, σ: 29
[331] Ν. Εγγονόπουλος, στο ίδιο, σ: 180

Πηγές, Βιβλιογραφία, Πρακτικά, Άρθρα, Ιστοσελίδες

- **Πηγές**

Ημερήσιος και Περιοδικός Τύπος

Ακρόπολις

Ελεύθερον Βήμα

Εμπρός

Ελληνική Δημιουργία

Η Βραδινή

Η Καθημερινή

Η Πρωία

Ιδέα

Νέα Εστία

Νεοελληνικά Γράμματα

Νέοι Πρωτοπόροι

Τα Νέα Γράμματα

Τετράδιο Τρίτο

Ποιητική Τέχνη

Προπύλαια

Πρακτικά

Η δίκη των τόνων. Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Ι.Θ. Κακριδή, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα: 1998

Άλλες Πηγές

Βάρναλης, Κ., *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, Κέδρος, Αθήνα: 1981

Δαφνή, Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940,* τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα: 1974

Εγγονόπουλος, Ν., *Πεζά Κείμενα,* Ύψιλον, Αθήνα: 1987

Εγγονόπουλος, Ν., *Ποιήματα,* τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα:1990

Εγγονόπουλος, Ν., *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες,* Ίκαρος, Αθήνα: 1992

Εγγονόπουλος, Ν., *Ποιήματα,* τ. Β', Ίκαρος, Αθήνα: 1993

Εγγονόπουλος, Ν., *Συνεντεύξεις, σχόλια και γνώμες,* επιμ. Γ. Κεντρωτής, Ύψιλον, Αθήνα: 1999

Ελύτης, Οδ., *Ανοιχτά Χαρτιά,* Αστερίας, Αθήνα: 1974

Ελύτης, Οδ., *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρίκο,* Εγναντία, Θεσσαλονίκη: 1978

Εμπειρίκος, Ανδρέας, «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου», *Τετράδιο Τρίτο,* Δεκέμβριος 1945

Εμπειρίκος, Ανδρέας, *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία (1936-1946)*, Άγρα, Αθήνα: 1980

Θεοτοκάς, Γ., *Ελεύθερο πνεύμα,* επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα: 1973

Θεοτοκάς, Γ., *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953),* προλ. Μ. Μαζάουερ, εισαγ.- επιμ. Δ. Τζιόβας, Εστία, Αθήνα: 2005

Κάλας, Νικόλας, *Εστίες πυρκαγιάς,* μτφ. Γιάννα Σαββίδου, Gutenberg, Αθήνα: 1997

Παλαμάς, Κ., *Αλληλογραφία,* τ. Α', επιμ. Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα: 1975

Σεφέρης, Γ., *Χειρόγραφο Σεπ. 41*, Ίκαρος, Αθήνα: 1972

Σεφέρης, Γ.- Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση,* επιμ. Λουκάς Κούσουλας, Ερμής, Αθήνα: 1975

Σεφέρης, Γ., *Μέρες Γ*', Ίκαρος, Αθήνα 1977

Σεφέρης, Γ., *Μέρες Δ*', Ίκαρος, Αθήνα 1977

Σεφέρης, Γ., *Δοκιμές Α',* Ίκαρος, Αθήνα 1977

Τριανταφυλλίδης, Μ., *Άπαντα. Πέμπτος τόμος. Γλωσσικό Ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά Β'*, Ινστιτούτον Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη: 1963

Τσάτσου, Ιω., *Φύλλα Κατοχής,* Εστία, Αθήνα: 1991

Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου,* Α. Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα: 1987

- **Βιβλιογραφία**

Αλεξάντερ, Τζ, κ.α., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950, ένα έθνος σε κρίση*, μτφρ. Μ. Δρίτσα, Αμ. Λυκιαρδοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα: 2006

Αγριαντώνη, Χ., κα., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, (εισαγ.- επιμ.) Γ. Β. Δετιρλής- Κ. Κωστής, Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή: 1991

Αλμπάνη, Τζ. , *Τέχνες Ι: Ελληνικές Εικαστικές Τέχνες, Επισκόπηση ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη,* τ. Β', ΕΑΠ, Πάτρα: 1999

Αργυρίου, Αλεξ., *Διαδοχικές αναγνώσεις ελλήνων υπερρεαλιστών,* Γνώση, Αθήνα: 1985

Βαγενάς, Ν., *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση,* Στιγμή, Αθήνα: 1984

Βαγενάς, Ν., Τ. Καγιαλής και Μ. Πιερής, *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο: 1997

Βαλαωρίτης, Ν., *Για μια θεωρία της Γραφής Β', κείμενα για τον Υπερρεαλισμό,* Ηλέκτρα, Αθήνα: 2006

Βαλλιάνος, Π.Σ., *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή, ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δύο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα: 2002

Βερέμης, Θ., κα, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα,* ΜΙΕΤ, Αθήνα: 2003

Βλαχοδήμος, Δ., *Διαβάζοντας το παρελθόν στον Εγγονόπουλο,* Ίνδικτος, Αθήνα: 2006

Γιάνναρης, Γιώργος, *Η ελληνική πρωτοπορία – Νικόλας Κάλας, Θεόδωρος Ντόρρος,* Γαβριηλίδης, Αθήνα :2005

Γιανουλόπουλος, Γ., *Η ευγενής μας τύφλωσις..., Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή,* Βιβλιόραμα, Αθήνα: 1999

Γιανουλόπουλος, Γ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο,* Πόλις, Αθήνα: 2003

Γιατρομανωλάκης, Γιώργης, *Ανδρέας Εμπειρίκος: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου,* Κέδρος, Αθήνα:1983

Δασκαλοθανάσης Ν., Κωτίδης, Α., *Τέχνες Ι: Ελληνικές εικαστικές τέχνες, επισκόπηση ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας,* τ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα: 2000

Δεμερτζής, Ν., *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήση, Αθήνα: 1989

Δερτιλής, Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909,* Εξάντας, Αθήνα: 1985

Δημαράς, Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Ερμής, Αθήνα: 1973-1974

Δημαράς, Κ. Θ. , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* Ερμής, Αθήνα: 1989

Δρούλια, Λουκία- Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες,* τ. 1ος , Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα: 2008

Δρούλια, Λουκία- Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες,* τ. 2ος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα: 2008

Δρούλια, Λουκία- Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974,* τ. 3ος Λ-Π, Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα: 2008

Ελεφαντής, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*. Θεμέλιο: 1999

Εμμανουήλ Μ., κ.α., *Ιστορία των τεχνών στην Ευρώπη, Εικαστικές τέχνες στην Ευρώπη από τον 18ο ως τον 20ο αιώνα*, τ. Β', ΕΑΠ, Πάτρα: 2002

Καγιαλής, Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930,* Βιβλιόραμα, Αθήνα: 2007

Καραντώνης, Αντρέας, *Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση. Γύρω από τη σύγχρονη ελληνική ποίηση,* Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα: 1976

Καστελλάν, Ζ., *Η Ιστορία των Βαλκανίων*, Γκοβόστη, Αθήνα χ. χ.

Κιτρομηλίδης, Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* ΜΙΕΤ, Αθήνα: 1996

Κωτίδης, Α., *Μοντερνισμός και «παράδοση» στην ελληνική τέχνη του Μεσοπολέμου,* University Studio Press, Θεσσαλονίκη: 1993

Λέκκας, Δ., Ν. Γράψας, *Τέχνες ΙΙ: επισκόπηση ελληνικής μουσικής και χορού,* τ. Α', ΕΑΠ, Πάτρα: 2003

Λεξικό των Ελλήνων Καλλιτεχνών, Μέλισσα, Αθήνα: 1997

Μαργαρίτης, Γ. , κα, *Ελληνική Ιστορία, νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία,* τ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα: 1999

Μαρωνίτη, Ν., *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα: 2009

Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967,* Σαββάλας, Αθήνα: 2006

Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* ΜΙΕΤ, Αθήνα: 2003

Ρήγος, Α., *Η β' ελληνική δημοκρατία 1924-1935, κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής,* Θεμέλιο, Αθήνα: 1988

Σβορώνος, Νίκος Γ. , *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά,* Θεμέλιο, Αθήνα

Σέλλευ, Π., *Υπεράσπιση της Ποίησης*, μτφρ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα: 1996

Σταυρίδη- Πατρικίου, Ρένα, (επιμ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα,* Ερμής, Αθήνα: 1976

Σταυρίδη- Πατρικίου, Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, Θεμέλιο, Αθήνα: 1988

Σταυρίδη- Πατρικίου, Ρ., *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική,* Ολκός, Αθήνα: 1999

Σταυρίδη- Πατρικίου, Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα,* Μεταίχμιο, Αθήνα: 2008

Τζιόβας, Δ. , *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο,* Οδυσσέας, Αθήνα: 2006

Τριβιζάς Σωτήρης, *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο,* Καστανιώτης, Αθήνα :1996

Τσάκωνας, Δ. , *Ο ελληνικός υπερρεαλισμός,* Κάκτος, Αθήνα: 1988

Τσαούσης, Δ. Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα,* Εστία, Αθήνα: 1983

Τσουκαλάς, Κ. , *Η ελληνική τραγωδία,* Ολκός, Αθήνα: 1974

Φιλιππίδης, Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας,* ΕΑΠ, Πάτρα: 2001

Φραγκουδάκη, Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα: 1977

Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922,* τ. Α2 Βιβλιόραμα, Αθήνα: 2000,

Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα: 2003

Χατζηνικολάου, Νίκος, «Τέσσερις Έλληνες ζωγράφοι του 20ου αιώνα», στο *Εθνική τέχνη και πρωτοπορία,* Το όχημα, Αθήνα: 1982

*

Beaton, Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία,* μτφρ: Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάνα Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα: 1996

Benoit- Dusausoy, Annick & Guy Fontaine (διεύθυνση έκδοσης), *Ευρωπαϊκά Γράμματα Ιστορία τα ευρωπαϊκής λογοτεχνίας* τ. Γ', Σοκόλη, Αθήνα: 1999

Breton, André, *Les Pas Perdus*, εκδ. Gallimard, Παρίσι: 1924

Gombrich E. H., *Το χρονικό τα τέχνης,* μτφρ. Λίνα Κασδαγλή, ΜΙΕΤ, Αθήνα : 2005

Della Porta, Donatella – Mario Diani, *Κοινωνικά κινήματα, μια εισαγωγή,* Σ. Σεφεριάδης (προλ. – επιμ.), Κριτική, Αθήνα: 2001

Derrida, Jacques, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού,* μτφρ. Β. Μπιτσώρης, Κριτική, Αθήνα : 2003

Nussbaum, Martha C., *Υπέρ πατρίδος, πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός,* μτφρ: Τσοτσορού Αλίκη, Μύστακας Ελευθέριος, Scripta, Αθήνα: 1999

Hambermas, J., *Ο φιλοσοφικός λόγος τα νεωτερικότητας,* μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα: 1993

Nadeau, Maurice, *Η ιστορία του σουρρεαλισμού,* μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασπούλου, Πλέθρον, Αθήνα: 1978

Vitti, M. , *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή,* Ερμής, Αθήνα: 1982

Freud, Sigmund, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten,* εκδ. Franz Deuticke, Λειψία και Βιέννη : 1905

- **Πρακτικά & Συνέδρια**

Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Χρήσεις της Γλώσσας (3-5 Δεκεμβρίου 2004), Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (Ιδρυτής: σχολή Μωραΐτη) , Αθήνα: 2005

Γ' Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης. Η Τέχνη του 20ου αιώνα: Ιστορία- Θεωρία- Εμπειρία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη: 2-4 Νοεμβρίου 2007

Νίκος Εγγονόπουλος ο ζωγράφος και ο ποιητής. Πρακτικά Συνεδρίου, Παρασκευή 23 & Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2007, Βιβλιοθήκη του μουσείου Μπενάκη, Αθήνα: 2010

- **Άρθρα & Περιοδικά**

Βαγενάς, Ν., κα., «Αφιέρωμα στη Γενιά του '30», *Το Δέντρο,* τχ.114, Καλοκαίρι 2001

Βαγενάς, Ν., «Σχέσεις με τη γενιά του ΄΄30», *Το Βήμα*, Κυρ. 30 Μαΐου 2004

Βαλαωρίτης, Ν., «Επιστολή», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998

Γαραντούδης, Ε., «Αριστερός και δεξιός κριτικός λόγος σήμερα», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998

Γιατρομανωλάκης, Γ., «Φασισμός και λόγος», *Το Βήμα,* 25/1/1998

Ευθύνη, τευχ. 360, Δεκέμβριος 2001

Ζίας, Νίκος «Ο 'βυζαντινός' Νίκος Εγγονόπουλος», Έντυπη Έκδοση, *Το Βήμα,* Κυριακή 4 Απριλίου 1999

Καγιαλής, Τ., «Ο μοντερνισμός και η λογοτεχνική κριτική: το πρόβλημα του φασισμού», *Μοντερνισμός: Η ώρα τα αποτίμησης;,* Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα: 1996

Καγιαλής, Τ., «Ποίηση, ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στον τόμο: *Επιθεώρηση Τέχνης μια κρίσιμη δωδεκαετία,* Επιστημονικό συμπόσιο (29 & 30 Μαρτίου 1996)

Καγιαλής, Τ., «Μοντερνισμός και πρωτοπορία. Η πολιτική ταυτότητα του 'ελληνικού υπερρεαλισμού'», περ. *Εντευκτήριο,* τχ. 39 (1997)

Λοϊζίδη, Ν., «Ούτε άμυνα ούτε επίθεση», *Το Βήμα,* 8/3/1998

Λοϊζίδη, Ν., «Ο υπερρεαλισμός στην υπηρεσία μιας αμφιλεγόμενης επανάστασης», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998

Μιχαήλ, Σ., «Η βάτος και το στουπί. Απάντηση στον Τάκη Καγιαλή», *Εντευκτήριο*, τχ. 42-43, Άνοιξη- Καλοκαίρι 1998

*

Lotman, J., - B. Ouspenski, «Για το σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας», μτφρ. Άρη Μπερλή, *Σπείρα* (Β' περ.), αρ 1, 1984

- **Ιστοσελίδες**

Ανθής, Μιχάλης, «*Νίκος Εγγονόπουλος- Βλάσης Κανιάρης και το εργατικό ατύχημα στα ορυχεία της Μαρσινέλ του Βελγίου το 1956*», στο
http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16

Βαγενάς, Ν., «*Ελληνοκεντρισμός και Ελληνικότητα*», στο
http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=139545&ct=114

Βούλγαρης, Κ., «Μια διαρκής πρόκληση για την Αριστερά» στο
http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16

Εγγονόπουλος, Ν., Επίσημη ιστοσελίδα :
http://www.engonopoulos.gr/_homeEL/bio.html

Ζήρας, Αλ., «Ο Εγγονόπουλος και οι ιθαγένειές του»:
http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16

Καζατζάκη, Λ., « Η πολιτική μυθολογία του Νίκου Εγγονόπουλου» στο
http://poema.gr/dokimio.php?id=103&pid=16

Καψωμένος, Ερ., *Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας,*
http://portal.survey.ntua.gr/main/studies/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf

Λιάκος, Αντ., «Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός, η ταυτότητα και η ηθική»:
http:// www.tovima.gr/default.asp?pid=49&ct=114&artid=84931

Μπόμπας, Κ., «Ουτοπικές συνιστώσες των πρωτοποριακών κινημάτων του 20ου αιώνα: Θέματα και παραλλαγές στην ελληνική νεωτερική ποίηση», στο *Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών- Γ' συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, η πηγή αντλήθηκε στο:
http:/www.eens-congress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress_cmd=s…, σ: 2

Τζιόβας, Δ., « *Ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα*» :
http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=114&artid=187897

Φραντζή, Κυριακή, *«…και σ' αγαπώ παράφορα»: Απηχήσεις του εθνικού σε έργα πρώιμων σουρρεαλιστών στην Ελλάδα και στις χώρες του εγγύς Νότου»,* Flinders University Department of Languages- Modern Greek: Adelaide:
http://209.85.229.132/search?q=cache:qdjNFCeXOhYJ:dspace.flinders.edu.au./dspace